Etički aspekti u djelu Marthe Nussbaum

Kolednjak, Marijana

Doctoral thesis / Disertacija

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

https://doi.org/10.17234/diss.2021.7738

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:816584

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-28**

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

dabar
DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Marijana Kolednjak

ETIČKI ASPEKTI U DJELU MARTHE NUSSBAUM

DOKTORSKI RAD

Zagreb, 2021.

Sveučilište u Zagrebu

FILOZOFSKI FAKULTET

Marijana Kolednjak

ETIČKI ASPEKTI U DJELU MARTHE NUSSBAUM

DOKTORSKI RAD

Mentor: prof.dr.sc. Hrvoje Jurić

Zagreb, 2021.

University of Zagreb

FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES

Marijana Kolednjak

ETHICAL ASPECTS IN MARTHA NUSSBAUMS' WORK

DOCTORAL THESIS

Supervisor: Prof. Hrvoje Jurić, PhD

Zagreb, 2021

Mentorova biografija: prof.dr.sc. Hrvoje Jurić

Rođen je 1975. u Bihaću (Bosna i Hercegovina), gdje je završio osnovnu školu i gimnaziju. Od 1993. do 1998. studirao je filozofiju i komparativni studij hrvatske kulture na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Akademske godine 1998./1999. upisao je poslijediplomski studij filozofije na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je doktorirao 2007. Od 2000. je zaposlen na Odsjeku za filozofiju Filozofskog fakulteta, najprije kao znanstveni novak, a potom i kao mlađi asistent, asistent i viši asistent na Katedri za etiku. 2009. je izabran u znanstveno-nastavno zvanje docenta, a 2013. u znanstveno-nastavno zvanje izvanrednog profesora. Od 2018. nosi znanstveno-nastavno zvanje redovitog profesora. Kao gostujući predavač sudjelovao je u izvedbi nastave u okviru preddiplomskih, diplomskih i poslijediplomskih studija na nekoliko drugih visokoobrazovnih ustanova u Hrvatskoj i BiH, te u obrazovnim programima nevladinih organizacija. Kao znanstveni novak, suradnik-istraživač i voditelj sudjelovao je u provedbi sedam znanstvenoistraživačkih projekata koje su financirali Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske i Sveučilište u Zagrebu, kao i u provedbi četiri međunarodna projekta koje su financirali DAAD, Volkswagen-Stiftung, UNESCO i Europska komisija. Od 2013. je tajnik Centra za integrativnu bioetiku Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, a od 2014. glavni tajnik Znanstvenog centra izvrsnosti za integrativnu bioetiku. Sudjelovao je s izlaganjima na više od stotinu domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova, a na dvadesetak drugih domaćih i međunarodnih znanstvenih i stručnih skupova sudjelovao je kao slušač i diskutant. Osim toga, održao je u Hrvatskoj i inozemstvu sedamdesetak javnih predavanja o filozofijskim, znanstvenim i društveno-političkim temama, te sudjelovao kao izlagač na brojnim javnim tribinama i promocijama knjiga. Zamjenik je glavnog urednika časopisa Filozofska istraživanja i Synthesis philosophica te biblioteke »Filozofska istraživanja« pri Hrvatskom filozofskom društvu. Također je član uredništva znanstvenih časopisa Jahr, The Holistic Approach to Environment i In medias res te član savjeta Časopisa za primijenjene zdravstvene znanosti. Uredio je više od trideset programskih publikacija za domaće i međunarodne znanstvene skupove, kao i nekoliko drugih publikacija. Bio je koordinator međunarodne konferencije Bioetički forum za jugoistočnu Europu, te član, potpredsjednik i predsjednik organizacijskih i programskih odbora nekoliko drugih skupova, uključujući IX. Svjetski kongres bioetike (Opatija/Rijeka, 2008.) i XVIII. Svjetski

kongres medicinskog prava (Zagreb, 2010.). Od 2007. je član, a od 2013. predsjednik Državnog povjerenstva za provedbu natjecanja iz logike i filozofije učenika/ica srednjih škola pri Agenciji za odgoj i obrazovanje. Obavljao je ili još uvijek obavlja funkcije u određenim tijelima pri akademskim i državnim ustanovama, te surađuje s različitim znanstvenim, kulturnim i socijalnim organizacijama, inicijativama i projektima.

SAŽETAK

Martha (Craven) Nussbaum američka je živuća filozofkinja. U svojim se akademskim radovima bavi širokim spektrom tema. U središtu njezina interesa su tako antička grčka i rimska filozofija, filozofija prava, feminizam, politička filozofija, filozofija obrazovanja, umjetnost. Izvan akademskih krugova poznata je po svojoj angažiranosti u suvremenim temama u kojima jasno artikulira svoje stavove, a koje se bave ljudskim pravima općenito, društvenoj pravdi, ekonomskim razvojem, ženskim pravim i političkim feminizmom, LGBTQ pravima, pravu na obrazovanje, životinjskim pravima da se spomenu samo neke.

Velik dio stručne literature koju je objavila Martha Nussbaum bavi se i temom emocija i osjećaja u području filozofije. Većina istraživača emocija, generalno, negiraju da su emocije osjećaji. Neki od istraživača priznaju da emocije imaju osjećaje kao komponente, ali inzistiraju na tome da emocije sadrže i druge komponente poput spoznaje odnosno kognicije. S druge strane, dio pučke psihologije[1] smatra kako su emocije osjećaji odnosno svjesne mentalne epizode povezane s određenim fenomenima. Osjećamo se tužnima, sretnima, bijesnima. Ne bismo trebali poistovjećivati emocije s takvim osjećajima. Jedna pozicija tvrdi kako su osjećaji samo neophodne, ali ne i dovoljne komponente emocija. Druga pozicija zastupa stav kako su osjećaji kontingentne komponente. Treća je pozicija da osjećaji nisu sastavni dio emocija.[2] Ove su pozicije samo različiti načini (raz)otkrivanja emocija.

Ova je doktorska disertacija primarno usmjerena na filozofsko istraživanje emocija američke filozofkinje Marthe Nussbaum.[3] Ona je dala emocijama središnju ulogu u moralnoj filozofiji tvrdeći da su one kognitivne prirode - utjelovljuju prosudbe o svijetu. Da bi društvo bilo stabilno i predano demokratskim načelima potrebna su mu više nego odvojena moralna načela. Ono treba njegovati određene emocije te naučiti ljude da empatično ulaze u tuđe živote. Nussbaum se pritom bavi i mnogobrojnim drugim temama: pitanjima moralne i političke teorije, obrazovanja, socijalne

[1] Prije pet desetljeća pa i više psiholozi su ismijavali ideju da bi proučavanje emocija moglo činiti važan dio njihovog posla i područja djelovanja smatrajući emocije reliktom prošlosti. Proročanstvo se dakako nije ostvarilo.
[2] Jesse Prinz, »Are Emotions Feelings?« u *Journal of Consciousness Studies*, 12, No. 8-10, 2005., str. 9.
[3] Jedan od njezinih mentora bio je John Rawls, najutjecajniji politički filozof prošloga stoljeća. Uputio ju je svojedobno da, ako ima sposobnost biti javnim intelektualacem, tada je njezina dužnost to postati odnosno biti.

jednakosti, feminizmom, grčkom i rimskom filozofijom, praktičnom etikom.[4] Smatra da humanističke znanosti nisu samo važne za zdravo demokratsko društvo, već i presudne u oblikovanju njegove budućnosti.

Diplomirala je na Sveučilištu New York, a magistrirala i doktorirala[5] na Harvardu. Predavala je na sveučilištima Harvard, Brown i Oxford, a trenutno je pročelnica Počasne katedre Ernst Freunda za pravo i etiku na Sveučilištu u Chicagu. Redovna je profesorica diplomskog i preddiplomskog studija tamošnjeg Odsjeka za filozofiju, Odsjeka za pravo i Odsjeka za teologiju. Izvanredna je profesorica na Odsjeku za klasične studije, suradnica u Centru za južnoazijske studije te članica Upravnog odbora Centra za rodne studije.[6]

Svatko tko se susreo s djelima Marthe Nussbaum ostaje iznenađen njezinim pristupom razumijevanju inteligencije emocija posredstvom literarnih odnosno književnih djela. Osobito u svojim znanstvenim filozofskim knjigama upućuje na Dantea, Emily Brontë, Whitmana, Prousta, Joycea te na Mahlerova glazbena djela. Usmjerava se ponajprije na njegovanje moralno odgovarajućih emocija. Nijedan aspekt našeg mentalnog života nije, smatra Nussbaum, važniji za kvalitetu i smisao našeg postojanja od emocija. Emocije su ono zbog čega život vrijedi živjeti i zbog kojih ponekad život završava.[7] Emocije oblikuju krajolik naših umnih i društvenih života i kao takve moraju biti dio našeg sustava etičkog prosuđivanja.[8] Potaknuta osobnim iskustvom, smrću majke, Nussbaum istražuje niz emocija s osobitim naglaskom na samilost i ljubav te želi pokazati kako je dobra etička teorija nemoguća bez dobre teorije emocija. Polazna točka ovoga istraživanja je iskustvo. Koncepcija emocija koju izlaže pretpostavlja općenitu sposobnost čitatelja

---

[4] Nussbaum je objavila više od dvadeset i pet knjiga te više od petsto radova. Dobila je pedeset i sedam počasnih diploma. 2015. dodijeljena joj je nagrada Inamori za etiku za *Uzorno etičko vodstvo*. Nagrada je to koja odaje počast izvanrednim međunarodnim etičkim vođama čiji su postupci i utjecaj uvelike poboljšali stanje čovječanstva. 2016. osvojila je petsto tisuća dolara kao dobitnica Kjotske nagrade, najprestižnije nagrade koja se nudi na poljima koja ne ispunjavaju uvjete za Nobelovu nagradu. Time se pridružila maloj skupini filozofa među kojima su Karl Popper i Jürgen Habermas.

[5] Doktorirala je 1975. iz klasične filologije na temu *Aristotle's De Motu Animalium [O gibanju životinja]*.

[6] The University of Chicago - Division of the Humanities Philosophy, dostupno na https://philosophy.uchicago.edu/faculty/nussbaum. Pristup 5. travnja 2019.

[7] Andrea Scarantino i Ronald de Sousa, »Emotion« u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2018 Edition), Edward N. Zalta (ur.). Dostupno na: https://plato.stanford.edu/entries/emotion/. Pristup: 4. travnja 2019. Zabilježeno je da je tekst natuknice *emotion* prvi puta objavljen 25. rujna 2018.

[8] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, Sandorf&Mizatrop, Zagreb 2019., str. 15-16.

i/ili slušatelja da uoče i klasificiraju primjere emocija poput žalosti[9], straha[10], samilosti[11], gnjeva[12], nade[13] uzimajući u obzir i intuitivne prosudbe ljudi o primjerima takvih emocija.[14]

Emocije su važan element ljudske odnosno emocionalne inteligencije kao i cjelokupnog ljudskog blagostanja. One su zapravo kompleksan odgovor na određene događaje koje su nama, ljudima, važni. Na neki način pomažu definirati što smo i tko smo odnosno zašto smo zapravo takvi kakvi jesmo. Usmjeravaju naše planove, ciljeve, vizije. Emocije su izrazi naših vrijednosti povezanih s prosudbama. Potiču nas na djelovanje i određenu angažiranost. Stoga je važno da su one etične. Emocije su »etičke i društveno-političke, one su dijelovi odgovora na pitanje: 'Što je vrijedno moje brige?, 'Kako bih trebala živjeti?'.«[15]

Svoju teoriju emocija Nussbaum smatra kognitivno-evaluacijskom teorijom emocija. Ističe kako su emocije, i to ponajprije emocije samilosti, straha i ponosa sastavna komponenta moralnog prosuđivanja. Želi formulirati neostoičku koncepciju emocija koja emocije definira isključivo u smislu evaluacijske prosudbe.[16]

Neki su filozofi isticali da emocije sadrže osjećaje, ali malo je onih koji smatraju kako su emocije osjećaji. Aristotel tvrdi kako su emocije prosudbe. Spinoza zaključuje da su emocije prosudbe popraćene osjećajem boli ili užitka. U 20. stoljeću kritičari teorije emocija bili su Errol Bedford (1957.), George Pitcher (1965.), Robert Solomon (1976.), Patricia Greenspan (1988.) i Martha Nussbaum (2001.). Potonji tvrde kako je teorija osjećaja lažna, ali imaju poteškoća s identificiranjem filozofa koji poziciju teorije emocija kao osjećaja shvaćaju ozbiljno. U povijesti filozofije postoji možda samo jedan istaknuti branitelj stava da su emocije osjećaji. To je američki filozof i psiholog William James. James je pokušao svesti emocije na osjećaje kakve svi imamo i

[9] Žalost uključuje pomisao da nam je oduzet netko ili nešto od izrazite važnosti.
[10] Strah podrazumijeva pomisao da bi se u budućnosti mogle dogoditi loše stvari od velike važnosti, a mi ih nismo sposobni spriječiti.
[11] Samilost se odnosi na misao da drugi ljudi pate na način koji nije beznačajan iako krivnja nije njihova ili je patnja nadmašuje.
[12] Gnjev uključuje pomisao da je neka druga osoba ozbiljno naštetila nečemu čemu pridajemo veliku vrijednost.
[13] Nada se temelji na misli kako naše buduće dobro nije sasvim pod našom kontrolom.
[14] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 23.
[15] Isto, str. 167.
[16] Razmatrati sud da je šalica za kavu crvena ne znači vjerovati da je ona crvena. No Nussbaum se, kako bi objasnila što su emocije, poziva na vjerovanje, pristanak odnosno prihvaćanje tog suda kao istinitog.

za njega su osjećaji promjene u tijelu. Kada se pojave emocije naša tijela prolaze kroz razne smetnje. Te promjene[17] uključuju promjene u našem krvožilnom, dišnom i mišićno-koštanom sustavu.[18] Većina ljudi pretpostavlja da su te promjene učinci naših osjećaja, ali James tvrdi kako bi ovaj proces trebalo gledati unatrag.[19,20] Naša se tijela mijenjaju, a emocija »jednostavno jest« osjećaj te promjene.[21]

Zajednička tema koja se provlači kroz istraživanja Marthe Nussbaum je kako su ljudska bića u biti manjkava, krhka, ograničena, konačna, potrebna. Zaljubljenica u književnost pokušava spojiti književna djela i pravo te tako obogatiti život svih onih koji se susretnu s njezinim promišljanjima. U svojim djelima emocije, koje Nussbaum definira »njihovim sadržajem, a ne njihovim odnosom prema drugim dijelovima našeg mentalnog sadržaja«[22] imaju neprocjenjivu vrijednost. Emocije se trebaju shvaćati kao određena vrsta vizije odnosno »kao vrijednosno utemeljeni načini razumijevanja svijeta.«[23] Emocije su »spoznaje naših ciljeva i statusa tih ciljeva.«[24] One su zapravo vrijednosne procjene i prosudbe pod izravnim utjecajem društva odnosno kulture u kojima se razvijaju. Roditelji su prvi i primarni posrednik u tom kulturnom prijenosu. Upravo roditelji prenose djeci društvene konstrukcije emocija. Tek nakon roditeljskog utjecaja šire društveno okruženje ima utjecaj na djecu.

Iako su, po svom porijeklu i mnogim funkcijama, emocije adaptivno racionalne često mogu biti odnosno prosuđuju ih se kao iracionalne. Nussbaum ističe važnu ulogu imaginacije, mašte kao i pripovjedne umjetnosti kako u samom emocionalnom razvoju tako i u razumijevanju emocija.

---

[17] Introspekcija sugerira da kada oduzmemo opažene tjelesne popratne manifestacije emocijama tada nema emocije. Zaključak bi bio kako emocije registriraju tjelesne promjene.

[18] Naše srce ubrzava ili usporava. Naše disanje se opušta ili se napreže, krvne žile se sužavaju ili šire, naše izrazi lica se transformiraju i sl.

[19] Ovu su tezu oživjeli odnosno aktualizirali u svojim radovima Antonio Damasio (1994.) i Jesse Prinz (2004.), ali nije osobito popularna u filozofskim krugovima.

[20] Kad ugledamo peraju morskog psa grčevito ćemo plivati da od nje pobjegnemo. Zato će nam srce lupati pa ćemo, dok bježimo od morskog psa, osjetiti strah. To je objašnjenje u suprotnosti sa zdravorazusmkim koje pretpostavlja sljedeće: ugledamo peraju morskog psa, potom osjetimo strah, nakon toga se javljaju fiziološke promjene u tijelu i mi žurno otplivamo do obale. Ne bježimo, dakle, zato što smo se prestrašili, već smo se prestrašili jer bježimo. - Primjer preuzet iz Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, Ljevak, Zagreb rujan 2020., str. 25.

[21] Jesse Prinz, »Are Emotions Feelings?« u *Journal of Consciousness Studies,* 12, No. 8-10, 2005., str. 10.

[22] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 95-96.

[23] Isto, str. 103.

[24] Isto, str. 152.

Temeljnom i univerzalnom značajkom emocionalnog života ljudskih bića smatra primitivni stid - sram zbog vlastite slabosti i nemoći. Svjesna je kako u moralni život emocije donose probleme, ali vidi u njima značajne resurse bez kojih bi život ljudskih bića, pa tako onda i njihov moralni život, bio nepotpun.

Iako se svojim najvećim obimom ovaj rad usredotočuje na stav koji Nussbaum ima prema emocijama i njihovoj inteligenciji važno je istaknuti da se Nussbaum u svojim djelima bavi širokim spektrom društveno angažiranih tema. Martha Nussbaum u mnogobrojnim djelima definira svoju etičku poziciju baveći se, dakle, pojmovima ljudskih prava, socijalne pravde, pravima homoseksualaca, pravima životinja. Uz inteligenciju emocija bavi se i kvalitetom života, organizacijom javnog života, politikom odnosno demokracijom, uređenjem društva, patriotizmom kao i bioetičkim pitanjima: pitanjima starosti, kloniranja, legalizacijom lakih droga, pitanjem abortusa, dekriminalizacijom seksualnog rada. Iako je pitanje emocija povezanih s moralnom teorijom možda od većega interesa u akademskom okruženju ostale su teme itekako bliske i zanimljive građanima u društvu. Nussbaum se bavi ovim temama koje ne gube na svojoj aktualnosti jer na konkretan način dotiču život svakoga čovjeka u svakodnevnim okolnostima života.

Postoje mnoge lokalne, nacionalne i međunarodne organizacije koje se bave pitanjima kvalitete života, ljudskim pravima, socijalne pravde, zdravljem. Sve je to izravno povezano s pitanjem ljudskoga dostojanstva o kojemu Nussbaum često i detaljno promišlja. Naime, ona se bavi svim ovim pitanjima smatrajući kako je svrha filozofije dati konkretan doprinos i primjenjive odgovore na pitanja i izazove s kojima se susreću građani u svojem svakodnevnom životu. Tako formulira etiku ljudskog razvoja koju utemeljuje iznoseći deset osnovnih ljudskih sposobnosti (i mogućnosti) kao preduvjet smislenog ljudskog razvoja. Naglasak u svojoj etičkoj teoriji stavlja na nediskriminaciju na osnovi rase, spola, seksualne orijentacije, etničke pripadnosti, kaste, vjere, nacionalnog porijekla. Javne se, dakle, eudaimonističke prosudbe vezuju, na mnoge načine, uz pravo i javne politike koje zastupa i provodi država.[25] Pri tome, međutim, Nussbaum inzistira na

[25] Ideja univerzalnog poštovanja dostojanstva čovječanstva u svakoj osobi neovisno o klasi, spolu, rasi i naciji ideja koja se nalazi u temeljima političke misli Zapadne civilizacije je zapravo, podrijetlom, stoička ideja. Zato će se stoicima u ovome radu posvetiti jedan njegov dio.

mogućnost donošenja izbora za svaku osobu, dakako ako je osoba mentalno za to sposobna, ako je razmjerno obrazovana te ako nije izložena pritisku okoline. U središtu je, dakle, ljudsko dostojanstvo odnosno »poštovanje ljudskog dostojanstva zahtjeva informiranje ljudi o njihovim izborima, ograničavajući opasne izbore za djecu, ali dopuštajući odraslima da donose čitav niz izbora, uključujući i one nezdrave.«[26]

Ključne riječi: *Martha Nussbaum, emocije, suosjećanje, vrijednosti, etika, sposobnosti*

[26] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements« u *Human Dignity. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*, Adam Schulman i Thomas W. Merrill (ur.), The President's Council on Bioethics, Washington D.C. March 2008. Dostupno na: https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human_dignity/index.html. Pristup: 12. prosinca 2019., str. 372.

ETHICAL ASPECTS OF MARTHA NUSSBAUMS' WORK

Most emotion researchers deny that emotions are feelings. Some researchers acknowledge that emotions have feelings as components, but insist that emotions also contain other components such as cognition. On the other hand, part of popular psychology believes that emotions are feelings or conscious mental episodes associated with certain phenomena. We feel sad, happy, angry. We should not equate emotions with such feelings. One position argues that feelings are only a necessary but not a sufficient component of emotions. The second position represents the view that feelings are a contingent component. The third position is that feelings are not an integral part of emotions. These positions are just different ways of (dis) revealing emotions.

This doctoral thesis is primarily focused on the philosophical exploration of emotions by the American philosopher Martha Nussbaum. She has given emotions a central role in moral philosophy by arguing that they are cognitive in nature - they embody judgments about the world. For a society to be stable and committed to democratic principles, it needs more than separate moral principles. It needs to nurture certain emotions and teach people to empathize with other people's lives. Nussbaum also deals with many other topics: issues of moral and political theory, education, social equality, feminism, Greek and Roman philosophy, practical ethics. She believes that the humanities are not only important for a healthy democratic society, but also crucial in shaping its future.

She holds a bachelor’s degree from New York University and a master’s and doctorate from Harvard. She has lectured at Harvard, Brown and Oxford Universities, and is currently Head of the Ernst Freund Honorary Chair of Law and Ethics at the University of Chicago. She is a full professor of graduate and undergraduate studies at the local Department of Philosophy, the Department of Law and the Department of Theology. She is an associate professor at the Department of Classical Studies, an associate at the Center for South Asian Studies and a member of the Board of Directors of the Center for Gender Studies.

Anyone who has encountered the works of Martha Nussbaum is surprised by her approach to understanding the intelligence of emotions through literary or literary works. In his scientific philosophical books in particular, he refers to Dante, Emily Brontë, Whitman, Proust, Joyce, and

Mahler's musical works. It focuses on nurturing morally appropriate emotions. No aspect of our mental life is more important to the quality and meaning of our existence than emotions. Emotions are what make life worth living and why life sometimes ends. Emotions shape the landscape of our mental and social lives and as such must be part, Nussbaum argues, of our system of ethical judgment. Driven by personal experience, the death of a mother, Nussbaum explores a range of emotions with a particular emphasis on compassion and love and seeks to show how a good ethical theory is impossible without a good theory of emotions. The starting point of this research is experience. The concept of emotion expounded by Nussbaum presupposes the general ability of the reader to perceive and classify examples of emotions such as grief, fear, compassion, anger, hope taking into account people's intuitive judgments about examples of such emotions.

Emotions are an important element of human or emotional intelligence as well as of overall human well-being. They are actually a complex response to certain events that are important to us humans. In a way, they help define what we are and who we are, or why we are really who we are. They guide our plans, goals, visions. Emotions are expressions of our values associated with judgments. They encourage us to act and a certain amount of engagement. It is therefore important that they are ethical. Emotions are ethical and socio-political, they are part of the answer to the question: What is worth my care? How should I live?

Nussbaum considers his theory of emotions to be a cognitive-evaluative theory of emotions. He points out that emotions, especially emotions of compassion, fear and pride, are an integral component of moral judgment. He wants to formulate a neo-Stoic conception of emotions that defines emotions exclusively in terms of evaluative judgment.

Some philosophers have pointed out that emotions contain feelings, but few believe that emotions are feelings. Aristotle argues that emotions are judgment. Spinoza concludes that the emotions of judgment are accompanied by a feeling of pain or pleasure. In the 20th century, critics of emotion theory were Errol Bedford (1957), George Pitcher (1965), Robert Solomon (1976), Patricia Greenspan (1988), and Martha Nussbaum (2001). These authors argue that the theory of feelings is false, but have difficulty identifying philosophers who take the position of the theory of emotions as feelings seriously. In the history of philosophy there is perhaps only one prominent defender of

the view that emotions are feelings. It is the American philosopher and psychologist William James. James tried to reduce emotions to the feelings we all have and for him are the feelings of change in the body. When emotions arise our bodies go through various perturbations. These changes include changes in our vascular, respiratory, and musculoskeletal systems. Most people assume that these changes are the effects of our feelings, but James argues that this process should be looked back. Our bodies change, and emotion »simply is« the feeling of that change.

A common theme that runs through Martha Nussbaum's research is how human beings are essentially flawed, fragile, limited, finite, necessary. A lover of literature, she tries to combine literary works and law, thus enriching the lives of all those who meet her thoughts. In his works, emotions, which Nussbaum defines »as their content, and not as their relation to other parts of our mental content«, are invaluable. Emotions should be understood as a certain type of vision or »as value-based ways of understanding the world.« Emotions are »knowledge of our goals and the status of those goals.« Parents are the first and primary mediator of cultural transmission. It is the parents who pass on the social constructions of emotions to their children. Only after parental influence does the wider social environment affect children.

Although, by their origin and many functions, they can be adaptively rational, they can often be judged as irrational. Nussbaum emphasizes the important role of imagination, imagination as well as narrative art both in emotional development itself and in understanding emotions. He considers primitive shame to be a fundamental and universal feature of the emotional life of human beings - shame due to their own weakness and helplessness. She is aware of how emotions bring problems into the moral life, but she sees in them significant resources without which the life of human beings and thus their moral life would be incomplete.

Nussbaum deals with a wide range of socially engaged topics in her work. Martha Nussbaum defines her ethical position in numerous books and articles, dealing with the concepts of human rights, social justice, gay rights, and animal rights. In addition to intelligence, she deals with quality of life, organization of public life, politics or democracy, organization of society, patriotism as well as bioethical issues: issues of old age, cloning, legalization of soft drugs, abortion, decriminalization of sex work. Although the issue of emotions related to moral theory is perhaps

of greater interest in the academic environment, other topics remain very close to citizens in society. Nussbaum deals with these topics, which do not lose their relevance because they touch on the life of every person in certain circumstances of life in a concrete way. There are many local, national and international organizations dealing with issues of quality of life, human rights, social justice, health. All this is directly related to the issue of human dignity, which Nussbaum often and in detail considers. Namely, she deals with all these issues believing that the purpose of philosophy is to give a concrete contribution and applicable answers to the questions and challenges that citizens face in their daily lives. She thus formulates the ethics of human development, which she establishes by outlining the ten basic human abilities (and possibilities) as a precondition for meaningful human development. The emphasis in her ethical theory is non-discrimination based on race, gender, sexual orientation, ethnicity, caste, religion, national origin. Public, therefore, eudaimonistic judgments are linked, in many ways, to the law and public policies advocated and enforced by the state. In doing so, however, Nussbaum insists on the possibility of making choices for each person, of course if the person is mentally capable of it, if the person is relatively educated and if she is not exposed to the pressure of the environment. At the heart, then, is human dignity »respecting human dignity requires informing people about their choices, restricting dangerous choices for children, but permitting adults to make a full range of choices, including unhealthy ones.«[27]

According to the Martha Nussbaums' theory every society ought to guarantee its citizens a threshold level of the following capabilities - she calls them *the Central Human Capabilities*:[28]

1. Life. Being able to live to the end of a human life of normal length; not dying prematurely, or before one's life is so reduced as to he not worth living.

[27] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements« u *Human Dignity. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*, Adam Schulman i Thomas W. Merrill (ur.), The President's Council on Bioethics, Washington D.C. March 2008. Dostupno na: https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human_dignity/index.html. Pristup: 12. prosinca 2019., str. 372.
[28] Martha Nussbaum C., *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001., str. 416-418., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 440-441.

2. Bodily Health. Being able to have good health, including reproductive health; to he adequately nourished; to have adequate shelter.

3. Bodily Integrity. Being able to move freely from place to place; to be secure against violent assault, including sexual assault and domestic violence; having opportunities for sexual satisfaction and for choice in matters of reproduction.

4. Senses, Imagination, and Thought. Being able to use the senses, to imagine, think, and reason- and to do these things in a "truly human" way, a way informed and cultivated by an adequate education, including, but by no means limited to, literacy and basic mathematical and scientific training. Being able to use imagination and thought in connection with experiencing and producing works and events of one's own choice, religious, literary, musical, and so forth. Being able to use one's mind in ways protected by guarantees of freedom of expression with respect to both political and artistic speech, and freedom of religious exercise. Being able to have pleasurable experiences and to avoid non-beneficial pain.

5. Emotions. Being able to have attachments to things and people outside ourselves; to love those who love and care for us, to grieve at their absence; in general, to love, to grieve, to experience longing, gratitude, and justified anger. Not having one's emotional development blighted by fear and anxiety. Supporting this capability means supporting forms of human association that can be shown to be crucial in their development.)

6. Practical Reason. Being able to form a conception of the good and to engage in critical reflection about the planning of one's life. (This entails protection for the liberty of conscience and religious observance.)

7. Affiliation.

A. Being able to live with and toward others, to recognize and show concern for other human beings, to engage in various forms of social interaction; to be able to imagine the situation of another. (Protecting this capability means protecting institutions that constitute and nourish such forms of affiliation, and also protecting the freedom of assembly and political speech.)

B. Having the social bases of self-respect and non-humiliation; being able to be treated as a dignified being whose worth is equal to that of others. This entails provisions of non-discrimination on the basis of race, sex, sexual orientation, ethnicity, caste, religion, national origin.

8. Other Species. Being able to live with concern for and in relation to animals, plants, and the world of nature.

9. Play. Being able to laugh, to play, to enjoy recreational activities.

10. *Control over One's Environment.*

A. Political. Being able to participate effectively in political choices that govern one's life; having the right of political participation, protections of free speech and association.

B. Material. Being able to hold property (both land and movable goods), and having property rights on an equal basis with others; having the right to seek employment on an equal basis with others; having the freedom from unwarranted search and seizure. In work, being able to work as a human being, exercising practical reason and entering into meaningful relationships of mutual recognition with other workers.

Nussbaums' idea is that all citizens should have a basic threshold level of each of these capabilities, the level to be set by internal political processes in each nation, often with the contribution of a process of judicial review.

Human dignity is an idea of central importance today. It plays a key role in the international human rights movement, and it figures prominently in many documents that ground political principles for individual nations. It also plays a role in abstract theories of justice and human entitlement. Nussbaum has given the idea a key role in her own political conception of justice, holding that a hallmark of minimum social justice is the availability, to all citizens, of ten core »capabilities« or opportunities to function. All citizens are entitled to a threshold level of these ten capabilities because, Nussbaum argues, all ten are necessary conditions of a life worthy of human dignity. She sees the dignity of the human being as squarely a part of the world of nature and does not posit a sharp split between rationality and other human capacities.

According to the Greek and Roman Stoics, the basis for human community is the worth of reason in each and every human being. Reason (meaning practical reason, the capacity for moral choice), is, in the Stoic view, a portion of the divine in each of us. And each and every human being, just in virtue of having rational capacities, has boundless worth. Male or female, slave or free, king or peasant, all are alike of boundless moral value, and the dignity of reason is worthy of respect wherever it is found. Moreover, even if human beings vary in their moral attainments, moral/rational capacity is fundamentally equal, and a source of our equal worth across all that divides people. Moral capacity is wonderful and worthy, so it ought to be respected. People usually give reverence and awe to the outward trappings of wealth and power. Instead, the Stoics argue, we should respect what is really worthy in us. If one properly appreciates the worth of human moral and rational capacities, one will see that they must always be treated as ends, rather than merely as means; and one will also see that they require equal respect, rather than the exploitative attitude that is willing to make an exception to favor one's own case. The Stoic account was of enormous importance in cultures accustomed to ranking and dividing people in accordance with outward markers of status. It had enormous influence on the history of philosophy.

The basic idea in Nussbaums' version of Aristotelian tradition is that human beings have a worth that is indeed inalienable, because of their capacities for various forms of activity and striving. These capacities are, however, dependent on the world for their full development and for their conversion into actual functioning. Respect for human dignity is not just lip service, it means creating conditions favorable for development and choice.

Nussbaum is refusing to ground dignity in rationality alone, and insisting on grounding it in a varied set of capacities that are all elements in the life of a type of animal being, we can easily move onward to recognize that the world contains many distinct varieties of dignity, some human and some belonging to other species. What she has said about dignity in humans goes as well for most animals. We have to stop hunting and fishing for sport, the desecration of the habitat of animals »in the wild«, and lots of other practices in which our world currently engages. Some people will lose money if those practices are stopped, as the protection of endangered species already shows.

What lessons does the human-capability conception Nussbaum has developed offers to bioethics? She firmly believes that one should not simply apply philosophical principles to a case. Instead, her approach to philosophical justification suggests that we ought to make a long and close study of the new case, asking both how the principles developed so far would help people to approach it, and also whether the case itself poses any challenge to the practical principles so far articulated. Justification is in that way holistic, not top-down, or so she argues.

It is very important to notice that the view she defends makes capability, not actual functioning, the appropriate political goal. Thus, a just society offers people the opportunity to vote, but it does not require them to vote. Voting is not acceptable to some religions, for example the Old Order Amish. A just society offers people freedom of religion, but it does not dragoon all citizens into mandatory religious functioning. This preference for capability as goal is supported by two closely related considerations. First, practical reason and choice are extremely important capabilities on the list, and Nussbaum has argued that (along with sociability) they have an architectonic function, pervading and organizing all of the others. It is the opportunity for practical reason and choice, not its actual exercise, that is valued here: politics does not denigrate people who prefer to live in an authoritarian religious community, or in the military. The second reason why capability, not functioning, is the appropriate political goal is that the conception is defended as a form of political liberalism: that is, it ought to be, or to become, the object of an overlapping consensus among people who hold different comprehensive views of the good human life. If people required all the types of functioning that the list suggests, people would clearly show deficient respect for people whose comprehensive doctrine does not endorse one of them. If certain groups and people don't vote, is this a sign that they lack political capability, or is it just a sign that they don't care to vote? We should feel nervous if the failure to vote correlates with class, or gender, or race, or any other marker of subordinate status.

Nussbaum also believes that her approach entails the decriminalization of recreational, as well as therapeutic, drug use. Children certainly should be taught the dangers of drugs, and it is entirely legitimate to make drugs, like cigarettes, off-limits to children. It is also legitimate to inform adults aggressively of the dangers of recreational drugs, as is done with cigarettes. But I see no reason why Americans should remain so phobic and dictatorial about drugs. Our current policy is not only

blatantly inconsistent in itself (permitting alcohol, one of the most damaging and dangerous drugs, to remain legal), it is also inconsistent when people think of the issue of personal risk more generally. Americans have many hobbies that involve health risks, including mountain climbing, sailing, and playing basketball. There are some sports that are clearly far more risky than is marijuana use - boxing, for example, which remains legal. So it is a mystery (philosophically, for historically it is probably easy enough to understand) why Americans are so phobic about drugs. I myself happen to be personally very phobic about drugs, and I am probably one of the very few baby boomers who never tried marijuana even once. Yet she would think it most disrespectful to inflict those preferences on other people, and she does not understand why American government has so strenuously insisted on doing so. Favoring the decriminalization of recreational drugs does not entail opposing the regulation of drugs in sports, where the issue is one of fair competition. Anyone who stages a competition is entitled to set rules for fair participation. The important thing is that these rules should apply equally and fairly to all. Some forms of drugging (such as blood doping) are not per se dangerous; they are bad simply because they are unfair, when some get away with them and others don't. (And of course the rules here are quite arbitrary, since sleeping in an oxygen-deprivation tent is permitted, whereas injecting red blood cells is not.) Fairness, however, is not the only issue to consider. If a given drug (e.g., anabolic steroids) has a bad effect on health and its use appears to be a necessary condition of successful competition when lots of people are using it, then such a regime probably puts undue pressure on participants to make an unhealthy choice, effectively removing their choice-capability. Nussbaum thinks banning steroids is rather like requiring boxing gloves and other protective gear: it sets up some reasonable health-parameters for the sport so that its participants are not forced to make unhealthy choices that they don't want to make. In all such debates, the rhetoric of »nature« is singularly unhelpful. There is nothing wrong with the use of »unnatural« enhancements in sports. Indeed sports depend thoroughly on the non-natural: on tennis rackets, poles for vaulting, skis for skiing, hi-tech running gear, fancy wet suits, and, in addition, on protective gear of many kinds. Both steroids and boxing gloves are unnatural. The latter are good and should be, as they are, required; the former are dangerous, and should be banned for the reasons she has given.

In *Sex and Social Justice* she defended a similar position concerning sex work: that it ought to be decriminalized, and that the focus of government should be on making sure that poor women have education and a range of employment options, and that all workers, including sex workers, have access to adequate health care and to protection from violence.

Nussbaum would tentatively favor a limited right of access to physician-assisted suicide, as a way of showing respect for people whose overall view of life may strongly favor suicide in the case of a terminal illness. Each person should have that choice, free from penalty to the estate or to insurance benefits for survivors, and then each will make it in accordance with his or her religious or secular comprehensive doctrine. To impose the comprehensive doctrine of a particular variety of Christianity on all citizens is to violate their dignity. Suicide hot lines and counseling to deter people from suicide are extremely important, because many suicidal people are temporarily depressed and have not deliberated fully; they recover and are happy that their lives were saved. At the end of life especially, however, the choice to end life, by a mentally fit person, should be respected. Assisted suicide is more difficult than this, however, because it usually involves a doctor, whose commitment to the patient's life is in *prima facie* tension with the act of suicide. And yet, she would favor such a right, if it is hedged round with sufficient safeguards to prevent manipulation and pressure. That seems to her the really difficult issue here, because people know that our society undervalues aging people and that relatives are therefore not to be trusted to have respect for the aging person's life. When we add that relatives often cannot afford the cost of care, people have a situation where abuse can easily occur. The danger of abuse is the only good reason Nussbaum can think of to refuse to make assisted suicide illegal.

As for when human dignity begins to assert its ethical claims, she has argued that sentience is a necessary condition of moral considerability. She has argued that animals who do not appear to have the capacity to feel pleasure and pain (some insects and shellfish, for example) are not moral subjects in the way that most animals are. Nor are plants moral subjects, despite their possession of life.

Key words: *Martha Nussbaum, emotions, compassion, values, ethics, capabilities*

Sadržaj

1. UVOD ... 1

1.1. Etička perspektiva Marthe Nussbaum ... 6

1.2. Što su emocije? ... 13

1.2.1. Status emocija kod Aristotela ... 18

1.2.2. Status emocija kod stoika ... 24

2. TEORIJA EMOCIJA ... 29

2.1. Evolucijske teorije ... 31

2.1.1 Prirodna selekcija u ranim hominidima ... 32

2.1.2. Prilagodbe koje dijele sve životinje ... 33

2.1.3. Povijesni, ali ne i adaptacijski stav ... 35

2.2. Socijalne i kulturne teorije emocija ... 36

2.3. Teorije emocionalnog procesa ... 41

2.3.1. Kognitivne teorije emocija ... 42

2.3.1.1. Teorije emocija kao prosudbe ... 43

2.3.1.2. Teorije kognitivne procjene ... 44

2.3.2. Nekognitivne teorije emocija ... 49

2.3.2.1. Stav kako su neke emocije nekognitivne ... 51

2.3.2.2. Stav kako su sve emocije nekognitivne ... 53

2.3.3. Teorije tjelesnih povratnih informacija ... 55

3. KOGNITIVNA TEORIJA EMOCIJA MARTHE NUSSBAUM ... 64

3.1. Emocije kao prosudbene vrijednosti ... 68

3.1.1. Konstitutivni elementi emocija i prosuđivanje ... 74

3.1.2. Apetiti, raspoloženja, želje za djelovanjem ... 76

3.1.3. Prigovori emocijama: intencionalnost, uvjerenje, vrednovanje ... 77

3.2. Racionalne emocije ... 80

3.3. Samilost ... 81

3.4. Ljutnja ... 90

3.5. Emocije kod životinja ... 95

3.6. Književna imaginacija ... 97

3.7. Filozofija kao lijek ... 102
4. ETIČKI NARATIVI U FILOZOFIJI MARTHE NUSSBAUM ... 108
4.1. Patriotizam ... 109
4.2. Kozmopolitizam ... 116
4.3. Humanističko obrazovanje ... 119
4.3.1. Spoznaje kozmopolitskog obrazovanja ... 123
4.2.2. Napredak kroz rješavanje problema ... 124
4.3.3. Moralne obaveze prema svijetu ... 125
4.3.4. Koherentan argument ... 125
4.4. Ljudsko dostojanstvo i ljudska prava ... 129
4.5. Pravda ... 140
4.6. Prava životinja ... 149
4.7. Bioetika ... 153
5. ZAKLJUČAK ... 161
LITERATURA ... 167

1. UVOD

Znanstveno istraživanje emocija u sebi usključuje različite tradicije. Te su tradicije usmjerene na različite elemente odnosno komponente emocija[29]. Kao nekada tako je i danas izazov definirati emocije. Često ljudi nemaju poteškoća ili dvojbi što bi emocije bile. Temeljem mnogih verbalnih i neverbalnih kao i facijalnih znakova[30] zaključujemo i prepoznajemo emocije kod sebe i drugih. Na neki su način ljudi »stručnjaci« za emocije. Zaljubljeni par prepoznaje lako emociju ljubavi u drugome, roditelji prepoznaju tjeskobu djece, nadređeni prepoznaje, relativno lako, zadovoljstvo ili ljutnju zaposlenika.

U zapadnoj kulturi kao da se izražava određeni potcjenjivački stav prema emocijama. Kada, naime, za nekoga kažemo da je emocionalan ili da se ponaša emocionalno ili da je nečija reakcija emocionalna zapravo se želi reći da je osoba, ponašanje ili reakcija iracionalna. »Njihova reputacija iracionalnosti dijelom je posljedica njihove moći da mogu reinterpretirati svijet.«[31] Često se emocije smatraju destruktivnima i nekontroliranima za razliku od konstruktivnog i logičkog »hladnog« uma. Kada govorimo o emocijama lako ih je objasniti konkretnim primjerima. Međutim iznijeti definiciju oduvijek je predstavljalo teškoću, izazov. »Definicije emocija nisu ništa drugo nego funkcionalni modeli pretočeni u riječi.«[32] Ono što se može utvrditi je da se emocije ne javljaju same od sebe iznenada, već bivaju potaknute, nečim su izazvane. Okolnosti odnosno događaj koji ih izaziva procjenjuje se temeljem vrijednosti i ciljeva osobe kao važan točnije značajan.[33] To onda utječe na intenzitet fizioloških promjena kao i na intenzitet samog emocionalnog iskustva.

[29] Neka istraživanja pokazuju kako muškarci i žene opisuju odnosno definiraju emocije prema različitim kriterijima. Dok muškarci svoju pozornost usmjeravaju na disanje te broj otkucaja srca, žene usmjeravaju svoj fokus na okolnosti situacije te promišljanjima o istoj.

[30] U različitim kulturama verbalni i neverbalni znakovi, izrazi lica, ton glasa imaju potpuno drugačija značenja.Tako će gesta pružanja kažiprsta i malog prsta na ruci koja je usmjerena prema osobi u Italiji i Španjolskoj ukazivati na prezir. U nekim drugim zemljama Europe ta gesta neće imati baš nikakvo značenje.

[31] Ronald de Sousa, *The Rationality of Emotion*, MIT Press, Cambridge 1987., str. 24.

[32] William Lyons, *Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge 1980., str. xi.

[33] Ako je osoba zaljubljena mnoge su misli o osobi u koju je zaljubljena. Ako je osoba anksiozna osoba teško može prestati misliti odnosno brinuti se što se sve loše potencijalno može dogoditi s obzirom na neku situaciju. Ako osoba osjeća ljutnju ili bijes misli osobe su usmjerene na osvetu.

Pitanje što su emocije je na ovaj način prvi u svojem članku postavio davne 1884. američki filozof i psiholog William James[34] u britanskom časopisu *Mind*.[35] Ne radi se, dakle, o novom pitanju. Štoviše prije više od dvije tisuće godina o ovom su pitanju raspravljali Platon i Aristotel. Iako »staro« pitanje je to koje i danas, unatoč mnogim novootkrivenim znanstvenim činjenicama, (p)ostaje aktualno, često prijeporno te izaziva mnogobrojne diskusije i različite pozicije znanstvenih područja i grana. Ta višestrukost perspektiva i pozicija redovito donosi doprinose novih spoznaja vezanih za ovu temu.

James je u svojoj teoriji emocije jednostavno objasnio kao fiziološku reakciju, kao »osjećaj«. »Emocija *jest* osjećaj o onome što se događa u tijelu.«[36] Naglašava, pri tome, tjelesne karakteristike i manifestacije emocija (koje angažiraju srce, krvne žile, želudac, žlijezde znojnice, kretnje mišića i sl.) tvrdeći kako one itekako mogu pridonijeti intezitetu emocija.[37] Zastupa tezu kako se emocije jednostavno događaju.[38] Donosi distinkciju između »grubljih« emocija i »suptilnijih« emocija.[39] U grublje emocije svrstava emocije poput bijesa, tuge i straha, a suptilnijima smatra ljubav, gnjev i ponos.[40] Suprotno, pozicija Aristotela uključuje shvaćanje emocija kao više-manje inteligentnog načina poimanja određene situacije.[41]

Prednost Jamesovog gledišta na emocije kao na fiziološke promjene i na osjećaje bila je činjenica da su se emocije mogle podložiti objektivnom kvantitativnom mjerenju i nadzoru.[42]

---

[34] Uz Jamesa prvi koji su u zapadnoj tradiciji promišljali o emocijama bili su Darwin i Freud. Darwin smatra kako su emocije odnosno njihovo izražavanje zastarjeli evolucijski trag koji potječe od životinja. Freud je, na neki način, izvor psihoanalitičkih teorija emocija koji iza sebe nije ostavio organiziranu teoriju emocija, već je istraživao pojedine emocije. Njegovo se istraživanje osobito usmjeravalo na anksioznost, emociju koju Freud vidi kao reakciju na traumatične događaje.

[35] James, William, »What is an emotion?«, *Mind*, IX, Oxford University Press, 1884., str. 188-205.

[36] Keith Oatley i Jennifer M. Jenkins, *Razumijevanje emocija*, Naklada Slap, Jastrebarsko 2003., str. 110.

[37] Isto, str. 6.

[38] Ne plačemo zato što smo tužni, već smo tužni zato što plačemo.

[39] James se u svojim istraživanjima većinom bavio suptilnijim emocijama što je izravno utjecalo na psihologiju i sklonost psihologa u njihovom proučavanju upravo ovih emocija s naglaskom na izrazitim fiziološkim aspektima i osjećajima emocija. Psihologija je uglavnom »doživljavala« emocije kao nekognitivne. James je tvrdio kako se suptilnije emocije trebaju objašnjavati kao senzacije te kako je sadržaj osjećaja u njima manji nego u grubljim emocijama. - Lyons, William, *Emotion*, str. 14.

[40] Lyons, William, *Emotion*, str. 13.

[41] U toj situaciji dominira određena želja. Pa tako, na pr., u emociji bijesa dominira želja za osvetom.

[42] Na Jamesa bi se moglo gledati kao na jednog od očeva moderne psihologije emocija.

Emocije su povezane s određenim djelovanjem. One proizlaze iz naših vjerovanja.[43] Današnje se rasprave o emocijama vode između ove dvije pozicije. Promišljajući o emocijama zapravo promišljamo o sebi samima, o našoj racionalnosti, čovještvu, odgovornosti, primjerenosti emocija, našim emocionalnim reakcijama. Koju od mnogobrojnih vidljivih karakteristika emocija - psihološku, bihevioralnu, kognitivnu, društvenu - bismo trebali uzeti kao važnu za emociju? Sve? Neke? Koje su karakteristike emocija tek njihova pratnja? A koje su karakteristike tek posljedice emocija? Tema je to koja otvara bezbroj pitanja od kojih su mnoga i danas itekako aktualna.

U svojim mnogobrojnim djelima američka filozofkinja Martha Nussbaum, koja je izrazito plodonosna autorica, bavi se uz pitanja vezanih uz antičku filozofiju, pravo, političku filozofiju, socijalnu pravdu, pravima životinja, ljudskim pravima i inteligencijom emocija kojima posvećuje mnoga svoja istraživanja. Stoga će se i ovaj rad najvećim djelom usmjeriti na pitanja vezana uz emocije. Emocije su snažne sile. Poput svjetionika na pučini pružaju čovjeku orijentaciju i smjer u životu. Formiraju prioritete, definiraju događaje, valoriziraju iskustva, utemeljuju vrijednosti, povezuju brige i usmjeravaju ciljeve. Emocije su osjećaji. No što su zapravo osjećaji? Mnogi su se filozofi[44] kroz povijest bavili emocijama. Znatan dio filozofsko-religijske tradicije emocije pripisuju bogu ili božanstvima pri čemu se bog često smatra netjelesnom supstacijom.[45] Čini se ipak kako je ova tema tijekom 20. stoljeća na neki način bila zanemarena, štoviše inferiorna, na području filozofije. Više su se, naime, koncepcijom emocija u tom vremenu bavili razni drugi znanstvenici s područja psihologije, antropologije, biomedicine i zdravstva.[46] No posljednjih desetljeća emocije su stavljene nekako u središte zanimanja filozofije i afektivne znanosti istražujući što one zapravo jesu odnosno jesu li racionalne.[47] Način na koji se, međutim, trebaju

[43] Keith Oatley i Jennifer M. Jenkins, *Razumijevanje emocija*, str. 11.
[44] Među inim ovom su se temom bavili i Davide Hume za koga je razum trebao biti rob strasti. S druge strane, Descartes emocije naziva »duhovima životinja«, očito inferiornim proizvodima psihe. Leibniz je emocije smatrao »zbunjenom percepcijom«. Poznata nam je i Kantova degradacija emocija kao »patoloških« barem u kontekstu praktičnog razuma. - Robert C. Solomon, »The logic of emotion«, *Noûs*, 11, 1977., 41-49.
[45] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str 74.
[46] Na području medicine najviše se pitanjem emocija bavi neuroznanost koja je u Hrvatskoj dio Temeljne medicinske znanosti u znanstvenom području Biomedicine i zdravstva. U svjetskoj znanosti neuroznanost je samostalno znanstveno područje. Dostupno na: https://mef.unizg.hr/studiji/poslijediplomski/doktorski/neuroznanost. Pristup: 1 svibnja 2020.
[47] Andrea Scarantino i Ronald de Sousa, »Emotion« u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2018 Edition), Edward N. Zalta (ur.). Dostupno na: https://plato.stanford.edu/entries/emotion/. Pristup: 4. travnja 2019.

razumjeti i kategorizirati daleko je od jednostavnog. Emocije su izrazito kompleksne neovisno promatramo li ih iz znanstvene perspektive ili ih proživljavamo. Rijetko postoji konsenzus oko toga kako se emocije mogu razlikovati jedna od druge ili suglasnost oko procesa njihova formiranja, a kamoli o tome gdje su granice emocija. Neke emocije će se okarakterizirati kao emocionalna stanja koja sadržavaju akutne emocije poput bijesa ili uključuju raznolikost emocija poput empatije.[48]

Povijesno su se emocije konceptualizirali na jedan od tri glavna načina: kao iskustva, kao evaluacije (prosudbe) i kao motivacije. Kada pak govorimo o racionalnosti emocija ovdje se razlikuje kognitivna i strateška racionalnost. Sile koje se obično nazivaju emocijama međusobno se razlikuju u nekoliko dimenzija. Neke su emocije, na pr., pojave (na pr. panika), a druge su dispozicije (na pr. neprijateljstvo); neke su kratkotrajne (na pr. bijes), a druge su dugotrajne (na pr. tuga); neke uključuju primitivnu kognitivnu obradu (na pr. strah od iznenadno nadolazećeg predmeta), a druge uključuju sofisticiranu kognitivnu obradu (na pr. strah od gubitka šahovske partije); neke su svjesne (na pr. gnušanje zbog insekta u ustima), a druge su nesvjesne (na pr. nesvjesni strah od neuspjeha u životu); neke imaju prototipske izraze lica (na pr. iznenađenje), a drugima to nedostaje (na pr. žaljenje). Neke uključuju snažne motivacije za djelovanje (na pr. ljutnja), a druge ne potiču na angažman (na pr. tuga). Neke su prisutne među različitim vrstama bića (na pr. strah), a druge su isključivo vezane uz ljude (na pr. zluradost).[49]

Tko bi trebao osjećati emocije? Kako bismo trebali osjećati emocije? Kada i u kojoj su mjeri emocije poput suosjećanja, sažaljenja, tuge ili ljutnje, srama ili gađenja prihvatljive i primjerene? Kako bi te emocije, na primjeren način, trebale biti izražene odnosno protumačene?

[48] Richard S. Lazarus, »Progress on a Cognitive-Motivational-Relational Theory of Emotion«, *American Psychologist*, 46 (1991) 8, str. 819-834.., doi: https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.8.819

[49] Andrea Scarantino i Ronald de Sousa, »Emotion« u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2018 Edition), Edward N. Zalta (ur.). Dostupno na: https://plato.stanford.edu/entries/emotion/. Pristup: 4. travnja 2019.

Mnoge se naše emocije, poput ljutnje, mržnje, srama ili gađenja, uče od članova našeg društva.[50] Istraživanja pokazuju kako se u svim društvima mogu naći neki oblici ili varijante emocija ljutnje, nade, žalosti. Emocije sadrže pozitivno i negativno vrednovanje (evaluaciju) koje je usmjereno prema pojedincu ili skupinama, a koje je često stečeno, poput neke navike, od članova naših obitelji, naših vršnjaka i šireg društvenog okruženja. Emocije mogu odražavati naučene obrasce ponašanje. Najčešće to i čine. Ne postoji, naime, neka urođena sklonost izražavanja emocija. Emocije su, međutim, prvi jezik ljudi. Trenutkom rođenja odnosno izlaskom iz porođajnog kanala novorođenče ima emocionalnu reakciju koju, najčešće, izražava plačem.

Pravilno razumijevanje emocija koje uključuje i prepoznavanje te razlikovanje različitih emocija, razlikovanje emocija od bezobjektnih[51] raspoloženja i tjelesnih apetita (poput gladi i žeđi), razlikovanje vlastitih i tuđih emocija temelj je ostvarivanja ravnoteže, balansa u životu. Kako reagiramo na emocije, koje emocije pokazujemo i potičemo, koje potiskujemo ili obeshrabrujemo? Ukratko način na koji njegujemo odnosno razvijamo i kultiviramo emocije točnije naše emocionalne odgovore od iznimne je važnosti za ljudski život: pojedinačan i kolektivan unutar određene zajednice ili društva.

Priroda emocija je pitanje s kojim se bave mnogi teoretičari i znanstvenici, unutar i izvan filozofije. Tema je to kojom se bavi, među inim, i Martha Nussbaum. Nju, naime, zanima uloga emocija[52] u etici. Pri tome, međutim, Nussbaum ne zanemaruje i važnu ulogu kulture pri razvoju i manifestacijama emocija. O emocijama Nussbaum govori kao o »hitnim« transakcijama s okolinom koje se mijenjaju. Ne samo ljudske, već i životinjske emocije uključuju takve transakcije posredovane vrijednosno utemeljenom intencionalnošću.[53] Dalje Nussbaum naglašava kako kultura u okolini postoji u povijestima pojedinaca koji se, pak, međusobno jako razlikuju te time otvaraju prostore za raznolikost u samoj kulturi. Smatra kulturu ključnim dijelom procesa

[50] Martha C. Nussbaum, *Sex and Social Justice*, Oxford University Press, Oxford 1999.; »Virtue Ethics: A Misleading Category?«, *The Journal of Ethics*, 3(3), str. 163-201. doi: https://doi.org/10.1023/A:1009877217694; *Izdizanje misli. Inteligencija emocija; Hiding from Humanity: disgust, shame, and the law*, Princeton University Press, Princeton 2004.
[51] Martha C. Nussbaum, *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, Sandorf&Mizatrop, Zagreb 2019., str. 38.
[52] Nussbaum tvrdi kako se emocije odraslih ljudi ne mogu razumjeti bez shvaćanja njihove povijesti u dojenačkom i dječjem dobu. Ta je povijest povezana s reaktivnosti emocija.
[53] Martha C. Nussbaum, *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 197.

objašnjavanja emocija. Roditelji su prvi i primarni mediji kulturnog prijenosa. Upravo roditelji prenose djeci društvene[54] konstrukcije emocija[55]. Tek nakon roditeljskog utjecaja šire društveno okruženje ima svoj utjecaj na djecu.

Nussbaum povezuje šaroliku kulturu[56] i eudaimonistički karakter emocija. Ona zastupa kognitivno-evaluacijsko stajalište kada govori o emocijama. To je stajalište koje implicira da je emocionalni sadržaj zapravo dio čovjekovog traganja za srećom. Emocije su, prema Nussbaum, temelj etičkog prosuđivanja[57] budući da ljudska bića etički prosuđuju o tome kako treba živjeti.[58] Prije nego se u trećem poglavlju ovoga rada detaljnije posvetimo teoriji emocija koju iznosi Martha Nussbaum iznijet ćemo kratku povijest vezanu uz emocije. Različite istraživačke tradicije usmjeravaju se na različite komponente iznoseći različite strategije i pristupe emocijama. Zbog ograničenja ovoga rada sljedeće će stranice biti posvećene Aristotelu i stoicima. Izbor je usmjeren upravo njima budući da u svojim djelima Nussbaum temelji vlastitu teoriju emocija u prvom redu na njihovim spoznajama i promišljanjima.

1.1. Etička perspektiva Marthe Nussbaum

Martha Nussbaum u mnogobrojnim djelima formulira svoju etičku poziciju bavećі se pojmovima ljudskih prava, socijalne pravde, pravima homoseksualaca, pravima životinja[59], inteligencijom

[54] Da su emocije društvene konstrukcije zapravo znači kako su emocije sastavljene od elemenata koje nismo sami stvorili.

[55] Djeca se uče koga se trebaju bojati, kada je razumno biti ljut, koje je ponašanje neprihvatljivo i u kojim okolnostima i sl.

[56] Način gdje se dijete nosi (u naručju, na prsima, na leđima i sl.), kako se dijete nosi (u rukama, u marami, u nosiljci i sl.), kako se s njim komunicira, na sve to utječe kultura.

[57] Nussbaum smatra kako u svakodnevnom životu vjerujemo da emocije imaju intencionalni sadržaj te da ljudi mogu uvelike utjecati na sadržaj svojih emocija. Uz vlastite emocije ljudi mogu utjecati i na sadržaj emocija svoje djece koje se tek razvijaju. - Martha C. Nussbaum, *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 190. i Dan M. Kahan i Martha C. Nussbaum, »Two Conceptions of Emotion in Criminal Law«, *Columbia Law Review*, Vol 96, N 2, 1996., str. 269-374.

[58] Martha C. Nussbaum, *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 189-190.

[59] Dalje u radu bit će više govora o sposobnostima/mogućnostima koje Nussbaum spominje i detaljno objašnjava. Preferira koristiti pojam »Capabilities Approach« umjesto »Human Development Approach«. Draži joj je, dakle, izraz »pristup sposobnostima«, barem u mnogim kontekstima, od pojma »pristup ljudskom razvoju« jer se bavi i mogućnostima ne-ljudskih životinja kao i ljudskih bića. Pristup pruža dobru osnovu za teoriju pravde i prava kako za ne-ljudske životinje tako i za ljude, smatra Nussbaum.
Drži kako i ne-ljudske životinje imaju temeljna odnosno osnovna prava te kako je njezin pristup sposobnostima širi od pristupa ljudskih prava. - Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London - England 2011., str. 62.

emocija, kvalitetom života, organizacijom javnog života, politikom odnosno demokracijom, uređenjem društva, patriotizmom kao i bioetičkim pitanjima: pitanjima starosti, kloniranja, legalizacijom lakih droga, kloniranjem, abortusom. Sama za sebe kaže kako je ona » racionalistička reformirana Židovka koja o moralnom zakonu razmišlja kao o srži onoga što je u pitanju religija.«[60]

Smatra kako bi filozofi trebali slijediti filozofska načela - obranjiva opća načela - koja se mogu primijeniti na širok spektar slučajeva. Naime, ne može se lako utvrditi jesu li filozofska načela dobra promatrajući samo jedan izdvojen slučaj, a da se ne istraži mogu li se načela koja predlaže filozofija primijeniti na sve slučajeve ili barem većinu sličnih slučajeva.[61]

Čovjek je pojedinac koji živi unutar određene manje zajednice - obitelji - i veće zajednice, društva. Taj isti čovjek kao pripadnik društva, kao građanin, ima određena prava i obaveza. Društvo - koje Nussbaum opisuje kao liberalno političko društvo - trebalo bi svim ljudima, građanima, pripadnicima društva osigurati određenu podršku u ostvarivanju okolnosti za dostojan ljudski život. Točnije, društvo bi trebalo »zajamčiti svim građanima osnovni skup prilika za funkcioniranje u nekim ključnim područjima ljudskog života.«[62] Nussbaum formulira etiku ljudskog razvoja koju utemeljuje iznoseći deset osnovnih ljudskih sposobnosti[63] (i mogućnosti - *capabilities*) kao preduvjet smislenog ljudskog razvoja.

Što su zapravo ove sposobnosti/mogućnosti? Radi se ponajprije o nekoj vrsti slobode. »To nisu samo sposobnosti koje prebivaju u čovjeku već i sloboda mogućnosti stvorena kombinacijom osobnih sposobnosti i političkog, socijalnog i ekonomskog okruženja.«[64]

---

[60] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 2008., str. xiii.

[61] Godine 2007., 30. svibnja, britanska sveučilišta i koledži, 120 000 njihovih članova, glasovalo je za odobrenje poziva na bojkot izraelskih sveučilišta. Na bojkot izraelskih institucija pozvalo je palestinsko civilno društvo, uključujući članove akademske zajednice. Bojkot je bio dio većeg pokreta, BDS, što je kratica za bojkot, otuđenje i sankcije (Boycott, Divestment, Sanctions), a kao odgovor na kontinuirano kršenje prava Palestinaca od strane izraelskih društvenih i akademskih institucija. Ovo odbijanje suradnje slijedile su mnogobrojne akademske intitucije u SAD-u, Kanadi, Italiji, Australiji, Irskoj, Južoj Koreji. Martha Nussbaum se protivila svim oblicima akademskog bojkota smatrajući kako SAD, kao jedna od najutjecajnih država svijeta, ne može javno reagirati samo na jedan slučaj kršenja ljudskih prava, a mnogobrojne slučajeve istovremeno ignorirati svojom nereakcijom odnosno pasivnošću.

[62] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 440.

[63] Nussbaum smatra kako je za društvo najbolje opisati osnovna prava kao skup sposobnosti (*capabilities*). Ovaj popis, ističe Nussbaum, nije konačan, već se uvijek može osporiti i prepraviti.

[64] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 20.

Nussbaum razlikuje *unutarnje mogućnosti osobe* u koje spadaju osobine ličnosti, intelektualne i emocionalne sposobnosti, stanja tjelesne kondicije i zdravlja, internalizirano učenje, vještine percepcije i kretanja. Njih razlikuje od *urođenih mogućnosti osobe,* a to su razvijene osobine i sposobnosti. One su razvijene, u većini slučajeva, u interakciji s društvenim, ekonomskim, obiteljskim i političkim okruženjem. Jedna od uloga društva koje želi poticati razvoj najvažnijih ljudskih sposobnosti/mogućnosti jest podržavanje razvoja unutarnjih mogućnosti. Kako to društvo može činiti? Kroz sustav obrazovanja, resursima za poboljšanje tjelesnog i emocionalnog zdravlja, biti podrškom brizi i ljubavi koja se prakticira u obitelji.[65]

Uzimajući u obzir različita područja ljudskog života u kojima se ljudi kreću i djeluju postavlja se pitanje: što zahtjeva život ljudskog dostojanstva? U odgovoru na ovo pitanje Nussbaum donosi svoj pristup socijalnoj pravdi. Smatra kako je potrebna određena »dovoljna razina (*an ample threshold level*) od deset središnjih sposobnosti.«[66] Ističe kako se radi o jednom modernom pogledu s dugom poviješću. Pitanja o ljudskim mogućnostima i prilikama, što je osoba u stanju učiniti i biti, sveprisutna su u ljudskom životu. Nussbaum smatra kako ona nisu samo djelom svake kulture, već i svakog pojedinačnog ljudskog života. Donosi, dakle, konkretne sposobnosti/mogućnosti (*capabilities*)[67] koje bi svako društvo trebalo jamčiti svojim sugrađanima.[68] Uz ove sposobnosti/mogućnosti vežu se kapaciteti.[69] A oni se, drži Nussbaum, trebaju procijeniti. Nisu svi kapaciteti, naime, koji su prisutni odnosno dostupni u prirodi izvor moralnih/političkih tvrdnji.[70]

---

[65] Isto, str. 21.

[66] Isto, str. 32.

[67] Nussbaum koristi pojam sposobnosti/mogućnosti (*capabilities*) u množini. Svaka od njih ima intrinzičnu vrijednost. Ljudsko dostojanstvo igra središnju ulogu u njihovoj isprepletenosti. Iako su mogućnosti odvojene one se međusobno podržavaju. Donekle se definiraju upućivanjem na ono što je izvedivo kao sveukupni cilj političkih dobara. Nussbaum želi naglasiti da su »najvažniji elementi kvalitete života ljudi višestruki i kvalitativno različiti: zdravlje, tjelesni integritet, obrazovanje i drugi aspekti pojedinačnog života ne mogu se svesti na jednu metriku bez iskrivljenja.« Zato govori o njima u pluralu. - Martha C. Nussbaum, *Creating capabilities: the human development approach*, str. 18.

[68] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 33-34.; *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 440-441.

[69] Aristotelov pogled vidi kapacitete kao vrijedne poštovanja, ali još uvijek neispunjene, nepotpune. Kapaciteti su, naime, potencijal, dinamični su, nisu statični. Imaju tendenciju razvoju i vježbanju ili barem mogućnosti vježbanja. Pripremaju se za nešto dalje, zahtjevaju prostor unutar kojeg će rasti i usavršavati se.

[70] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements« u *Human Dignity. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*, Adam Schulman i Thomas W. Merrill (ur.), The President's Council on Bioethics,

Za Nussbaum sljedeće sposobnosti/mogućnosti[71] imaju intrinzičnu vrijednost i važnost:

1. *Život*. Živjeti životom ljudskog vijeka normalne duljine.
2. *Tjelesno zdravlje*. Uključuje dobro psihofizičko i reproduktivno zdravlje uz odgovarajuću prehranu i adekvatni smještaj.
3. *Tjelesni integriret*. Sloboda kretanja uz zaštitu vlastite osobe te sloboda u izboru i prakticiranju vlastite seksualnosti kao i sloboda u pitanjima ljudske reprodukcije.
4. *Osjetila, imaginacija i mišljenje*. Angažman osjetila, moći zamišljati, misliti i zaključivati temeljem usvojene pismenosti te matematičkog obrazovanja. Moći upotrebljavati imaginaciju povezanu s vjerskim, književnim, glazbenim i drugim djelima i doživljajima. Imati slobodu izražavanja kao i vjersku slobodu. Izbjegavati beskorisnu bol.
5. *Emocije*. Uspostavljanje privrženih i bliskih relacija sa stvarima i osobama izvan samog pojedinca. Emocionalni razvoj neopterećen strahom i tjeskobom. Omogućiti emocije poput voljeti, tugovati, čeznuti, zahvalnosti, opravdane ljutnje.
6. *Praktični um*. Omogućiti kritički razmišljati uz stvaranju koncepcije dobro-loše. Ovdje se ističe i sloboda savjesti i vjerske prakse.
7. *Udruživanje*.

   A. Živjeti s drugima te brinuti o njima, sudjelovati u društvenim interakcijama. Omogućiti različite oblike udruživanja, zaštititi slobodu okupljanja i zaštititi politički govor.
   B. Imati temelj za samopoštovanje i neponižavanje. Imati mogućnost biti poštovan kao dostojanstveno ljudsko biće čija je vrijednost jednaka vrijednosti drugih ljudskih bića. Naglasak je na nediskriminaciji na osnovi rase, spola, seksualne orijentacije, etničke pripadnosti, kaste, vjere, nacionalnog porijekla.
8. *Druge prirodne vrste*. Brinuti se za prirodu, biljke, životinje. Truditi se živjeti u homeostazi s njima.
9. *Igra*. Omogućiti rekreacijske aktivnosti te poticati smijeh, igranje i uživanje.

Washington D.C. March 2008. Dostupno na: https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human_dignity/index.html. Pristup: 12. prosinca 2019., str. 357.

[71] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 440-441., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 33-34., »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 377-378.

10. *Kontrola nad vlastitim okruženjem*.

    A. Politička kontrola. Osigurati djelotvorno sudjelovanje u procesu donošenja političkih odluka koje su važne za ljudski život. Omogućiti političku participaciju, zaštititi slobodu govora i udruživanja.

    B. Materijalna kontrola. Omogućiti pravo vlasništva nad nekretninama i pokretninama te zaštititi isto od pretraživanja i oduzimanja bez naloga. Osigurati pravo na rad te omogućiti ostvarivanje smislenih odnosa s drugim radnicima na temelju međusobnog uvažavanja.

Ove sposobnosti/mogućnosti pripadaju prije svega pojedinim osobama gledajući u svakoj osobi njezinu svrhu. Iako su sve važne, ipak, Nussbaum drži kako dvije imaju arhitektonsku ulogu - one, naime, organiziraju i prožimaju ostale. To su udruživanje i praktični um.[72] Sposobnost praktičnog uma organizira sve ostale sposobnosti: prilika je to za planiranje vlastitog života, prilika za odabir funkcija koje odgovaraju raznim drugim mogućnostima. Što se tiče sposobnosti udruživanja opće je poznato kako je čovjek društveno, socijalno biće. Tek u kontaktu i komunikaciji s drugim(a) može se u potpunosti ostvariti kroz prijateljske, familijarne, profesionalne i ine odnose.

Nussbaum objašnjava kako ovaj pristup sposobnostima/mogućnostima ima bliske veze s deontologijom. Društveno blagostanje se, naime, nikada ne smije provoditi na način koji krši temeljna prava ljudi. Pristup sposobnostima/mogućnostima blizak je s deonotologijom budući da prihvaća politički liberalizam.[73]

»Pristup sposobnostima može se privremeno definirati kao pristup usporednoj procjeni kvalitete života i teoretiziranju o osnovnoj socijalnoj pravdi.«[74] Društvo koje ih zanemaruje u potrazi za bogatstvom ili isključivo ekonomskim rastom u vidu BDP-a ne može biti niti minimalno pravedno.

Opisujući, dakle, ove mogućnosti/sposobnosti Nussbaum ističe kako je važno da se građanima osigura minimalna razina svake od navedenih mogućnosti - i to svim građanima. Kada govori o

[72] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach,* str. 39.
[73] Konsekvenzijalizam u pravilu ne razlikuje političku domenu života od ostalih područja života i to je razlog zašto Nussbaum povezuje svoju teoriju s deontologijom.
[74] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach,* str. 18.

minimalnoj razini ovih mogućnosti[75] iste ne precizira ostavljajući svakoj naciji da unutarnjim političkim procesima, uz doprinos zakonodavnih procedura, utvrdi iste. Upravo ostvarivanjem ovakvih mogućnosti građani bi, od djetinjstva, bili odgajani i poučeni kako postoje određena osobito važna prava unutar određenog društva. Uskraćivanje istih shvaćalo bi se, na razini društva, osobito negativno. Ovaj je popis tek sredstvo, ističe Nussbaum, kako bi se utjecalo na prosudbu o ozbiljnosti definirajući ne samo kako su određene neprilike ozbiljne, već i da su nepravedne te tako i pogrešne. Štoviše nitko, nijedan građanin u društvu, ne bi im trebao biti izložen.[76] Pristup sposobnostima nije teorija onoga što je ljudska priroda - »evaluacijski je i etičan od samog početka: pita se, među mnogim stvarima za koje ljudi mogu razviti sposobnosti, koje su doista vrijedne, koje će minimalno pravedno društvo nastojati njegovati i podržavati?«[77]

Ukoliko država poučava građane kako imaju pravo na sve ove, ranije nabrojane, mogućnosti te daje i jamstva za njihovu realizaciju time se, smatra Nussbaum, minimalizira mogućnost pojave zavisti[78] u društvu. »Pristup sposobnostima je odlučno pluralistički u pogledu vrijednosti: smatra da su postignuća koja su od ključne važnosti za ljude različita u kvaliteti, ne samo u količini… Konačno, pristup se bavi ukorijenjenom socijalnom nepravdom i nejednakošću posebno nedostacima sposobnosti koji su rezultat diskriminacije i marginalizacije.«[79]

»Čuvari« ostvarivanja ovih osnovnih minimalnih razina svake od mogućnosti su vlast, javne politike i javne institucije. Država dakako ovaj popis može prilagoditi ističući ono što smatra većim ili svrsishodnijim dobrom za svoje građane. Država odnosno njezine institucije prosuđuju o ozbiljnosti poteškoća i problema u društvu odnosno prilikama i neprilikama s kojima se susreću njegovi građani.[80] Na taj način države posredstvom donešenih pozitivnih zakona i svojih institucija

[75] Nussbaum ističe kako je ovaj popis povezan sa sofoklovskim i aristotelovskim popisima tragičnih nevolja.
[76] Nijedan ih građanin ne bi trebao trpjeti ističe Nussbaum.
[77] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach,* str. 28.
[78] Zavist, stid i gađenje Nussbaum ističe kao važne prepreke za ostvarivanje odnosno razvoj samilosti u društvu budući da društva oblikuju prosudbe koje čine kognitivni sadržaj emocije samilosti.
[79] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 18-19.
[80] Nussbaum povezuje neuspjeh javnih institucija s neodgovarajućom zaštitom slobode tiska u društvu ili nepostojanjem dobrog javnog obrazovnog sustava. S druge strane, ukoliko država zakonom propisuje obavezno korištenje sigurnosnih pojaseva u prijevoznim sredstvima to se ne smatra ograničenjem ili ukidanjem ljudskih sloboda. Jednako tako zabrana pušenja u restoranima ne znači gubitak ljudskih prava. Nussbaum ističe kako država putem svojih institucija oblikuje i definira prosudbe o ozbiljnosti te, na neki način, želi zaštititi veće dobro.

definiraju sud o odgovornosti. Nussbaum govori o *eudaimonističkoj prosudbi* odnosno *prosudbi o primjerenim granicama brige* za ljude, građane, u društvu. U pluralnoj liberalnoj demokraciji razuman skup prosudbi u javnoj kulturi bi »podrazumijevao proširenje jednakog poštovanja i brige na sve građane bez obzira na njihovu rasu, spol, klasu ili etničko podrijetlo.«[81] Znatan bi moralni nedostatak bio zanemarivanje brige odnosno nedostatak brige koje je usmjereno bilo kojoj skupini u društvu ili njegovim građanima.[82] Javne se, dakle, eudaimonističke prosudbe vezuju, na mnoge načine, uz pravo i javne politike koje zastupa i provodi država.[83] Cilj je osiguranje kvalitete života za sve ljude.

Veliki je, nadalje, utjecaj institucija i države na formuliranje ispravnoga stava prema onim skupinama koje su među najranjivijima u društvu - osobe s intelektualnim poteškoćama. To se možda najbolje vidi na primjeru djece s Down sindromom. Naime, kroz povijest se stav prema takvoj djeci i odraslim osobama drastično mijenjao: od stava kako se radi o »mongoloidnim idiotima« ili »retardiranoj djeci« do prihvaćanja specifičnosti takve djece i osoba i uključivanja istih u mnoge skupine: vrtićke, školske, društvene. Cilj je, dakle, zakona i institucija omogućiti njihovu integraciju.[84] Briga za djecu, osobe s invaliditetom i starije itekako zatjeva samilost. Samilost se, naime, ne razvija spontano, objašnjava Nussbaum, već je oblikovana određenim državnim, društvenim i pravnim, strukturama i institucijama. Upravo one trebaju zastupati i širiti ideju o neraskidivom ljudskom dostojanstvu svake osobe neovisno o njezinoj tjelesnoj ili intelektualnoj slabosti ili poteškoćama. Trebaju, dakle, proklamirati kako svaka osoba posjeduje ljudsko dostojanstvo te da se bilo kakva slabost ili nemoć u društvu doživljava, od njegovih građana, bez gađenja i bez stida.

[81] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 444.
[82] Javna politika države stoga ima odgovornost jačati mjere za primjerenu brigu u onim područjima gdje takva adekvatnost nedostaje.
[83] »Postavljajući ljude blizu jedni drugima društveno uređenje čovjeku olakšava uviđanje vlastite muke u muci drugoga« te se na taj način potiče manifestacija odnosno prikaz samilosti prema van, prema ljudima izvan naših obitelji, izvan naših manjih društvenih zajednica, izvan države pa i nacionalnih granica. - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 445.
[84] Ne odnosi se to samo na djecu s Down sindromom, već i na svu djecu i odrasle s mentalnim poteškoćama.

1.2. Što su emocije?[85]

»Svatko zna što je emocija sve dok se ne zatraži definicija. Tada, čini se, nitko ne zna.«[86] Kada se govori o emocijama čini se kako su ljudima jasnije njihove fiziološke reakcije i senzacije. S druge strane, ljudske su emocije često inteligentne, čak i pronicljivije od logičkog ili razboritog promišljanja razuma. No moguć je i treći scenarij: da emocije nisu ljudima toliko jasne koliko njihova manifestacija odnosno tjelesnost. Neke moderne teorije uključuju tzv. »dvije komponente« gledište na emocije: fiziološko i kognitivno (odnosno ono koje uključuje koncepte i vjerovanja).[87] Više se teoretičara odnosno znanstvenika bavi ovom kognitivnom pozicijom u odnosu na emocije. Koja je relacija između emocije i određenog vjerovanja? Ako se osoba srami onda ona vjeruje kako je situacija neugodna. Je li emocija samo skup vjerovanja? Ili je skup vjerovanja praćena prepoznatljivom fiziološkom reakcijom? Uvjetuju li određena vjerovanja neku emociju? Neki smatraju kako su vjerovanja temeljne komponente emocije odnosno da su neka vjerovanja identična s emocijama i da neke emocije uzrokuju određene vrste vjerovanja.[88] Utvrđivanje točne veze između emocije i vjerovanja postalo je, na neki način, žarište prijepora unutar teorija koje se bave emocijama. Kada se govori o emocijama najčešće se misli na njih kao da su one samo unutar nas. Iako ih karakteriziraju određene fiziološke posljedice, senzacije, angažiranost unutarnjih organa, osjećaji stezanja, emocije nisu ograničene samo na ove manifestacije. Emocije imaju, naime, i vanjske karakteristike koje se otkrivaju ponašanjem.[89] Kako su emocije povezane s okolnostima određene situacije? Utječe li kultura na shvaćanje i manifestaciju emocija? Postoji li raspon emocija koje ljudi diljem svijeta proživljavaju? Postoje li, konačno, univerzalne emocije odnosno neke »temeljne« emocije[90]? Ova su samo neka od pitanja povezanih s emocijama.

---

[85] Postoji pitanje ontologije: koji su stvarni objekti emocija? Jesu li objekti emocija stvarni odnosno objektivni? Pitanje logičke forme: kako bi izjave oblika »X voli Y jer Z« trebale biti protumačene? Pitanje etike: kako su emocije povezane s vrijednošću? Kako one same mogu biti procijenjene? Pitanje filozofske psihologije: koja je uloga emocija prema volji? Kakav doprinos daju emocije racionalnosti misli, želja i djelovanja? Kako se ova uloga uklapa u njihovu reputaciju iracionalnosti? - Ronald de Sousa, *The Rationality of Emotion*., str. 18-19.

[86] Beverley Fehr & James A. Russell, »Concept of emotion viewed from a prototype perspective« u *Journal of Experimental Psychology: General*, APA PsycNet 1984., Vol. 113, No. 3, 464.

[87] Robert C. Solomon (ur.), *What is an Emotion? Classic and Contemporary Readings,* (2nd ed.), Oxford University Press, Oxford 2003., str. 1.

[88] Ljubomora, na pr., može uzrokovati da osoba bude sumnjičava.

[89] Najčešće se identifira nečija emocija temeljem nečijeg ponašanja. Međutim nameće se pitanje: je li ponašanje dio emocije ili je tek jedan od njenih simptoma?

[90] Dok neki istraživači smatraju kako postoje primarne ili urođene emocije, ali se ne mogu složiti koje bi to točno emocije bile, drugi istraživači odbacuju mogućnost takvih emocija. Neki univerzalnim emocijama smatraju strah,

Tijekom prošlosti emocije su se često etiketirale kao nevažne, iracionalne, beznačajne, sporedne, tema s margine. Čini se, ipak, kako se stav prema njima u filozofiji mijenja.[91] U svom djelu *The logic of emotion*[92] Robert Solomon analizu emocija od strane filozofa svrstava u tri kategorije. Prva kategorija obuhvaća zdravorazumski stav da su emocije osjećaji, različita iskustva, za razliku od fizičkih osjeta, nešto poput mučnine ili tjeskobe.[93] Drugo stajalište, jednako staro, tvrdi kako su emocije neka vrsta fizioloških poremećaja, ostaci psihe životinja odnosno relikti koje smo naslijedili iz naše primitivne prošlosti.[94] Treći je niz teorija noviji, ali vrlo moćan osobito u angloameričkoj filozofiji i psihologiji. Solomon ih jednostavno naziva »teorijama ponašanja« izbjegavajući pri tome stroži izraz »bihevioristička« teorije.[95] Bihevioristička teorija emocija, poput samog biheviorizma, rezultat je razdoblja kad se psihologija odvajala od filozofije te nastojanja da se ona uspostavi kao prirodna znanost. Biheviorizam je pravac objektivne psihologije. Začetnik mu je američki psiholog J. B. Watson koji kao temeljni cilj ovog radikalnog pravca vidi predviđanje i kontrolu ponašanja. Predmet psihologije, prema Watsonu, može biti samo objektivno ponašanje odnosno samo ponašanje i učinci ponašanja. Kao metodu psihologija priznaje tek objektivno opažanje i mjerenje.[96]

Drugi teoretičar emocija kojeg posebno izdvajamo, De Sousa, bavi se pitanjem uloge koju emocije imaju odnosno trebaju imati u vježbanju racionalnih sposobnosti kako ih mi ljudi tradicionalno zamišljamo. To bi bilo stjecanje uvjerenja i želja, prijelaz između njih i njihovo pretvaranje u djelovanje. Drugi se aspekt odnosi na emocije koje se smatraju komponentom života i ljudskog iskustva. De Sousa se pita mogu li same emocije uopće biti predmet racionalne procjene smatrajući

ljutnju, gađenje, iznenađenje, radost, tugu budući da se njihove facijalne ekspresije na sličan način interpretiraju u različitim kulturama. Dakako važno je imati na umu i kontekst u kojem se emocije izražavaju.

[91] Postoji sve više literature koja se i s filozofskog aspekta bavi ovom temom.

[92] Robert C. Solomon, »The logic of emotion«, *Noûs*, 11, 1977., 42.

[93] To se često odražava u našem uobičajenom razgovoru o emocijama (»ona je povrijedila njegove osjećaje«). Ova pozicija čini temelj nekih od najuglednijih filozofskih teorija emocija.

[94] Poezija obiluje primjerima posuđenim iz ove teorije. Postoje na stotinu metafora od kojih je većina »istrošena« prekomjernom upotrebom o lomljenju i puknuću zaljubljenih srca i sl. Postoje i razne hidrauličke metafore kojima opisujemo bijes: »kipući«, »ispuštajući paru«, »pršti od bijesa« i sl.

[95] Solomon tvrdi da je ovim teorijama najteže dati kritički osvrt zbog toga što postoji mnogo njihovih verzija. Njihove su tvrdnje toliko promjenljive u pogledu toga što će se, a što se neće računati kao »ponašanje«. Pozornost se, dakle, usmjerava na kretnje povezane s emocijama. Pa se tako približavanje nekome povezuje s radošću, odmicanje od nekoga s ljutnjom, udaljavanje od nekoga s negativnim emocijama naspram te osobe.

[96] »Biheviorizam«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7539. Pristup: 25. srpnja 2020.

kako razum i emocije nisu prirodni antagonisti. Tvrdi, dapače, kako su emocije među mehanizmima koji upravljaju presudnim čimbenikom istaknutosti među onim što bi inače bilo nesagledivo mnoštvo predmeta pažnje, interpretacija i strategija zaključivanja i ponašanja.[97] Upravo nam, dakle, emocije diktiraju koji je cilj u »moru« ciljeva prioritetniji. Nikako se, smatra De Sousa, emocije ne mogu jednostavno svesti na uvjerenja ili želje.[98] U članku *Moral emotions*[99] tvrdi kako emocije itekako mogu biti predmet moralnih prosudbi te da, također, mogu činiti bazu za moralne prosudbe. Štoviše umjesto da izdvoji privilegirani skup moralnih emocija tvrdi kako su sve emocije potencijalno relevantne za etiku. Zauzima jednu srednju, umjerenu, poziciju kada govori o prirodnosti emocija i o njihovoj objektivnosti kao pokazateljima vrijednosti. Smatra kako emocije nisu ni jednostavno prirodne, niti su društveno izgrađene. Emocije, tvrdi, posreduju objektivne vrijednosti koje su višedimenzionalne, a odnose se na ljudske stvarnosti. Govoreći o »moralnim emocijama« uključuje dva pitanja. Jedno se odnosi na moralne procjene emocija.[100] Drugo se odnosi na pitanje mogu li emocije legitimno utemeljiti moralne prosudbe.

Povijest filozofije donosi tri pozicije u odnosu na važnost emocija u etici. Prva negira emocijama bilo kakvu moralnu vrijednost.[101] Ipak ova pozicija ističe i nešto pozitivno, a to je nepristranost kao važan stav koji treba postojati u etici. Druga je pozicija kako su neke emocije, poput suosjećanja ili simpatije, posebno moralne po tome što pogoduju moralnoj svijesti i ponašanju.[102] Prvenstveno se emocije smatraju moralnima u svjetlu njihove tendencije motivacije ponašanje u vezi s drugim osobama.[103] Treća pozicija se referira na Aristotela i njegovu primjedbu kako moralno obrazovanje uključuje proces učenja kako osjećati pravu emociju, u pravom stupnju, u pravo vrijeme. Ova pozicija promatra emocije kao bitno važne za etiku te je usmjerena na njihovu unutarnju važnost za ljudski život. U ovoj poziciji vrijednost emocija za etiku nije toliko u tome

[97] Ronald de Sousa, *The Rationality of Emotion*, str. 15.
[98] Isto, str. 15-16.
[99] Ronald de Sousa, »Moral Emotions« u *Ethical Theory and Moral Practice,* Vol. 4, No. 2, Cultivating Emotions, Springler Jun 2001, str. 109-126.
[100] Smatra kako se neke emocije, poput suosjećanja ili simpatije, obično odobravaju. Druge se, pak, poput bijesa ili zavisti mogu smatrati »gadnima«. Zanima ga što je osnova tih procjena.
[101] Ova se pozicija povezuje sa stoicima.
[102] Ova se pozicija povezuje s filozofijom jednog od »očeva« škotskog prosvjetiteljstva Francisa Hutchensona koji je imao veliki utjecaj na Humea i Smitha s kojima se, također, povezuje ovo stajalište.
[103] Ova pozicija smatra kako se mnoge emocije i dalje mogu smatrati amoralnima ili zlima. To definiranje dobrih od loših emocija treba se učiniti temeljem nekih neovisnih kriterija.

što emocije mogu pridonijeti našem moralnom ponašanju, već u njihovoj prirodi kao sastavnicama dobrog život. Bez njih bi, naime, i sama ideja morala bila, tvrdi De Sousa, besmislena.

Važno pitanje kojim se De Sousa bavi u članku *Moral Emotions* je i koliko su emocije prirodni fenomeni. Tu razlikuje četiri pozicije temeljem njihova inzistiranja na udaljenosti između emocija i prirode. U Tablici 1. koja slijedi prikazane su navedene pozicije:

Tablica 1.

Stupanj prirodnosti emocija

Emocije su prirodni osjećaji	Emocije su potpuno društveno konstruirane	Emocije variraju ovisno o karakteru	Emocije su izabrane

Izvor: Ronald de Sousa, »Moral Emotions« u *Ethical Theory and Moral Practice*, Vol. 4, No. 2, Cultivating Emotions, Springler Jun 2001, str. 111.

Prva pozicija zastupa stav kako su emocije čisto biološki fenomen. Iracionalne su i amoralne kao i ostale prirodne tjelesne funkcije. Druga pozicija tvrdi kako su emocije potpuno društveno konstruirane i determinirane. Naš repertoar emocija se uči i strogo kontrolira društvenim konvencijama. Emocije se promatraju samo kao instrumenti čisto konvencionalnog morala.[104] S treće pozicije emocije su djelomično ovisne o socijalnom okruženju.[105] Sposobnost emocija i raspoloživi repertoar mogućih emocija uvelike ovise ujedno i o prirodi i o društvu. Četvrta pozicija tvrdi kako su emocije u potpunosti izabrane. Nema elementa povezanosti emocija na razini biologije ili na razini društvene uvjetovanosti.[106] De Sousa ističe kako u društvima gdje postoji tiranija određena skupina prisiljava svakog pojedinca da se prilagodi krutim društvenim očekivanjima.[107] Zastupa aksiološku hipotezu prema kojoj se emocije promatraju kao načini

[104] Malo je ili uopće nema mjesta za individualnu odluku ili moralnu autonomiju.
[105] Karakter dijelom ovisi o obrazovanju, ali postoji visok stupanj individualnih varijacija.
[106] One su izraz naše individualne slobodne volje.
[107] Osobito se to odnosi na sve što bi se moglo povezati s reprodukcijom, srodstvom i ima uopće veze sa seksualnošću.

percepcije. Stoga nam one daje pristup određenim vrstama znanja.[108] Emocije otkrivaju ljudima vrijednosti. De Sousa dalje ističe kako su važni emocionalni odgovori koji se najbolje razumiju kao aksiološke percepcije.[109]

U djelu *Razumijevanje emocija* znanstvenici Oatley i Jenkins nude, dosta jasno i izravno, definiciju emocija. Prema njima »emocija je obično izazvana svjesnim ili nesvjesnim vrednovanjem nekog događaja kao bitnog za neki važan cilj; emocija se osjeća kao pozitivna kad se cilj ostvaruje, a kao negativna kad je ostvarivanje cilja zapriječeno. Srž emocije je spremnost na djelovanje i pravljenje planova; emocija daje prednost jednom ili više pravaca djelovanja za koje stvara osjećaj hitnosti. Emocija se obično doživljava kao poseban tip duševnog stanja koje katkad prate ili za njima slijede tjelesne promjene, izrazi i postupci.«[110]

Istražujući i baveći se emocijama Martha Nussbaum naglašava kako je riječ osjećaj »iznimno škakljiva i varljiva«.[111] Potrebno je, smatra, razlikovati dvije vrste »osjećaja«: osjećaje bogatog intencionalnog sadržaja[112] i osjećaje bez naglašene intencionalnosti ili kognitivnog sadržaja.[113] Ovi prvi važni su za identitet emocije. U ovom smislu riječ »osjećaj« je terminološka varijanta pojmova »percepcija« i »prosudba«. Ovi drugi osjećaji mogu i ne moraju pratiti određenu vrstu emocija.[114] Imati neku emociju znači imati neki osjećaj. Psiholozi taj osjećaj, tu senzaciju, nazivaju »pobuđenost«.[115] Psiholozi su dugo držali emocije nekim »dodatkom« u psihologiji za razliku od jezika, mišljenja, percepcije i učenja što se sve smatralo ozbiljnim mentalnim funkcijama. Međutim i tu je došlo do promjene paradigme pa su tako emocije postale »samo središte duševnog života ljudi.«[116]

[108] Emocije nam posreduju znanje o vrijednosti stvari, činjenica ili situacija u smislu formalnih objekata određenih prirodom same emocije.
[109] De Sousa zagovara stav kojega naziva »Aksiološki holizam«.
[110] Keith Oatley i Jennifer M. Jenkins, *Razumijevanje emocija*, str. 96.
[111] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str 74.
[112] Osjećaj da nam je bez nekoga život prazan ili osjećaj nesretne zaljubljenosti i sl.
[113] Osjećaj umora, viška energije, »ključanja« i sl.
[114] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 74.
[115]Manifestira se pojačanim srčanim ritmom i drugim fiziološkim promjenama. Može i ne mora imati neku fenomenološku popratnu pojavu.
[116] Keith Oatley i Jennifer M. Jenkins, *Razumijevanje emocija*, str. 122.

Često se u literaturi uz pojam emocija pronalaze i pojmovi osjećaji, raspoloženja, afekti. U djelu *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja* Šimić[117] sa suradnicima donosi sljedeće razlikovanje: »Emocije se uobičajeno smatraju izdvojenim i dosljednim odgovorima organizma na unutarnje i vanjske događaje koji za neki organizam imaju posebno značenje. Emocije traju relativno kratko i sadrže koordinirani skup odgovora na neki istaknuti izvanjski ili unutarnji osjetni poticaj. Pojedine elemente nekog emocionalnog odgovora možemo razvrstati u kognitivne, fiziološke i ponašajne. Osjećaji se odnose na subjektivnu reprezentaciju ili subjektivni aspekt emocija. Emocije su javne, a osjećaji povezani s njima su privatni.« Upravo na tome tragu Damasio u svome djelu *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti* predlaže da »izraz *osjećaj* bude rezerviran za privatno, mentalno iskustvo emocije, a da izraz *emocija* koristimo za označavnje skupa reakcija, od kojih su mnoge jasno opažljive.«[118,119] Ukoliko su emocije jakog intenziteta, a kratkoga trajanja tada se govori o afektima. Ukoliko su emocionalna stanja slabijeg intenziteta, ali dužega trajanja tada govorimo o raspoloženjima.[120,121]

Vraćajući se natrag u povijest, u antičkoj se filozofiji rasprava o emocijama vodila između dva glavna stava: većina je emocija korisna u umjerenoj dozi[122] i stava kako su emocije štetne[123] te ih treba iskorijeniti.[124] To je razlog zašto ćemo upravo ovim pozicijama posvetiti poglavlja koja slijede.

1.2.1. Status emocija kod Aristotela

Značajna osoba u filozofiji, dapače nezaobilazna osoba zapadne misli, Aristotel se bavio mnogim pitanjima aktualizirajući širok spektar tema aktualnih još i danas. Logičar, metafizičar, etičar je možda najjednostavniji iako ne i najiscrpniji opis Aristotela.[125] Njegov intelektualni raspon bio je

[117] Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, str. 17.
[118] Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb 2005., str. 51. i *The Feeling of What Happens. Body and Emotion in Making of Consciousness*, Vintage, London 2000, str. 42.
[119] »Često nismo svjesni što pobuđuje emocije, niti emocijama možemo voljno upravljati.« - Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, str. 56.
[120] Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, str. 17.
[121] Ovime se, među inim, bavi i afektivna neuroznanost.
[122] Stav koji zastupa Aristotel, a govori o umjerenosti *(metripatheia)*. Umijeće je, međutim, umjereno doziranje emocija.
[123] Stoici zastupaju ovaj stav o štetnosti emocija *(apatheia)* te se suprotstavljaju gotovo svim emocijama.
[124] Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, Sandorf&Mizantrop, Zagreb 2016., str. 18.
[125] Johannes Hirschberger, *Mala povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb 1995., str. 40.

golem »pokrivajući« većinu znanosti njegova vremena kao i mnoge umjetnosti. Među inim područje njegovog interesa bile su biologija, botanika, kemija, etika, povijest, logika, metafizika, retorika, filozofija uma, filozofija znanosti, fizika, poetika, politička teorija, psihologija i zoologija.[126] Emocije su, također, bile u fokusu njegova promišljanja. Psiholog jednako kao i filozof o emocijama (*pathê*) raspravlja u djelima Retorika *(Govorništvo),* O duši (*De Anima*),[127] Nikomahovoj etici[128] kao i u djelu O pjesničkom umijeću[129] *(Poetika).*

U djelu *O duši*[130] tvrdi kako su vjerovanja, tjelesni pokreti i fiziološke promjene nerazdvojni elementi emocija. Izbjegava međutim oštro razlikovanje između racionalnih (kognitivnih) i iracionalnih (fizičkih) elemenata emocija. U *Nikomahovoj etici*[131] raspravlja o tome kako je vrlina (hrabrost, darežljivost) stvar osjećanja prave stvari. Hrabar pojedinac, dakle, nije niti neustrašiv, niti u opasnoj situaciji preplavljen strahom. Tvrdi, nadalje, kako možemo oblikovati svoje emocije obrazovanjem i navikom. U *Retorici* ističe da ono što karakterizira mnoge emocije jest jako moralno uvjerenje o tome kako bi se drugi trebali ponašati.[132] Okolnosti situacija, naime, ne izgledaju isto ljudima koji vole i onima koji mrze, srditom čovjeku ili čovjeku blage naravi perspektive su sasvim različite.[133] »Emocije su«, definira Aristotel »osjećanja pod čijim utjecajem

---

[126] Anthony J. P. Kenny, »Aristotle« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/biography/Aristotle. Pristup: 10. lipnja 2020.

[127] Emocije sadrže kognitivni element uključujući vjerovanja i očekivanja o nečijoj situaciji kao i fizičke senzacije.

[128] Ispravna emocija je najvećim dijelom dio vrline.

[129] Djelo govori o narativnom pisanju. Bavi se tragedijom u kazalištu. Smatra se tek dijelom naslova većeg opsega koje je izgubljeno.

[130] »Pokazuje to i ovo: kad nas ponekad obuzmu snažna i vidljiva uzbuđenja, ipak ne uzrokuju ni srdžbu ni strah, a ponekad smo potreseni od malih i slabih uzbuđenja kad je tijelo uzbuđeno i nalazi se u stanju kao kad se srdi. Još je očiglednije ovo: iako nema ništa strašnoga nastaju emocije iste s emocijama onoga koji se straši. Ako je to tako, jasno je da su duševna stanja očitovanja u materiji.« - Aristotel, *O duši. Nagovor na filozofiju* [2 izd.], Naklada Naprijed, Zagreb 1996., 403a 22-30.

[131] »Blagoćudnost je srednost u odnosu prema srdžbi; budući je sredina bezimena, a gotovo su takve i krajnosti, smještamo blagoćudnost u sredinu, iako ona više naginje manjku, koji je bezimen. Suvišak bi se mogao nazvati rasrdljivost. Samo čuvstvo je srdžba, a izazivaju je mnoge i različite stvari. Pohvaljuje se onaj tko se srdi na ono što treba, na one koje treba, kako treba, kad treba i koliko vremena treba; takav će biti blagoćudan jer se blagoćudnost pohvaljuje. Blagoćudan čovjek teži biti neuznemiren i ne povodi se za čuvstvom, nego se srdi samo onako kako načelo nalaže, naime na takav način, na takve stvari i na takvo vrijeme; i čini se da više griješi prema manjku. Jer čovjek blage ćudi nije sklon osveti nego je prije sklon oprostiti. Međutim manjak se kudi, bio on nekakva rasrdljivost ili pak štogod drugo.« - Aristotel, *Nikomahova etika,* Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992., 1125b26 - 1126a5.

[132] »Aristotle« u Robert C. Solomon (ur.), *What is an Emotion? Classic and Contemporary Readings,* (2nd ed.), Oxford University Press, Oxford 2003., str. 5.

[133] Aristotel *Retorika,* Naprijed, Zagreb 1989., 1378a 1-2.

ljudi mijenjanju mišljenje u pogledu odluke, a popraćena su čuvstvom nezadovoljstva i zadovoljstva, kao što su srdžba, sažaljenje, strah i njima slična, kao i suprotna čuvstva.«[134] Smatrajući da govorenjem i raspravom dolazimo do istine Aristotel piše djelo *Retorika* kao potragu za istinom. Kada se, naime, obraćamo ljudima koje u nešto želimo uvjeriti odnosno kojima želimo manipulirati potrebno je znati kome se obraćamo, koje su vrijednosti publike, njihova motivacija da slušaju kako bi se sadržaj govora mogao najbolje njima prilagoditi. Aristotela su zanimale emocije utoliko ukoliko su bile materijal kojima se moglo manipulirati. Emocije su, dakle, bile sredstvo kojom bi govornici, političari i neki drugi, mogli manipulirati ljudima.[135]

Kada govori o emocijama Aristotel »se ne zamara time treba li govoriti o vjerovanju (*doxa*), predodžbi (*phantasia*) ili mišljenju (*oiesthai, nomizein*). Isto tako, upotrebljava vrlo različite prijedloge u izražavanju odnosa između emocija i kognicija: putem (*dia*), uslijed (*epi*), s (*meta*), iz (*ek*), od (*apo*).«[136] Kompleksnost Aristotelovog pogleda na emocije[137] može se vidjeti u načinu kako opisuje emociju ljutnje. Ljutnju definira »kao impulzivan i s bolom popraćen afekt žudnje za stvarnom osvetom zbog stvarnog omalovažavanja naše ličnosti ili ličnosti naših [bližnjih] i kad omalovažavanje zaista nije zasluženo.«[138] Među nužnim elementima i uvjetima za ljutnju su moralna uvjerenja o pogrešnosti prezira, prkosa (inata) i drskosti; uvjerenja o našem društvenom statusu i kako bi se prema pojedincu trebalo ponašati; želja za osvetom i zadovoljstvo u promišljanju o osveti. Ljutnju, dakle, Aristotel opisuje kognitivnim pojmovima znanja koje osoba posjeduje. Uz posjedovanje toga znanja važan je segment i način kako se postupa s tim znanjem. Emocije se temelje na prosudbi događaja te time mogu utjecati na daljnje evaluacije.[139]

---

[134] Prate ih zadovoljstvo ili nezadovoljstvo u vidu emocija srdžbe, sažaljenja, straha te njima suprotne emocije. - Aristotel *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989., 1378a 8.

[135] William Lyons, *Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge 1980., str. 33.

[136] Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 32.

[137] U *pathê* Aristotel ubraja ljutnju (*orgê*), blagost (*praotês*), ljubav (*philia*), mržnju (*misos*), strah (*phobos*), pouzdanje (*tharrein*), sram (*aischunê*), besramnost (*anaischungia*), dobronamjernost (*charis*), nedostatak dobronamjernosti (*acharistia*), sažaljenje (*eleos*), indignaciju (*nemesan*), zavist (*phthonos*) te želju za natjecanjem (*zêlos*). - David Konstant, *The Emotions of the Ancient Greeks: Studies in Aristotle and Classical Literature*, University of Toronto Press, Toronto 2006.

[138] Aristotel *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989., 1378b 1. O ljutnji kao i o emocijama blagosti, ljubavi, mržnje čitamo do 1380a 32.

[139] Primjer: osoba čeka u redu. Netko joj dotakne ruku. Ako se radi o osobi koju voli onda se osjećaj dodira ruke shvaća kao ugodan. Ako netko želi proći pa želi privući pozornost doticanjem ruke (gužva je) to, vrlo vjerojatno, neće izazvati

Aristotel se bavi i analizira emociju samilosti nadovezujući se na ranije sustavne prikaze od Homera, tragičnih pjesnika, Platona. Samilost je, prema Aristotelu, bol izazvana nesrećom ili patnjom druge osobe.[140] Samilost sadrži tri kognitivna elementa za koje Aristotel smatra da su, sva tri, nužni uvjeti kao i zajedno dovoljni uvjeti za emociju.

1) Prvi kognitivni uvjet za samilost je da je patnja ozbiljna, a ne trivijalna odnosno beznačajna. Poput sličnih emocija samilost se odnosi na vrijednost - situacija je važna za sreću osobe koja pati. Patnja je ozbiljna jer je nevolja velika. Aristotelov popis nevolja: smrt, tjelesni napad, zlostavljanje, starost, bolest, nedostatak hrane, nedostatak prijatelja, odvojenost od prijatelja, tjelesna nemoć, unakaženost, nepokretnost, iznevjereno očekivanje, odsustvo dobrih izgleda.
2) Drugi je uvjet kako osoba tu patnju ne zaslužuje.
   Ukoliko se smatra da je osoba sama zaslužna za patnju odnoso zlo koje joj se dogodilo krivit će tu osobu i optuživati, ali je načelno neće i žaliti. Samilost se javlja tek ako su ljudi uvjereni da osoba nije kriva za svoju nevolju ili ako pati nesrazmjerno svojoj krivnji. U tome slučaju »samilost se tada odnosi na taj 'višak' patnje.«[141] Nezaslužena patnja u nama budi osjećaj nepravde.[142] Samilost će se najčešće osjećati za one ljude koji se smatraju, dakako subjektivno, dobrima. Samilost, prema Aristotelu, se može osjećati i za ljude koji su sami skrivili svoju nedaću tako dugo dok je njihova patnja nesrazmjerna onome što su skrivili.[143]
3) Treći uvjet je da samilosnik i sam ima mogućnosti da mu se nešto slično dogodi.
   Ovdje je riječ o prosudbi sličnih mogućnosti. Osoba procjenjuje patnju i njezin značaj temeljem kriterija što bi ta patnja značila za njega osobno, da je on sam doživi te kako je

nikakve emocije. Ako se radi o nepoznatoj osobi koja dodiruje ruku onda izazvana emocija može biti neugodna. Isti podražaj može, dakle, izazvati temeljem prosudbe odnosno evaluacije potpuno različite zaključke.
[140] Aristotel *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989., 1385b i dalje.
[141] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 333.
[142] Aristotel *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989., 1386b 14-15.
[143] Ili je patnja povezana s lošim karakterom ili nemarom kao posljedicom sila donekle izvan kontrole osobe koja pati.

> ranjiv kao i patnik. Stoga se, kod Aristotela, samilost povezuje sa strahom: nešto slično, nepredviđeno, se može dogoditi i meni samome.
>
> Nameće se, međutim, pitanje procjene sličnih mogućnosti: koja su to bića s kojima me povezuju zajedničke mogućnosti, a koja to nisu?[144]

Predmet je samilosti intencionalan: emocionalno se interpretira na način kako ga vidi ona osoba koja osjeća samilost.[145] Osjeća li osoba samilost ili ne ovisi, zapravo, o sudovima o ljudskoj sreći osobe koja promatra situaciju. A to se pak povezuje s pouzdanošću moralnog gledišta te iste osobe. Nadalje, samilost je određena vrsta boli. Na neki je način bol ključan u motivacijskoj ulozi samilosti.

Na pitanje kada je čovjek dobar Aristotel jednostavno odgovara onda kada postupa onako kako bi postupio obziran čovjek. Obziran, pak, čovjek traži ispravni razum. Ispravan je razum djelatan kada su naši postupci »lijepi«. A naši su postupci lijepi kada se drže prave sredine između previše i premalo.[146]

U svakom području života, ne samo u etici, filozof se treba staviti u uravnoteženi odnos uvjerenja i diskursa ljudskih bića.[147] Aristotelova metoda kojom želi to postići usmjerena je na fenomene (bjelodanosti). Ispravna se filozofska metoda usredotočuje na njih i njima biva ograničena.[148] Uzdržanost i ustrajnost su valjana svojstva kojima čovjek treba težiti. Pri tome je kod Aristotela važna prosudba pa će tako neuzdržan čovjek pod utjecam emocija činiti loše stvari dok uzdržan čovjek neće slijediti emocije prosuđujući ih kao pogrešne.[149] Bliska je, naime, veza između djelovanja i etičke procjene osoba i života.

---

[144] Više o stavu kojeg zauzima Nussbaum s obzirom na uvjet sličnih mogućnosti bit će govora kasnije u radu, poglavlju o samilosti.

[145] Nussbaum, Martha C., *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

[146] Johannes Hirschberger, *Mala povijest filozofije*, str. 40.

[147] Martha C. Nussbaum, *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, str. 237.

[148] »Kao i u slučaju ostaloga, treba iznijeti bjelodanosti, a zatim prvo pretresti ono što je dvojbeno te tako nastaviti dokazivati koliko je moguće sva uobičajena mnijenja o tim čuvstvima; a ako nije moguće onda barem ona kojih je najviše i koja su najglavnija. Jer ako se razriješe sve teškoće i ostave netaknuta uobičajena mnijenja sama stvar će se dostatno dokazati.« Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992., 1145b 1-8.

[149]»… i uzdržan je onaj čovjek što ostaje pri svojoj prosudbi dok je neuzdržan onaj tko teži napustiti vlastitu prosudbu. Neuzdržan čovjek, znajući kako su loše stvari koje čini, ipak ih čini zbog čuvstva, dok uzdržan čovjek, znajući kako

Aristotel se, važno je istaknuti, istražujući emocije bavi i tragedijom odnosno dramom. U njegovo je vrijeme kazalište bilo, naime, vrlo popularno jer se bavilo svakodnevnim temama ljudskih života. Drame prikazuju ljudske postupke i kako oni, čak i kad su motivirani dobrim namjerama, mogu biti itekako promašeni. Budući da je ljudima teško predvidjeti, u detalje, posljedice donesenih odluka i poduzetih postupaka često se ciljevi koji se žele postići izjalove. Neovisno o tome čovjek je odgovoran za svoja (ne)postupanja. No tragedije kao jedan od efekta imaju emocionalnu angažiranost publike. Dok se glavni lik suočava s posljedicama koje su nepredvidive i za koje nije odgovoran publika je potaknuta na suosjećanje s njim. Publika, zajedno s likovima na kazališnim daskama, proživljavaju određena emocionalna stanja. Na neki se način, naime, ona postovjećuje s glavnim likom i njegovom nezavidnom situacijom shvaćajući da se i ona mogla naći u sličnim okolnostima.[150] »Strah i sućut se javljaju kada vidimo da pati netko tko je sličan nama (*homoious*).«[151]

Nussbaum tvrdi kako etička gledišta Aristotela čine gostoljubivim za tragediju i njezin stil kao izvore rasvjetljavanja (razrješenja) te kako je uloga kazališta kroz emocije sažaljenja i straha postići to razrješenje.[152] Emocije bi, dakle, bile evaluacije. Evaluacije se, procjene, mogu mijenjati odnosno prilagođavati okolnostima događaja onda možemo adekvatno informacijama o okolnostima mijenjati vlastite emocije. Budući da je zastupao ideju kako svaka vrlina leži između dvije krajnosti Aristotel je bio zagovornik umjerenosti u emocijama (kao i u djelovanju). Emocije ne samo da su korisne, već su nužne kako bi se postigao najbolji mogući život. U tome smislu Aristotelovo shvaćanje emocija je da su one kognitivne ne zato što je vjerovao da emocije utječu na našu prosudbu, već zato što je vjerovao da su prosudbe i spoznaje središnje za emocije.

---

su želje loše, ne slijedi ih upravo zbog svoje prosudbe.« Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992., 1145b 8-15.

[150] Nussbaum smatra kako su sažaljenje i strah elementi u odgovarajućoj praktičnoj percepciji naše situacije.

[151] Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 34.

[152] Martha C Nussbaum, *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2001., str. 391.

1.2.2. Status emocija[153] kod stoika

Smrću Aristotela[154] i Aleksandra Velikog[155] završilo je jedno povijesno razdoblje koje se prvenstveno odnosilo na raskošnost svakodnevnog života i veličanstvenu misao grčkog grada-države (*polis*). Budući da Atena više nije središte privlačnosti njezino polaganje prava na urbanost i kulturna važnost prenijelo se na druge gradove: na Rim, Aleksandriju i Pergam. Grčki *polis* ustupio je mjesto većim političkim jedinicama. Lokalnu vlast zamijenila je vladavina dalekih guvernera. Ranija razlika između Grka i barbara odnosno između ova dva načina života je, na neki način, uništena.[156]

Oko 300. pr. Kr. Zenon iz Kitiona osnovao je stou.[157] Njegov je nasljednik Kleant, a pripadnici škole bili su i Krizip[158] iz Solonija, Panecije, Posidonije[159], Seneka, Epiktet[160], Marko Aurelije[161] i drugi. Stoicizam koji se razvio bio je jedan od tri glavna pokreta, škole, koji su tvorili helenističku filozofiju.[162] Druge škole u antici bile su: (1) epikurejstvo sa svojom doktrinom o povučenom životu u razmišljanju i bijegu od svjetovnih poslova te vjerovanjem da je zadovoljstvo kao odsutnost boli cilj ljudi; (2) skepticizam koji je odbacio određena znanja u korist lokalnih vjerovanja i običaja u očekivanju da će ti vodiči pružiti tišinu i spokoj što se dogmatski filozof (na pr. stoik) nije mogao nadati postići; i (3) kršćanstvo s nadom u osobno spasenje utemeljeno na vjeri u blagotvorni zahvat milosrdnog Boga.[163] Helenistički mislioci kao cilj filozofije vide

[153] Zajedno sa svojim suparničkim školama stoicizam je omogućio pojedincu da bolje uređuje vlastiti život te da izbjegne ekscese ljudske prirode koji promiču nemir i tjeskobu.
[154] Umro 322. pr. Kr.
[155] Preminuo 323. pr. Kr.
[156] Jason Lewis Saunders, »Ancient Stoicism« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/topic/Stoicism/Ancient-Stoicism#ref560328. Pristup: 15. lipnja 2020.
[157] *Stoá pokílê* - šarena dvorana u Ateni.
[158] Uz Zenona i Kleanta ova trojica su glavni predstavnici *ranog stoicizma*.
[159] Uz Panecija je pripadnik razdoblja *srednjeg stoicizma*. Najvećim dijelom razvijao se na Rodosu, a pod utjecajem je Ciceronovih utjecajnih filozofskih rasprava. Panecije je »omekšao« neke stoičke postulate pa je stoička etika koju je zastupao bila više pragmatična, a manje se bavila idealnim mudracem.
[160] Zastupa maksimu: »Čuvaj se samog sebe kao neprijatelja koji čeka u zasjedi.«
[161] Uz mlađeg Seneku i Epikteta Marko Aurelije spada u razdoblje *rimskog stoicizma*. Ovo je stoičko razdoblje iz kojega je dostupno mnogo originalnih spisa. Naglasak je stavljen na osobnu i praktičnu etiku. Mnogi istaknuti rimski političari bili su stoici.
[162] Helenistička filozofija bila je presudna za obrazovanje bilo koje kultivirane osobe u Europi i Sjevernoj Americi otprilike od 17. do kraja 19. stoljeća. Zašto nakon toga razdoblja nije bila više aktualna? Zbog utjecaja Hegela i Nietzschea.
[163] Jason Lewis Saunders, »Stoicism« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/topic/Stoicism. Pristup: 15. lipnja 2020.

transformaciju unutarnjeg svijeta uvjerenja i želja. To se može postići upotrebom racionalnih argumenata.[164]

Za ranog stoičkog filozofa znanje i traganje za njim više se ne smatra samom sebi svrhom. U nastajanju je nova kultura. Kao helenistička filozofija stoicizam je predstavio *ars vitae*. Samo razum otkriva postojanost kozmičkog poretka i izvor je neupitne vrijednosti. Tako razum postaje istinski model ljudskog postojanja. Stoiku je vrlina svojstvena značajka svijeta, ne manje neumoljiva u odnosu na ljude nego što su to prirodni zakoni.[165] Cilj ljudi je živjeti u skladu s prirodom, u skladu sa svjetskim dizajnom.

Stoička je škola jedna od najviših i najuzvišenijih filozofija u zapisima zapadne civilizacije (iako su sačuvani većinom samo fragmenti). Stoici vjeruju da je cilj svih istraživanja pružiti način ponašanja koji karakterizira mir uma i sigurnost moralne vrijednosti. Stoička moralna teorija temelji se na stajalištu da je svijet kao jedan veliki grad jedinstven. Ljudi, kao svjetski građani, imaju obavezu i trebaju izražavati odanost prema svima u tom gradu. Trebaju biti aktivni sudionici u svjetskim poslovima podsjećajući se kako svijet predstavlja vrlinu i ispravno djelovanje. Moralna vrijednost, dužnost i pravda su, dakle, važni u stoičkoj filozofiji. Tome se pridodaje određena strogost uma. Stoički je svijet jedan idealan organizam čiji pojedini dijelovi surađuju u korist cjeline. Svijet je to koji je prožet božanskim razumom (*logos*). Cjelokupni njegov razvoj providonosno je određen sudbinom. Taj je razvoj ciklički i neprestano se ponavlja iz jedne faze u drugu. Ono što striktno postoji jest tijelo. Tijelo je beskrajno dijeljivo i ne sadrži prazninu.[166]

Što se tiče stoičkog shvaćanja emocija[167] zauzimaju poziciju kako se afekti trebaju ušutkati i zatomiti. »Emocije, zaključili su, moraju biti »nerazumna kretanja« (*aloga pathê*) koja obitavaju u

[164] Martha Nussbaum, C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton University Press, Princeton 1994., str. 78.
[165] Jason Lewis Saunders, »Stoicism« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/topic/Stoicism. Pristup: 15. lipnja 2020.
[166] David N. Sedley, »Stoicism« u Audi, R. (gl. ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (2nd ed.), Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 879.
[167] Stoici su smatrali kako osobe do svoje šesnaeste godine nemaju nikakve emocije. Shodno navedenome nisu marili za razvoj djece i mladih te kako isti utječe na emocije.

posebnom, nerazumnom dijelu duše.«[168] Cilj stoika je doći do neosjetljivosti (*apatheia - apatija*) prema emocijama iznutra i prema okolnostima izvana.[169] Zastupaju ideje odricanja i podnošenja. Čovjek se treba osloboditi emocija budući da smatraju sve emocije lošima. Potrebno je sve podnositi u životu i žrtvovati se te ustrajati na tome putu vršenja i življenja dužnosti što god se dogodilo.[170] Naglasak je, dakle, na razumu i zakonu dužnosti koji iz njega proizlazi. »Ono što je važno nije uspjeh, nego ispravna težnja.«[171]

Sve emocije stoici su podijelili u četiri temeljne emocije koje predstavljaju najviše rodove i ostale se emocije mogu svrstati u njih. »Te četiri emocije su: bol (*lypê, aegritudo*)[172], užitak (*hêdonê, laetitia*)[173], strah (*phobos, metys*)[174] i žudnja (*epithymia, libido, appetitus, cupiditas*)[175].«[176] »Vjerovanje (*doxa*, latinski *opinio*) ili prosubu (*krisis*, latinski *iudicium*) sadržanu u emociji stoici razlikuju od puke predodžbe (*phantasia*, latinski *species, visum, visio*) po zamisli da vjerovanje ili prosudba uključuje dodatnu mentalnu operaciju, naime pristanak (*synkatathesis*, latinski *adsensus, consensio, consensus*) uma ili razuma na predodžbu.«[177]

Stoička normativna etička teorija oslanja se na analizu emocija kao vrijednosnih sudova. Njihova je teza kako su emocije loši vodiči koje je potrebno u potpunosti ukloniti iz ljudskog života. Krizip, stoik, smatrao je da se uz svaku emociju vezuju temeljne dvije prosudbe: »prosudbe da je posrijedi dobro ili loše (korist ili šteta) i prosudbe da je prikladno reagirati na načine koje je precizno odredio.«[178] Tvrdio je kako su emocije istovjetne s određenim tipom vjerovanja. Njegov je stav bio kako nikakav specifičan osjećaj ili tjelesno stanje nisu nužni za emociju.[179] Uz prosudbu se, kao

[168] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 107.
[169] Stoici predlažu stanje bez emocija smatrajući kako se treba osloboditi reaktivnih emocija i zala koje one donose sa sobom.
[170] Mnogi su kasnije preuzeli ovu etiku jer su s njom bili oduševljeni. Navodimo tek primjer crkvenog oca Ambrozija i kralja Friedricha II Pruskog.
[171] Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 19.
[172] Bol je prosudba da je posrijedi nešto loše i da je prikladno osjećati nutarnje stezanje.
[173] Užitak je prosudba da je posrijedi nešto dobro i da je prikladno osjećati nutarnje širenje.
[174] Strah je prosudba da je posrijedi nešto loše i da je prikladno to izbjeći.
[175] Žudnja je prosudba da je posrijedi dobro i da je prikladno za time posegnuti.
[176] Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 39-40.
[177] Isto, str. 51.
[178] Isto, str. 14.
[179] Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, Deltakont, Zagreb 2005., str. 92.

važna karakteristika emocija kod stoika, veže voljnost.[180] Kod emocija je, naime, važan dojam. Taj dojam može biti ispravan, ali i pogrešan. Ljudi razumom prihvaćaju ili odbacuju dojam. Dojam se pretvara u prosudbu pristankom razuma.[181]

Stoička etika se temelji na postulatu kako je samo vrlina dobra, a porok loš. Ostale stvari kojima obično pripisujemo neku vrijednost su indiferentne odnosno prema njima trebamo imati stav ravnodušnosti.[182] Neovisno posjedovali li je ili ne to ne utječe na sreću. Dok razvijamo svoju racionalnost odgovarajući izbori postaju kompleksniji, manje su intuitivniji.[183] U svijetu svatko ima specifičnu ulogu koju treba ostvariti. Moralni napredak sastoji se u tome da se ta činjenica prihvati odnosno nauči, usvoji i provede. Nakon početne brige za sebe i svoje dijelove ista se briga kasnije širi na bliske ljude te u konačnici na ljudski rod. Ovo je stočki put prema pravdi.[184] Jedino je stoički mudrac[185] u potpunosti dobar, a ostali su ljudi loši. Stoički mudrac[186] djeluje iz pravih razloga i kao takav on je slobodan od svojih strasti.[187] Svi su ostali ljudski životi, za razliku od života mudraca, determinirani providnošću sudbine. Moralna osoba prema ovome učenju niti je milosrdna, niti pokazuje suosjećanje jer svaka od ovih emocija sugerira odstupanje od dužnosti i od sudbinske potrebe koja vlada svijetom.[188]

---

[180] Voljnost se temelji na ideji da je osoba slobodna propitivati predodžbe i uskratiti pristanak na njih. - Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 55.

[181] Za Krizipa je prosudba ono što čini emociju. - Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 14.

[182] No zdravlje, bogatstvo, čast se prirodno preferiraju dok se njihove suprotnosti ne podržavaju.

[183] Moguće je ponekad da u skladu s planom prirode bude žrtvovati zdravlje ili bogatstvo te tada to postaje ono što je odgovarajuće i što se treba učiniti.

[184] David N. Sedley, »Stoicism« u Audi, R. (gl. ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (2nd ed.), str. 880.

[185] Pravednost i ostale se vrline pronalaze samo u stoičkom mudracu - osoba je to idealne odnosno savršene racionalnosti koja je u potpunom skladu s božanskim kozmičkim planom.

[186] Stoici kao ideala mladim ljudima u školi prezentiraju Sokrata koji je tijekom života zadržao smiren stav pred svim poteškoćama i nedaćama koje su ga snašle te koji nije mario za svjetovna dobra.

[187] Strasti su moralno pogrešni impulsi. Radi se u osnovi o intelektualnim pogreškama vezanima za procjenu onoga što je ravnodušno s obzirom na dobro ili zlo. Procjene stoičkog mudraca o dobru i zlu su redovito točne. Zato je jedino mudrac sretan i u potpunosti slobodan te živi u savršenoj harmoniji s božanskim planom.

[188]Ipak ideje povezane s uzvišenošću duha i naglašavanjem bitne vrijednosti pojedinca kao i temama univerzalnog bratstva i dobročinstva božanske prirode čine stoicizam jednom od najprivlačnijih filozofija tijekom povijesti filozofije. Štoviše ova je filozofija privlačna i poprilično popularna i u suvremenim okolnostima 21. stoljeća. Naime, među aktualnim bestselerima su, među inim, i naslovi koji na jednostavan i svima razumljiv način približavaju stoičku filozofiju i njihove postulate. Na neki način sve više ljudi postaju »modernim stoicima«. Iako spada u 20. stoljeće jasan je primjer suvremene primjene stoicizma. Američki mornarički admiral, Jim Stockdale proveo je osam godina u zarobljeništvu u Vijetnamu: četiri godine u samici pri čemu je devetnaest puta bio teško fizički mučen i zlostavljan. Upravo su mu Epiktetove misli pomogle izdržati sve nedaće budući da je mogao jasnije razlikovati ono što je bilo u njegovoj moći od onoga na što nije imao utjecaja. Više detalja moguće je saznati u djelu: *Jim i Sybil Stockdale: In*

Kontrola je važna, kontrola je najvažnija. Karakter je jedina stvar koju čovjek, prema stoicima, može držati pod kontrolom. Stoga će stoik imati jedan stav indiferentnosti, stav ravnodušnosti prema životu, zdravlju, ugodnosti, užitku, ljepoti, bogatstvu, ugledu, smrti, bolesti, siromaštvu, lošem ugledu, osakaćenosti.[189] Ako okolnosti to dopuštaju većina stoika će određenim ciljevima, na pr. zdravlju, životu[190] pridavati vrijednost jer ih odabiru, no smatraju da se vrlim može biti i dok osoba oskudijeva. Zbog ovog strogog stava prema vrlinama i krutog shvaćanja dužnosti Boetije stoike naziva »tmurnim starcima«.[191]

Nussbaum smatra kako dokazi eksperimenata potvrđuju stoičku teoriju da je emocija evaluacijska procjena svijeta. Svijet odnosno okolina na biće utječe posredovanjem evaluacijskih procjena.[192] Stoici daju, smatra Nussbaum, dobre savjete o životu, osim kada upućuju ljude da se ne brinu duboko i pažljivo za svoje voljene, obitelj i prijatelje. U tome se segmentu ona nikako ne slaže s njima.[193]

Iako stoici nisu bili ni prvi, ni posljednji kroz povijest koji su zagovarali oslobođenost od emocija njihov je utjecaj bio najdalekosežniji. »Stoicizam nudi savjete za pronalaženje spokoja u povoljnim okolnostima jednako kao i u nepovoljnim.«[194] Možda upravo u ovim mislima leži objašnjenje popularnosti stoičke misli i u ovom našem vremenu odnosno u trećem desetljeću 21. stoljeća.

Love and War: The Story of a Family's Ordeal and Sacrifice During the Vietnam Years, Naval Institute Press, New York 1990.

[189] Stoici idu tako daleko da zastupaju stav kako ljude ne smije potresti smrt voljenih i bliskih osoba pa čak ni smrt vlastite djece.

[190] Stoici smatraju da je samoubojstvo ponekad opravdano. Konkretno ono je dopušteno kako bi se spasila zemlja, zbog izbjegavanja sramoćenja pred tiraninom, kako bi se izbjegla senilnost, neizlječiva bolest ili siromaštvo. - Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 182.

[191] Johannes Hirschberger, *Mala povijest filozofije*, str. 42.

[192] Evaluacijske procjene mogu biti točne i netočne, a mogu se i promijeniti poučavanjem.

[193] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, Oxford University Press, New York 2016., str. 7.

[194] Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 237.

2. TEORIJA EMOCIJA

O emocijama se često priča, ali se stječe dojam kako se one rijetko shvaćaju. Što se zapravo zna o emocijama? Kako ih se može razumjeti? Stječe se dojam da ljudi relativno lako i jednostavno izražavaju emocije poput, na primjer, ljutnje ili ljubomore. Netko se može naljutiti na osobu jer je, na primjer, udarila psa nogom. A osoba koja se ljuti voli pse i smatra da je ovakav način ponašanja prema životinjama potpuno neprimjeren i neprihvatljiv.[195] Netko drugi možda ima poteškoća s osjećajem samopouzdanja ili vlastite vrijednosti pa može biti ljubomoran na osobu koja ostavlja dojam kako nema poteškoća s navedenim karakteristima - ostavlja impresiju da je sigurna u sebe i svoje znanje te sposobnosti.

Emocije su snažne sile. Usmjeravaju nas poput svjetionika na nemirnom moru, intoniraju naš stav prema svijetu bojeći taj isti svijet različitim bojama. Brižljivo čuvaju naša iskustva, vrijednosti, brige i ciljeve. Mogu biti odgovor na određeni poticaj koji može biti unutarnji, poput uvjerenja ili sjećanja. Postoji, načelno, generalni konsenzus kako emocije imaju namjerni sadržaj što znači da se u njima radi o nečemu. Često se zapravo radi o samom poticaju (stimulansu).[196]

Emocije su interdisciplinarno područje koje povezuje nekoliko različitih znanosti o životu: biologiju, psihologiju, sociologiju i antropologiju, a korijene ima u filozofiji.[197]

Teorija emocija ima značajne posljedice za teoriju praktičnoga uma, normativnu etiku i odnos između etike i estetike. Teorija emocija nosi posljedice i za ljudsku sreću jer će razumijevanje odnosa između emocija i raznih koncepcija ljudskog dobra utjecati i na razmišljanje o tome kako politika može doprinijeti ljudskoj sreći.[198]

---

[195] Čini se da neki ljudi uživaju veliko zadovoljstvo u patnjama drugih, u osveti, u okrutnosti. Klasični Grci, koji spadaju među najobrazovaniji i najučeniji narod u povijesti, izražavali su, s jedne strane, veliku okrutnost prema živim bićima stvarajući, s druge strane, impresivna djela u umjetnosti, književnosti, filozofiji i znanosti. - usp. Richard S. Lazarus, *Emotion and Adaption*, Oxford University Press, Oxford 1991., str. 85-86.

[196] Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

[197] Richard S. Lazarus, *Emotion and Adaption*, Oxford University Press, Oxford 1991., str. viii.

[198] Martha C. Nussbaum, *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 17.

Postoje različite teorije emocija koje, svaka iz svoje pozicije, objašnjavaju što su emocije i kako one djeluju. Emocije predstavljaju određeni izazov jer se mogu analizirati iz različitih perspektiva.[199] U jednom su smislu emocije sofisticirane i suptilne predstavljajući ono što nas čini ljudima. U drugom smislu čini se da su ljudske emocije vrlo slične, ako ne i iste, odgovorima koje pokazuju životinje. Emocije koje ljudi posjeduju i način na koji ih izražavaju odražavaju njihovo socijalno okruženje. Čini se, nadalje, vjerojatnim da su se emocije vremenom oblikovale prirodnim odabirom. Te i druge oprečne osobine emocija otežavaju izgradnju bilo koje teorije. Rezultat koji postoji jest, dakle, stvaranje niza različitih teorija emocija.

Teorije emocija mogu se kategorizirati u smislu konteksta unutar kojeg se razvija određeno objašnjenje. Standardni konteksti su evolucijski, socijalni i unutarnji. Evolucijske teorije pokušavaju pružiti povijesnu analizu emocija te s osobitim zanimanjem žele objasniti zašto ljudi danas imaju emocije koje imaju. Socijalne teorije objašnjavaju emocije kao produkte kultura i društava. Interni pristup pokušava dati opis samog procesa emocija. Važno je naglasiti činjenicu kako ove teorije nisu statične, već se mijenjaju odnosno dopunjuju u skladu s novim spoznajama.

Neka od pitanja na koja ove teorije emocija pokušavaju odgovoriti su: jesu li emocije stanja ili procesi? Što čini emocije? Koje su primarne funkcije emocija? Jesu li možda one tek dio tjelesnih manifestacija? Jesu li emocije urođene? Kako to da određene okolnosti izazivaju određene emocije? Odakle emocije izviru? Je li njihov izvor vanjski podražaj ili se ipak radi o nekoj vrsti unutarnjeg podražaja? Je li izvor emocija kognitivan ili nekognitivan? Jesu li možda emocije tek refleksivne reakcije ili su vrijednosne prosudbe - ili su možda kombinacija obojeg? Bismo li mogli raspoznati emocije bez tjelesnih manifestacija? Mogu li se emocije povezati s moralnošću? Jesu li emocije usko povezane s karakteristikama određenog društva i kulture? Koliko specifična kultura i konkretno društvo utječu na samo izražavanje emocija? U sljedećem će odlomku upravo o ovim teorijama emocija biti više riječi.

[199] Podjela emocija u vidu teorija emocija koja slijedi preuzeta je od autora Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

2.1. Evolucijske teorije

Evolucijski pristup emocijama usredotočuje se na povijesno okruženje u kojem su se emocije razvijale. Cilj ovim teorijama je objasniti zašto su emocije danas prisutne u ljudima i to pozivanjem na prirodnu selekciju koja se dogodila u neko vrijeme u prošlosti. Ove teorije funkcije emocija shvaćaju na jedan opsežan i cjelovit način. Temeljno pitanje koje ove teorije postavljaju je zašto se određena emocija pojavljuje u određenim konkretnim emocijama kao i, još važnije, zašto uopće ljudi imaju određne emocije odnosno emocionalne reakcije, kako su se iste razvijale i koja je njihova konkretna uloga.

Evolucija[200] (lat. *evolutio*: razvoj, razvitak) je razvoj iz nižega u više, iz jednostavnog u složeno, nekoga prirodnog ili društvenog procesa: na pr. evolucija umnih sposobnosti, evolucija sredstava za proizvodnju. U biologiji skup je to znanstvenih teorija i hipoteza o nastanku života, o zakonima i putovima postupnog razvoja živoga svijeta; razvoj organizama od jednostavnih prema složenima; razvoj vrste, populacije ili koje druge više sistematske skupine.

Utvrđivanje da je emocija prilagodba (adaptacija) predstavlja neke izazove. To ipak nije spriječilo razvoj teorija koje objašnjavaju emocije kao prilagodbe. Atraktivnost ovog pristupa lako je uočiti. Budući da ljudi imaju emocije, a većina životinja pokazuju reakcije slične emocijama vjerojatno je da su emocije (ili ponašanja slična emocijama) bile prisutne u zajedničkog pretka.[201] Štoviše, čini se da emocije imaju važnu funkciju, što je mnoge znanstvenike i istraživače natjeralo na pomisao da su određene emocije odabrane za rješavanje određenih problema i izazova s kojima se organizmi redovito susreću.

Tri različita stajališta ili polazišta evolucijske teorije bit će razmatrana u djelu koji neposredno slijedi. Prvo stajalište temelji se na tvrdnji da su osjećaji rezultat prirodne selekcije koja se dogodila u ranim praljudima, hominidima. Drugo polazište tvrdi kako su emocije prilagodbe koje ljudi dijele

[200] »Evolucija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18721. Pristup 23. listopada 2019.
[201] Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

sa životinjama. Konačno, treća pozicija sugerira da su osjećaji povijesni, ali se ne oslanja na to da su emocije prilagodbe.

2.1.1 Prirodna selekcija u ranim hominidima

Neke evolucijske teorije tvrde da su emocije prilagodbe koje su se razvile kao posljedica prirodne selekcije u praljudi (rani hominidi).[202] Pristalice ove pozicije, unutar evolucijske teorije, sugeriraju da svaku emociju treba shvatiti kao skup programa koji vode kognitivne, fiziološke i bihevioralne procese kada se naiđe na određenu vrstu problema, teškoća, izazova. Neki primjeri problema s kojima su se rani hominidi mogli susresti i osjećaji koji su odabrani kao odgovor na te probleme, podražaje, izazove navedeni su u Tablici 2. koja slijedi:

Tablica 2. Emocije kao reakcija na podražaje iz okruženja

Problem	**Emocija**
biti sam tijekom noći	strah kad vreba grabežljivac (predator)
spolna nevjera	ljubomora
društveni podsmijeh	društvena anksioznost, tjeskoba
neravnomjerne razmjene uzajamnosti	ponos, poniženje, obveza
biti prevaren	ljutnja
razmišljati o prevari ili neostvarenje očekivanja	anksioznost
prevariti drugoga	krivnja
netko ima neopravdan povoljan status	zavist
pronalaženje partnera	želja, ljubav
zaštita potomstva	ljubav, suosjećanje

[202] Radi se o vremenskom razdoblju od prije između 8 do 5 milijuna pa sve do 150 000 godina natrag u povijest. Preciznije vremensko razdoblje odnosilo bi se na vrijeme kad se pračovjek odnosno ljudska vrsta razišla s vrstom velikih majmuna odnosno obuhvaća razdoblje do pojave *Homo sapisensa*.

Izvor: Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*.
Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/.
Pristup 5. travnja 2019.

Ova pozicija želi naglasiti da su, u prošlosti, emocije odgovori koji poboljšavaju kondiciju hominida kad biraju reakciju. Iako su te emocije i danas prisutne kod ljudi one možda više nisu toliko korisne odnosno u pojedinim okolnostima mogu biti i kontraproduktivne.[203]

2.1.2. Prilagodbe koje dijele sve životinje

Za razliku od teorija odnosno pozicija koje tvrde da su osjećaji rezultat prirodne selekcije koja se dogodila u ranim hominidima, drugo je stajalište da se selekcija dogodila mnogo ranije pa stoga prilagodbe dijeli šira kolekcija vrsta danas. Emocije su, dakle, prilagodbe koje dijelimo sa životinjama. Johnson[204] kao važnijeg zagovornika ove pozicije, unutar evolucijske teorije, spominje Roberta Plutchika. Plutchik[205] tvrdi kako postoji osam osnovnih emocija[206], a svih osam se nalazi u svim organizmima koji imaju emocije odnosno emocionalne reakcije. Prema njemu emocije su slične osobinama poput DNK ili pluća kod životinja koje dišu zrak - osobine koje su toliko važne da su jednom u povijesti nastale i od tada su očuvane. U slučaju emocija, koje naziva »osnovnim prilagodbama koje su potrebne svim organizmima u borbi za opstanak pojedinca«[207] Plutchik sugerira da se odabir ovih prilagodbi dogodio u kambrijsko doba, dakle prije nekih 600 milijuna godina. Osam adaptacija uključuju ugradnju, odbacivanje, uništavanje, zaštitu,

[203] Fiziološki procesi kod emocije seksualne ljubomore pripremljeni su za situacije kao što su nasilje, natjecanje sperme različitih samaca i povlačenje zanimanja za partnera. Pojavljuje se želja odvraćanja, ozljeđivanja ili ubojstva suparnika (konkurenta). Pojavljuje se težnja za kažnjavanjem, odvraćanjem ili napuštanjem partnera. Pojavljuje se želja da osoba sebe učini konkurentnijim i privlačnijim za alternativne partnere. Aktivira se memorija kako bi ljubomorna osoba ponovno analizirala prošlost - samouvjerene procjene prošlosti pretvaraju se u sumnje. Mogu se pokrenuti povezane emocije srama te reakcija u kojima pojedinac traga za situacijama u kojima može javno pokazati djela nasilja kako bi pokazao da nije slab. - Leda Cosmides i John Tooby, »Evolutionary psychology and the emotions« u M. Lewis & J. M. Haviland-Jones (ur.), *Handbook of emotions* (2nd ed.), Guilford Press., New York 2000., str.101.

[204] Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

[205] Robert Plutchik, *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*, Harper & Row, New York 1980., i »Emotions: A general psychoevolutionary theory« u K. R. Scherer & P. Ekman (ur.), *Approaches to Emotion*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ 1984., str. 197-219.

[206] Svaka emocija je prilagodba.

[207] Robert Plutchik, *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*, str. 145.

reprodukciju, reintegraciju, orijentaciju i istraživanje, a odgovaraju im emocionalni odgovor odnosno emocije kako slijedi u Tablici 3.:

Tablica 3.: Povezanost emocija i ponašanja

Prilagodljivo ponašanje[208]	**Emocija**[209]
Zaštita: ponašanje koje je reakcija na bol ili prijetnju ili uništenje.	strah, teror
Uništenje: ponašanje koje je usmjereno na uništenje prepreke koja koči zadovoljenje važne potrebe.	ljutnja, bijes
Razmnožavanje: bilo kakvo ponašanje povezano sa seksualnom aktivnošću uključujući pristup drugome i održavanje kontakata.	radost, ekstaza
Reintegracija: ponašanje koje je odgovor na nedostatak izvora užitka i zadovoljstva.	tuga, žalost
Pripajanje (inkorporacija): prihvaćanje podražaja.	prihvaćanje, povjerenje
Odbijanje: uklanjanje nečega što je bilo prihvaćeno, ali se pokazalo štetnim.	gađenje, gnušanje
Orijentacija: kratak odgovor, na pr. zaustavljanje ili utrnulost, kada se pojavi novi podražaj za kojega se ne zna je li koristan ili štetan.	iznenađenje, čuđenje

[208] Tablica 3. prikazuje osam osnovnih emocija koje navodi Plutchik. Na lijevoj se strani nalaze ponašanja kao posljedica prirodne selekcije, a desno su navedene emocije povezane s opisanim ponašanjima.
[209] Prva emocija navedena u svakom retku (na pr. strah, bijes, radost) osnovna je emocija. Druga je ista emocija većeg intenziteta (tj. užas, bijes, zanos).

Izvor: Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*.

Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/.

Pristup 5. travnja 2019.

U Plutchikovoj teoriji ove prilagodbe su, u nekom smislu, vrste životinjskog ponašanja. Pojam emocija samo je određeni način opisivanja ovih ponašanja kod ljudi. Plutchik međutim priznaje da se ista ponašanja - osobito kompleksnijeg oblika - ne mogu naći kod svih vrsta. Emocije koje se pojavljuju kod ljudi složenije su od onih koje se mogu naći u nižih vrsta, »ali osnovni funkcionalni obrasci ostaju nepromjenjivi kod svih životinja uključujući i ljude«.[210] Plutchikova teorija, također, objašnjava odnosno bavi se s više od ovdje iznesenih osam emocija. Ostale su emocije kombinacija dvije ili tri osnovnih osam emocija ili jedna od ovih osam emocija proživljenih većim ili blažim intenzitetom. Na pr. miješanjem emocija bijesa i gnušanja stvara se prezir. Kombinacija emocija straha i tuge stvara se emocija očaja. S obzirom na razinu intenziteta odnosno jakosti emocija dobar je primjer dosađivanje kao blaži oblik ljutnje. Istovremeno je bijes emocija jačeg intenziteta ljutnje.

2.1.3. Povijesni, ali ne i adaptacijski stav

Objašnjavanja emocija s povijesne točke gledišta je pozornost na prilagodbe koje su se događale tijekom razvoja u okviru pojedinih vrsta. Alternativna mogućnost je jednostavno se usmjeriti na prepoznavanje osobina koje su prisutne u određenom nizu vrsta povezanih zajedničkim podrijetlom. Prema Paulu Griffithsu[211] neke bi osjećaje trebalo identificirati, a zatim klasificirati na ovaj način. Ova klasifikacija stvara psihološku kategoriju koju Griffiths objašnjava pojmom emocije afektivnog programa. Tu navodi sljedeće emocije: iznenađenje, bijes, strah, tuga, radost i gađenje.[212] Ostale emocije pripadaju drugim psihološkim kategorijama.[213] Neke se razumiju kao više kognitivne emocije ili društveno izgrađene emocije. Temeljna misao ove pozicije unutar

[210] Robert Plutchik, *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*, str. 130.

[211] Paul E. Griffiths, *What emotions really are: The problem of psychological categories*, University of Chicago Press, Chicago 1997. i »Is emotion a natural kind?« u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 233-249.

[212] Gađenje je osobito visceralna emocija koja je uobičajeno praćena snažnim reakcijama na podražaje. Podražaji mogu biti izrazito neugodni mirisi i neki drugi objekti koji su gadljivi izgledom. Moguća tjelesna reakcija odnosno manifestacija gađenja je povraćanje. Izgledno je kako se do treće godine života gađenje ne nalazi kod dojenčadi. Ovoj se emociji djeca uče posredovanjem roditelja i društva.

[213] Moguće je dase jedna emocija kojuse prepoznaje kao, na pr., ljutnja može smjestiti u više kategorija. Moguće je da se radi o primjeru temeljne emocije afektivnog prigrama, ali i primjeru više kognitivne emocije.

evolucijske teorije je kako su ove emocije u osnovi iste kao i druge osobine koje, kod živih bića, proučava i klasificira evolucijska biologija. Emocija afektivnog programa nije ništa drugo nego ljudska ruka koja, doduše, ima jedinstvene značajke, ali njezina je funkcija slična ruci koju ima čimpaza ili funkciji koju ima peraja delfina ili kita.[214] Tuga[215] se javlja kod ljudi i kod drugih srodnih vrsta. Ova se osobina može malo razlikovati od vrste do vrste, ali to je jedna osobina čije se sve pojave mogu pratiti do zajedničkog pretka ljudi i životinja. Griffiths sugerira da će ova metoda klasifikacije sličnih mehanizama kod različitih vrsta živih bića identificirati emocije.[216] Emocije su, dakle, karakteristike koje se razlikuju od vrste do vrste s obzirom na činjenicu da su, načelno, različite vrste živjele odnosno žive u različitim okolnostima i uvjetima. Unatoč tim evidentnim činjenicama ipak postoje određene karakteristike ili vlastitosti koje postoje kao poveznica sa zajedničkim pretkom. Emocije odnosno emocionalni odgovori su kroz povijest, ali i danas imali određenu funkciju.[217] Evolucijske teorije emocija pokušavaju kroz tri ovdje iznesene pozicije nadograditi povijest, javljanje, važnost i shvaćanje emocija s obzirom na različita ishodišta koje iznose.

2.2. Socijalne i kulturne teorije emocija

Drugi glavni pristup objašnjavanju emocija unutar teorije emocija započinje idejom da su emocije koje se prepoznaju u ljudima društvene konstrukcije, konstrukt društva. Emocije bi, prema ovoj teoriji, bile plod društava i kultura, a pojedinci ih stječu ili uče kroz vlastito iskustvo. Gotovo svi koji brane ovu poziciju priznaju da su emocije, u određenoj mjeri, prirodni fenomeni. Središnja je tvrdnja ovih teorija, ipak, da je društveni utjecaj toliko značajan da se emocije najbolje mogu razumjeti iz ove perspektive.[218] U nastavku će biti izloženi određeni razlozi i primjeri kako bi se razumjelo zašto se ova teorija formirala.

---

[214] Paul E. Griffiths, *What emotions really are: The problem of psychological categories*, str. 230.

[215] Jedna od emocija Griffithovog afektivnog programa.

[216] Izrazi ljutnje kod čimpanza izgledaju vrlo različito od izražavanja bijesa kod ljudi. Kada se, međutim, njihov površinski izgled analizira kako bi se otkrili specifični mišići čijim se kretanjem stvara izraz i redoslijed kojim se ti mišići kreću postaje jasno da postoje izrazite sličnosti s onim mišićima koje se pokreću kod ljudi.

[217] Stisnute šake ili stisnuti zubi mogu značiti da raste ljutnja ili bijes te da se osoba sprema na napad ili neki drugi vid odgovora na neprijateljske ili opasne okolnosti u kojima se našla.

[218] Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

Brojne antropološke studije otkrile su razlike među riječima kojima se izražavaju emocije koje se koriste u različitim jezicima. Konkretno, postoje pojmovi emocija u nekim jezicima koje se ne podudaraju izravno s pojmom istih emocija u drugim jezicima. Iz ovih otkrića proizlazi da ljudi u različitim kulturama imaju odnosno proživljavaju različite emocije.

Stanovnici Ifaluka[219], malog otoka na Tihom oceanu,[220] u svojem jeziku poznaju emociju koju nazivaju *fago*. Catherine Lutz prevodi *fago*[221] kao suosjećanje/ljubav/tuga i tvrdi da je ova emocija nepoznata među zapadnjačkim emocijama.[222] Lutz želi pokazati kako društvena konstrukcija uloge i značenja različitih emocija u kulturi Iftaluka »odražava njihove vrijednosti, njihove borbe za moć i njihovo jedinstveno okruženje atola.«[223] Njezina je metoda etnopsihološka: želi vidjeti iskustvo Iftaluka i referencu na emocije kao ugrađene u kulturno razumijevanje osobnih i društvenih ciljeva.[224] Tvrdi kako emocionalno iskustvo nije pretkulturno, već prvenstveno kulturno.[225]

Japanci, s druge strane, imaju emociju *amae* što je emocija koja izražava ovisnost o tuđoj ljubavi. Emocija je slična onoj koju djeca imaju prema majkama. Ovu u Japanu imaju i odrasli ljudi.[226]

Najčešće se emocije javljaju u određenim društvenim okruženjima te tijekom međuljudskih odnosa. U mnogim slučajevima se, dakle, emocije najbolje mogu shvatiti kao interakcija među ljudima. Ne radi se samo o odgovoru pojedinca na određeni poticaj, podražaj. Temeljem potaknutih

[219] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 157.
[220] U vrijeme dok je Lutz istraživala ovu kuturu atol je naseljavalo 430 stanovnika.
[221] Značenje pojma *fago* pokazuje sličnosti sa srodnim riječima emocija u drugim pacifičkim jezicima. Lutz navodi sljedeće pojmove: samoanske *alofe*, markeške *ka'ohe*, maorske *arohe* i tahitijske *arofe*.
[222] Catherine Lutz, *Unnatural emotions: Everyday sentiments on a Micronesian atoll & their challenge to Western theory*, University of Chicago Press, Chicago 1988. - Iako se niti jedna riječ na lokalnom jeziku ne prevodi kao emocija lokalni su stanovnici identificirali 31 riječ koje upotrebljavaju kada govore »o našoj nutrini«.
[223] Catherine Lutz, *Unnatural emotions: Everyday sentiments on a Micronesian atoll & their challenge to Western theory*, str. 3.
[224] Najveće vrijednosti kulture Iftaluka su nenapadanje (nema agresije), suradnja i poslušnost unutar hijerarhijskog sustava. Ubojstvo je nepoznat pojam ovoga društva. Od ljudi se očekuju da dijele svoj posao, hranu i dobra. Ljudi na višoj poziciji imaju obvezu govoriti i djelovati ljubazno s onim ljudima koji su nižeg društvenog staleža.
[225] Catherine Lutz, *Unnatural emotions: Everyday sentiments on a Micronesian atoll & their challenge to Western theory*, str. 5.
[226] Morsbach, Helmut i Tyler, W. J., »A Japanese emotion: Amae« u R. Harré (ur.), *The social construction of emotions*, Blackwell, Oxford 1986., str. 289-307.

odnosno izazavanih emocija ljudi će se odlučiti upustiti u određeni društveni susret (događaj) ili će se povući iz neke društvene sredine.

Emocije i njihovo izražavanje regulirane su određenim društvenim normama, vrijednostima i očekivanjima. Te norme i vrijednosti utječu izravno na to koji su odgovarajući objekti emocija.[227] Istovremeno utječu i na sam način izražavanja emocija.

Kao primjer koliko su te norme, vrijednosti i očekivanja ponekad specifične i prepoznatljive mogu se u obzir uzeti »pravila osjećaja« kojih se se Amerikanci često drže. James Averill[228] je utvrdio pravila za ljutnju od kojih su neka ovdje i navedena:

- Osoba ima pravo (dužnost) naljutiti se zbog namjernih nezakonitih djela ili nenamjernih nedjela ako se ta nedjela mogu ispraviti (na pr. zbog nemara, nepažnje ili nadzora).
- Ljutnja bi trebala biti usmjerena samo na osobe i, prema tome, druge entitete (ljudske institucije) koji mogu biti odgovorni za svoje postupke.
- Ljutnja se ne smije usmjeravati na nedužnu treću stranu, niti je treba usmjeriti na nekoga iz pogrešnih razloga.
- Cilj ljutnje trebao bi biti ispraviti situaciju, spriječiti ponavljanje položaja (okolnosti) u kojem se nanosi ozljeda ili bol nekome te neostvarivanje sebičnih ciljeva zatrašivanjem drugih.
- Ljutiti odgovor trebao bi biti proporcionalan poticaju, tj. ne bi trebao premašiti ono što je potrebno za ispravljanje situacije, vraćanje pravičnosti ili sprečavanje ponovnog krivog postupanja.
- Ljutnja bi trebala pomno pratiti provokaciju i ne trajati dulje nego što je potrebno da se situacija popravi (obično najviše nekoliko sati ili dana).[229]

Jednom kada društvo odredi ta pravila - bilo implicitno ili eksplicitno - prema Averillu ona postaju »dijelom naše druge prirode«[230] pa ih pojedinci slijede bez osobitog napora.

---

[227] Preciznije koji događaji trebaju neku osobu razljutiti, razveseliti, učiniti ljubomornom i sl.
[228] James R. Averill, »Illusions of anger« u R. B. Felson & J. T. Tedeschi (ur.), *Aggression and violence: Social interactionist perspectives,* American Psychological Association, Washington, DC 1993., str. 171-192.
[229] Isto, str. 182-184.
[230] Isto, str. 184.

Svrha emocija, prema Claire Armon-Jones, je ojačati društvene norme i vrijednosti.[231] Dopuštajući da emocije mogu služiti i u druge svrhe neke od funkcija koje imaju, prema Armon-Jones, su »regulacija društveno nepoželjnog[232] ponašanja i promicanje stavova koji odražavaju i podržavaju međusobno povezane vjerske, političke, moralne, estetske i socijalne prakse društva«.[233] Postoje dakako primjeri kada kod pojedinca ne dolazi do emocionalnog odgovora ili isti nije u skladu s moralnim pravilima ili vrijednostima određenog društva.[234] U takvim okolnostima Armon-Jones smatra da je pojedinac naučio emocije samo ne na način koji je u skladu s onim što bi podržao veći dio društva, već je moguće da je ono što je usvojeno više u skladu s vrijednostima i pravilima određene supkulture.

Mnoge su teorije razvijene iz socijalne perspektive, ali ona koja je bila od osobitog značaja je teorija Jamesa Averilla koja je već ranije bila spomenuta. Prema njemu »emocija je prolazna društvena uloga - socijalno konstituirani sindrom[235] - koja uključuje procjenu situacije pojedinca i koja se tumači kao strast, a ne kao akcija«.[236] Te privremene socijalne uloge i sindromi generiraju se društvenim normama i očekivanjima, pa tako, tim sredstvima, socijalne norme i očekivanja upravljaju emocijama pojedinca. Sindrom je skup svih odgovarajućih reakcija određene emocije od kojih, bilo koja, u određenim trenucima može predstavljati odgovor na emociju, ali nijedna nije bitna ili potrebna za taj sindrom emocija. Sindrom[237] se, također, sastoji od uvjerenja o prirodi izazivajućih podražaja i možda nekih prirodnih tj. nedruštvenih elemenata. Sve ove različite

[231] Claire Armon-Jones, »The thesis of constructionism«, u R. Harré (ur.), *The social construction of emotions,* Blackwell, Oxford 1986., str. 32-56.
[232] Na pr. zavist pojedinca prema nekome tko je uspješan ili njegova krivnja zbog toga što je nekoga prevario - obje su emocije koje je propisalo pojedinačno društvo takve da će pojedinac zauzeti odgovarajući stav prema uspjehu i varanju.
[233] Claire Armon-Jones, »The social functions of emotion« u R. Harré (ur.), *The social construction of emotions,* Blackwell, Oxford 1986., str. 57.
[234] Netko može, na pr., uživati u stvaranju grafita ili se ponosi time što nanosi štetu ljudima.
[235] Averill koristi pojam *sindroma* kako bi ukazao na to da svaka emocija - poput na pr. straha, bijesa ili neugode - sadrži razne elemente.
[236] James R. Averill, »A constructivist view of emotion« u R. Plutchik i H. Kellerman (ur.), *Emotion: Theory, research, and experience,* Academic Press, New York 1980., str. 312.
[237] Tuga je, na pr., sindrom. Svaka osoba koja razumije ovaj sindrom može u različito vrijeme imati sljedeće reakcije tugovanja: šok, plač, odbijanje plakanja, tj. držanje ukočene gornje usne, odbijanja hrane, zanemarivanje osnovnih odgovornosti i sl. Uvjeti koje pojedinac razumije i koji trebaju izazivati tugu, također, su dio ovog sindroma: smrt voljene osobe, gubitak dragocjenog predmeta, zastoj na poslu, kišni dani i sl.

komponente povezane su za pojedinca principima organizacije. Ti su principi ono što omogućava da se različiti elementi koherentno tumače kao jedna određena emocija.[238] Spajanje različitih dijelova u jednu koherentnu cjelinu su zapravo mentalni konstrukti koji omogućuju pojedincu da sve te različite elemente shvati kao, na pr., tugu. Pojedinac donosi i označava svoj odgovor na sprovod i na utakmicu svog omiljenog nogometnog kluba koji gubi kao tugu čak iako ova dva odgovora nemaju ništa zajedničko. Razumijevanjem sindroma tuge pojedinac može prosuditi kada drugi doživljava tugu i je li tuga druge osobe istinska, teška, blaga, razarajuća.

Ideja o emocijama kao privremenim društvenim ulogama razlikuje se od pojma sindroma, ali tu ideju karakteriziraju iste pojave osobito izazivajući uvjeti i reakcije na emociju. U Averillovoj teoriji privremene društvene uloge su uloge koje pojedinci usvoje kada odluče »igrati« određenu ulogu u situaciji koja se odvija. Premda pojedinac bira ulogu Averill naglašava da osoba emocionalne reakcije tumači kao pasivne odgovore na određene situacije, a ne kao aktivne izbore. Privremene društvene uloge su pravilima definirani načini vršenja društvene uloge stoga pojedinci usvajaju ulogu koja je u skladu s onim što određena situacija traži. Tuga je, na pr., primjerena emocija na sprovodu, ali postoje različiti odgovori vezani uz tugu koji su prikladni za ukop kao i okolnostima - vremenu - prije samog ukopa. Da bi imao odgovor na emocije koji je u skladu s društvenim normama i očekivanjima pojedinac treba razumjeti što uloga koju usvaja znači u kontekstu u kojem se koristi.

Rezimirajući Averillovu teoriju podsjećamo kako se pojam sindrom koristi za klasifikaciju emocija i njihovo međusobno razgraničenje. Prijelazne društvene uloge korisne su za objašnjenje kako se emocionalni odgovori odnose na društvo kao i na specifični društveni kontekst. Smatrajući emociju sindromom pojedinac ima razne mogućnosti izbora reakcije na emociju. Privremena društvena uloga nameće pravila koja određuju koja će reakcija odgovarati odnosno biti prikladna, primjerena, situaciji. Mogući odgovori na ljutnju, na pr., mogu uključivati napuhavanje, vikanje, udaranje. U određenoj situaciji, na pr., nogometnoj utakmici igrač može usvojiti društvenu ulogu koja uključuje guranje suca kao odgovor na igračevu ljutnju načinom suđenja suca. Vikanje na suca bila bi još

[238] James R. Averill, *Anger and aggression: An essay on emotion*, Springer-Verlag, New York 1982.

jedna uloga koju bi igrač mogao prihvatiti. Društvene norme i očekivanja, međutim, nalažu da neko »napuhavanje« u ovoj situaciji ne bi bio odgovarajući odgovor na okolnosti.

Tablica 5. Usporedba evolucijskog i kulturnog pristupa

Pitanje interesa	**Evolucijski pristup**	**Kulturni pristup**
Što je emocija?	Biološki procesi	Interpretacije, jezik, uvjerenja, uloge
Jesu li emocije univerzalne?	Da	Moguće da nije
Koja su podrijetla emocija?	Okruženje evolucijske prilagodbe	Praksa, institucije, vrijednosti
Funkcije	Pojedinac: Spremnost za akciju Dijadični: Socijalna koordinacija	Opredmetiti namjere i vrijednosti Opredmetiti uloge, identitete i ideologije

Izvor: Dacher Keltner, Keith Oatley, Jennifer M. Jenkins,
Understandig Emotions (3rd ed.), USA, Wiley 2014. str. 76.

2.3. Teorije emocionalnog procesa

Treća kategorija ili pozicija teorija emocija sadrži one emocije koje pokušavaju opisati sam proces emocija. Općenito govoreći emocionalni proces započinje percepcijom podražaja iako u nekim slučajevima »podražaj« može biti unutarnji, na pr., misao ili sjećanje. Rani dio procesa emocija je aktivnost između percepcije i pokretanja tjelesnog odgovora, tj. odgovora emocija. Kasniji dio procesa emocija je tjelesni odgovor: promjene brzine otkucaja srca, krvnog tlaka, izraz lica, vodljivost kože i sl.

Prema ovim teorijama specifična emocija javlja se u ranom djelu emocionalnog procesa odnosno biva određena tijekom ranog dijela ovog procesa. Postoji međutim neslaganje oko toga koliko bi rani dio procesa emocija mogao biti jednostavan ili složen. Ta je činjenica dovela do neke vrste

»nadmetanja« kognitivnih[239] i nekognitivnih teorija. U ovom će poglavlju biti govora upravo o ovim vrstama odnosno pozicijama imenovanih teorija.

2.3.1. Kognitivne[240] teorije emocija

Kognitivne teorije tvrde da rani dio procesa emocija uključuje manipulaciju informacijama i zato ga treba shvatiti kao kognitivni proces. Usmjere su, dakle, na raniji dio emocionalnog procesa koji se odvija između percepcije podražaja i aktivacije određenih tjelesnih odgovora. Ove teorije tvrde kako je prvi dio emocionalnog procesa takav da uključuje upravljanje, usmjeravanje i analiziranje pristiglih informacija iz podražaja te da se zbog toga radi o kognitivnom odnosno spoznajnom procesu. U nastavku će biti objašnjene dvije pozicije odnosno opažanja vezana uz kognitivnu teoriju emocija. Prvo, različiti će pojedinci na isti događaj odgovoriti različitim emocijama ili će isti pojedinac u različito vrijeme različito reagirati na isti podražaj. Neka osoba, na pr., može odahnuti zbog otpuštanja s posla i osjećati emociju olakšanja dok druga osoba iste vijesti dočekuje tragično, emocijom straha.[241] Drugo, postoji širok raspon naizgled nepovezanih događaja koji uzrokuju iste emocije odnosno jednaki emocionalni odgovor. [242]

Navedene dvije pozicije ukazuju da se emocija aktivira temeljem vrednovanja okolnosti događaja od strane pojedinca odnosno vrednovanja određenog podražaja koji »zaslužuje« određeni emocionalni odgovor. Prije samog događaja koji izaziva emocionalni odgovor osoba ima svoja uvjerenja, ciljeve, želje, sklonosti. Na temelju svega toga procjenjuje, tj. vrednuje okolnosti kojima je izložena odnosno podražaje koji je okružuju. Konkretna emocija javlja se tijekom emocionalnog procesa temeljem individualne procjene podražaja, a koja je ili nije u skladu s ciljevima, željama,

---

[239]»Kognitivan« (srednjovj. lat. *cognitivus*: spoznajni, od lat. *cognitus*: spoznan, znan) - koji se tiče spoznaje i spoznavanja - kognitivan, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32239. Pristup 25. listopada 2019.

[240] U etici se razlikuje ekspresivno i emocionalno značenje riječi ili rečenica te kognitivno značenje. Kognitivisti uzimaju doslovno značenje etičkog termina kao kognitivno značenje: dobro postoji kao objektivna karakteristika (vlasništvo) te u tvrdnji »dobro je« doslovno se izražava, ne stav, već istinita ili lažna prosudba. - »Meaning« u Robert Audi (ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosohy*, Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 545-546.

[241] Moguće je da ljudi imaju iskustvo kako su u različitim životnim okolnostima na slične ili jednake podražaje potpuno drugačije emocionalno reagirali.

[242] Emociju tuge može izazvati više različitih podražaja odnosno događaja, na pr., smrt, razvod, neuspjeh upisa na željeni studij, računalni kvar i sl. Nijedan od ovih događaja ne dijeli nijednu fizičku značajku ili svojstvo, ali svi oni mogu izazvati isti odgovor.

sklonostima osobe. Kao temelj, dakle, teorija emocija koje se baziraju na kognitivnoj procjeni je postojanje evaluacija podražaja s obzirom na okolnosti neke situacije. Ove teorije utemeljuju se na pretpostavkama kako naša interpretacija, procjena, mišljenje, sjećanje o nekoj situaciji ili događaju pridonose doživljavanju različitih emocionalnih stanja.[243]

2.3.1.1. Teorije emocija kao prosudbe

Teorije prosudbe (prosuđivanja) pozicija su kognitivnog stava koji su razvili filozofi. Osnovna ideja, kako kaže Robert Solomon, jest da su osjećaji »osnovni sud o našem Jastvu i našem mjestu u našem svijetu, projekcija vrijednosti i ideala, struktura i mitologija, prema kojima živimo i kroz koje želimo iskusiti naše živote«.[244] Prosuđivanje je, dakle, razumska sposobnost koju osoba koristi kada prepoznaje vlastita iskustva u svijetu. U ovom kontekstu prosuđuje se mentalna sposobnost koju pojedinci primjenjuju kada priznaju određeno iskustvo ili postojanje određene države svijeta - ono što Martha Nussbaum naziva »pristankom na izgled«.[245] U svojoj teoriji Salomon iznosi primjer ljutnje gdje osoba osjeća ljutnju temeljem prosudbe da je bio napadnut, uvrijeđen ili možda ponižen.[246]

Nussbaum ima sličan odnosno detaljniji opis ljutnje koja se temelji na sljedećem nizu uvjerenja. Prvo uvjerenje, meni ili bližnjemu je nanesena određena šteta. Drugo, šteta nije trivijalna, već je značajna. Treće, šteta je počinjena od strane osobe koju se može smatrati odgovornom za istu. Četvrto, osoba je štetu učinila namjerno odnosno dragovoljno. Slijedi, peto, naša procjena kako bi se počinitelja trebalo kazniti.[247] Kako bi se javila emocija ljutnje potrebno je da se kod osobe ostvare sva ranije navedena uvjerenja. Ukoliko se pokaže kako je štetu napravila osoba B, a ne osoba A, ili da šteta nije učinjena dragovoljno, ili da nije bila ozbiljna, emocija ljutnje bi se

[243] Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, str. 34.
[244] Robert C. Solomon, *The passions: Emotions and the meaning of life* (2nd ed.)., Hackett, Indianapolis 1993., str. 126.
[245] Martha Nussbaum, »Emotions as judgements of value and importance«, u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 191.
[246] »Ono što čini ljutnju je moje prosuđivanje da sam napadnut i uvrijeđen.« - Robert C. Solomon, *The logic of emotion*, Noûs, 11, 1977., 47.
[247] Martha Nussbaum C., *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001., str. 28-29. i Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 42-43. i Nussbaum, Martha, »Emotions as judgements of value and importance«, str. 188.

preinačila, prilagodila u skladu s novim okolnostima ili bi u potpunosti nestala.[248] Nussbaum[249] ističe kako su različita vjerovanja povezana s emocijama. Promjena, dakle, u vjerovanju pojedinca[250] - u njegovom ili njezinom načinu pogleda na svijet - povlači za sobom različite emocije ili emocija uopće nema. Prosudba je središnja ideja ovih teorija jer je to nešto što pojedinac aktivno radi, a ne nešto što se događa pojedincu. Ove teorije tvrde da su emocije kognitivni proces, no ne tvrde da je to jedan svjestan ili promišljeni proces.[251]

Teorije prosudbi navode da su prosudbe nužne za emocije. Iako ove teorije priznaju da će u mnogim slučajevima emocije pratiti razni tjelesni odgovori neki ne smatraju tjelesni odgovor sastavnim dijelom procesa emocija. Nussbaum je uvjerena da se to može pokazati razmatranjem posljedica okolnosti potrebnih mentalnih stanja bez tjelesnog odgovora: »Obično će biti tjelesnih osjeta i promjena uključenih u tugovanje, ali ako otkrijemo da mi je krvni tlak bio prilično nizak tijekom cijele ove epizode [smrti majke] ili da mi srčani ritam nikad nije prešao šezdeset otkucaja u minuti, mislim da to ne bi bio ni najmanji razlog zaključiti da nisam tugovala. Da su mi ruke i stopala bile hladne ili tople, znojne ili suhe, to opet ne bi imalo nikakvu vrijednost nužnog kriterija s obzirom na veliku promjenjivost relevantnih fizioloških veza.«[252] Neke teorije emocija tjelesni odgovor smatraju dijelom procesa emocija, a emociju određuju kognitivnom aktivnošću (prosudbom ili procjenom) koja se pri tome događa.

2.3.1.2. Teorije kognitivne procjene

Teorije kognitivne procjene su kognitivne teorije koje su razvili psiholozi. Poput teorije prosudbi (prosuđivanja) teorije kognitivne procjene ističu, također, ideju da način na koji pojedinac

[248] Martha Nussbaum C., *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, str. 29. i Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 43.
[249] Ponekad Nussbaum koristi prosudbe i uvjerenja naizmjenično, a ponekad navodi da niz prosudba konstituiraju emociju.
[250] Prosudba se treba temeljiti na određenom skupu uvjerenja. Ako su ta uvjerenja prisutna tada će se dogoditi emocija; ako uvjerenja nisu prisutna onda se emocija neće dogoditi.
[251] Prosudba da je osoba uvrijeđena ne zahtijeva nužno bilo kakav svjestan mentalni napor s njezine strane.
[252] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str 72. i Martha Nussbaum, »Emotions as judgements of value and importance«, str. 195. i Martha Nussbaum C., *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, str. 57-58.

procjenjuje podražaj određuje emociju. Razlika je, međutim, u alatima koje koristi pri razvijanju teorija.

Teorije emocija kao prosudbe temelje se ponajprije na resursima tzv. pučke psihologije u čijem se okviru govori o uvjerenjima, prosudbama,[253] željama i mišljenjima ljudi na jedan jednostavan način. Teorije kognitivne procjene nude, s druge strane, detaljniju analizu različitih vrsta procjena uključenih u proces emocija koristeći stručnije psihološke kategorije. Jedna od prvih teorija kognitivne procjene je teorija Ira Rosemana iz 1984.[254] Osnovni teorijski okvir jednak je za sve teorije kognitivne procjene međutim suvremene kognitivne teorije su kompleksnije. Glavne razlike odnose se na točne procjene koje se koriste u ovom procesu. Rosemanov model, koji je opisan niže u Tablici 3., sadrži pet komponenata procjene koje mogu potaknuti, »proizvesti«, četrnaest različitih emocija.

Komponente procjene i različite vrijednosti koje svaka komponenta može poprimiti su:

a. motivacijsko stanje (pozitivno stanje naklonosti - apetitivnost, negativno stanje odbacivanja - averzivnost),
b. situacijsko stanje (konzistentno s motivom, nekonzistentno s motivom),
c. vjerojatnost (izvjesno, neizvjesno, nepoznato),
d. snaga odnosno intenzivnost (jako, slabo) i
e. djelovanje (samo-uzrokovano, uzrokovano od strane drugoga, izazvano okolnostima).

Osnovna ideja koju Roseman želi prikazati svojom shemom je da kada pojedinac naiđe na neki podražaj on ga vrednuje odnosno procjenjuje po navedenih pet dimenzija (ranije navedene točke a-e). Svakoj komponenti procjene dodijeljena je jedna od njezinih mogućih vrijednosti, a zajedno te vrijednosti određuju koji će odgovor na emocije biti generiran. Na taj način oblikuje se četrnaest temeljnih emocija.

[253] Nussbaum ističe kako je »prosudba ili neka slična intencionalna aktivnost veoma slična prosudbi nužna za emociju: emocije se mogu definirati samo u vezi sa svojim karakterističnim kognitivnim/intencionalnim sadržajem.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str 283-284.
[254] Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

Tablica 4. Rosemanov model emocija

<table>
<tr><td colspan="2" rowspan="2"></td><td colspan="2">usklađeno s motivom</td><td colspan="2">neusklađeno s motivom</td><td rowspan="2">←situacijsko stanje
←motivacijsko stanje</td></tr>
<tr><td>pozitivno/ naklonjenost</td><td>negativno/ odbacivanje</td><td>pozitivno/ naklonjenost</td><td>negativno/ odbacivanje</td></tr>
<tr><td rowspan="5">uzrokovano okolnostima</td><td>nepoznato</td><td colspan="4">iznenađenje</td><td rowspan="2"></td></tr>
<tr><td>neizvjesno</td><td colspan="2">nada</td><td colspan="2">strah</td></tr>
<tr><td>izvjesno</td><td>radost</td><td>olakšanje</td><td>žalost</td><td>nelagoda, gnušanje</td><td>slabo</td></tr>
<tr><td>neizvjesno</td><td colspan="2">nada</td><td colspan="2" rowspan="2">frustracija/razočaranje</td><td rowspan="2">jako</td></tr>
<tr><td>izvjesno</td><td>radost</td><td>olakšanje</td></tr>
<tr><td rowspan="4">uzrokovano od strane drugoga</td><td>neizvjesno</td><td colspan="2" rowspan="4">sviđanje/dopadljivost</td><td colspan="2">nesklonost/nesviđanje</td><td>slabo</td></tr>
<tr><td>izvjesno</td><td colspan="2" rowspan="2">bijes</td><td rowspan="2">jako</td></tr>
<tr><td>neizvjesno</td></tr>
<tr><td>izvjesno</td></tr>
<tr><td rowspan="4">samo uzrokovano</td><td>neizvjesno</td><td colspan="3" rowspan="4">ponos</td><td colspan="2">sram, krivnja</td><td>slabo</td></tr>
<tr><td>izvjesno</td></tr>
<tr><td>neizvjesno</td><td colspan="2">žaljenje</td><td>jako</td></tr>
<tr><td>izvjesno</td><td colspan="2"></td><td></td></tr>
<tr><td>↑ djelovanje</td><td>↑ vjerojatnost</td><td colspan="3"></td><td colspan="2"></td><td>↑ snaga</td></tr>
</table>

Izvor: Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

Ukoliko uzmemo, na pr., emociju radosti situacijsko stanje treba se procijeniti kao motivacijski konzistentno - usklađeno, dakle, s motivom. Motivacijsko stanje procjenjuje se kao apetitivno odnosno pozitivno stanje naklonosti. Djelovanje treba biti uzrokovano okolnostima. Vjerojatnost događaja treba biti izvršena. Moć odnosno intenzivnost emocije radosti može biti slaba ili jaka.[255] Važno je istaknuti kako različite emocije koriste iste komponente procjene, a mnoge emocije uzimaju iste vrijednosti za nekoliko komponenata. U Rosemanovom modelu bijes i žaljenje uzimaju iste vrijednosti za sve procjene osim za komponentu djelovanja. Za tu procjenu žaljenje uzima vrijednost samo-uzrokovanu, a bijes uzrokovano od strane drugoga. Slijedi detaljniji opis za svaki od pet komponenta procjene i vrijednosti.

Procjena motivacijskog stanja razlikuje stanja koje pojedinac smatra poželjnim (pozitivnim, apetitivnim) i stanja koja se smatraju nepoželjnima (negativnima, averzivnima). Ovo nije procjena je li sam događaj pozitivan ili negativan, nego je procjena uključuje li događaj neki važan aspekt koji se doživljava kao cilj ili neki aspekt koji se doživljava kao kazna. Kazna (ili nešto što se

[255] Za konkretan primjer radosti možemo uzeti, na pr., osvajanje Eurojackpota u iznosu od 158.000.000,00 kn.

percipira kao kazna), a koja se izbjegava je pozitivan događaj, ali svejedno uključuje ocjenu kazne. Na pr., prema Rosemanu, iako je olakšanje pozitivna emocija ona uključuje ocjenu da je neki važan aspekt događaja averzivan. Suprotno tome, tuga, negativna emocija, uključuje ocjenu da je neki važan aspekt događaja apetitivan. Komponenta situacijskog stanja određuje je li poželjna ili nepoželjna kvaliteta događaja prisutna ili odsutna. Procjena da je nešto poželjno prisutno i ocjena da nešto nepoželjno nedostaje je u skladu s motivom (konzistentno je s motivom). S druge strane, procjena da nešto poželjno nedostaje ili je prisutno nešto nepoželjno nije u skladu s motivom (nekonzistentno je s motivom). Tako je, na pr., situacijsko stanje i za radost i za olakšanje u skladu s motivima. Ali radost uključuje ocjene da postoji poželjno stanje i da je ono prisutno, a olakšanje uključuje ocjene da postoji neželjeno stanje i da ono nedostaje. Razlika u emocijama nastaje, dakle, pri stvaranju motivacijskoga stanja kada je u radosti u određenom događaju prisutno željeno stanje dok je kod emocije olakšanja odustnost neželjenog stanja. Komponenta vjerojatnosti procjenjuje je li događaj definitivan (izvjestan), samo moguć (neizvjestan) ili nepoznate vjerojatnosti. Za ovu komponentu ishod neizvjesnosti doprinosi nadi umjesto emocije radosti ili olakšanja što uključuje procjenu da je događaj izvjestan, tj. ishod događaja je utvrđen. Vjerojatnost koja nam je nepoznata otvara prostor za emociju iznenađenja. Za ovu procjenu nepoznato se razlikuje od nesigurnog. Naime, nepoznata je vrijednosti koja se dodjeljuje kada se ne može napraviti razlika između usklađenosti s motivom (konzistencije) i neusklađenosti s motivom (nekonzistencije). Kada se može napraviti razlika tada se vrijednost dodjeljuje kao izvjesna ili kao neizvjesna. Procjena snage odnosno intenzivnosti je percepcija pojedinca o njegovoj snazi ili slabosti u određenoj situaciji. Te vrijednosti razlikuju, na pr., sram (slaba snaga) i žaljenje (jaka snaga). Jednako tako razlikuje se nesklonost (slaba snaga) i bijes (jaka snaga). Nesklonost ima slabiju snagu od emocije bijesa.[256] Konačno dolazi se do komponente djelovanja. Procjenjuje se je li događaj prouzročio pojedinac, je li ga prouzročila neka druga osoba ili je ono samo rezultat situacije odnosno događaj se doživljava kao da ne postoji konkretna osoba koja ga je izazvala. Ova procjena obično određuje prema kome ili prema čemu su usmjerene emocije. Za ovu procjenu ponekad je potrebno suptilno razumijevanje

[256] Roseman navodi primjer kada pojedinca opljačka neki pljačkaš. Hoće li ova osoba koju se pljačka odnosno prema kojoj se nepravedno postupa, ali i koja je prilično slaba, osjećati bijes? Roseman tvrdi da neće. Tvrdi kako bi osoba vjerojatno osjetila neku negativnu emociju prema svom napadaču, ali ne bijes, već nesklonost.

što je poticaj koji izaziva emocije.[257] Zagovornici teorije kognitivne procjene smatraju kako ove procjene ne trebaju biti namjerne ili čak svjestne. Za ilustraciju slijede dva primjera. U prvom primjeru, može se zamisliti, da netko po nekome slučajno prolije čašu vode dok, u drugom primjeru, u nekoga se namjerno baci čaša s vodom. U prvom bi primjeru procjena djelovanja bila kako je proljevanje čaše vode najvjerojatnije bilo uzrokovano nekim iznenadnim okolnostima. U drugom slučaju uzrok je identificiran kao neka druga osoba. Jasno je kako bi se, s obzirom na iznesne okolnosti, potaknule odnosno izazvale različite emocije u pojedincu (neugodnost, bijes). Većina ljudi doživjela je ovakvo iskustvo pa mogu shvatiti da određivanje ovih vrijednosti ne bi zahtijevalo nekakav svjestan napor. Teoretičari kognitivne procjene slažu se, za razliku od predstavnika teorije emocija kao prosudbi, da nakon procjene slijedi tjelesni odgovor. Taj dio zagovornici kognitivne procjene smatraju sastavnim dijelom procesa emocija. Nakon što procjena bude završena pokreće se odgovor koji ima sljedeće dijelove:

a. misli, slike i subjektivni osjećaj povezan sa svakom sljedećom emocijom,

b. obrasci tjelesnog odgovora,

c. izrazi lica odnosno vokalni signali i položaji tijela koji drugima prenose koju emociju netko osjeća,

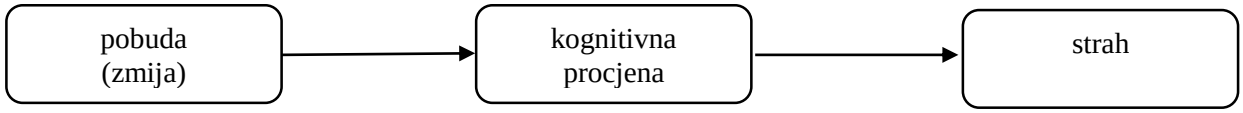
d. ponašanje koje obuhvaća radnje, poput trčanja ili tučnjave, koje su često povezane s određenim emocijama i

e. ciljevi koji potiču određene emocije, poput, na pr., izbjegavanja neke situacije - žele se izbjeći određene okolnosti kada su ljudi prestrašeni ili žele se izbjeći okolnosti u kojima bi ljudi mogli nanijeti štetu drugome.

Richard Lazarus je predstavnik teorije kognitivnog posredovanja. Kognitivna procjena znači da način na koji netko tumači nevolju u bilo kojem trenutku je zapravo presudan za emocionalni odgovor. Za Lazarusa su emocije procjene događaja iz okoline. Potpuno iskustvo emocija obično

[257] Može se, za primjer, uzeti osobu koja slavi rođendan i kojoj je prijatelj poklonio dar. Ako se slavljenica usredotoči na dar kojega je upravo primila njezina je emocija radost. Ako se slavljenica usredotoči na prijatelja koji je darovao dar, usredotočuje se, dakle, na drugu osobu, pa joj se javlja emocija sviđanja.

uključuje tri spojene komponente: misli, impulse djelovanja i somatske poremećaje. Kad su ove komponente razdvojene ne može se govoriti o emocionalnom stanju.[258] Lazarus je bio prvi koji je razvio ideju prema kojoj emocije nastaju kao rezultat procjena koje nastaju u slijedu. »Primarna procjena usmjerena je na utvrđivanje pozitivnog ili negativnog značenja određenog događaja za dobrobit osobe (ugodnost vs. neugodnost). Nakon primarne javlja se i ponovna procjena koja je usmjerena na utvrđivanje sposobnosti osobe da se nosi s posljedicama događaja uzimajući u obzir njezine vještine, snagu, iskustvo i druge osobine. Ponovljenom procjenom često se mijenjaju odnosno korigiraju prvi dojmovi pa samim tim i tako nastale emocije.«[259] Lazarus, dakle, zastupa teoriju kognitivnog posredovanja prema kojoj se procjena javlja prije emocije odnosno emocije bi bile rezultat kognitivnih procesa. Emocije su prema Lazarusu oblici intenzivne pozornosti koje omogućuju procjenu svijeta s obzirom na odnos svijeta prema »ja«. Slijedi pojednostavljen shematski prikaz:

Slika 2. Pojednostavljen shematski prikaz Lazarusove teorije emocija
Preuzeto iz: Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*,
Ljevak, Zagreb rujan 2020., str. 35.

Lazarusova teorija emocija ističe da su emocije obično eudaimonističke i da su povezane s najvažnijim ciljevima ili projektima živih bića. Emocije su često, iako ne uvijek, praćene osjetilnom pozornošću koja je usmjerena na objekt. U ovim točkama Lazarus dijeli sličnosti s Nussbaumovom teorijom emocija.

2.3.2. Nekognitivne teorije emocija

Nekognitivne teorije smatraju da prosudbe ili ocjene nisu dio samog emocionalnog procesa. Neslaganje između kognitivnih i nekognitivnih pozicija manifestira se i na rani dio emocionalnog

[258] Richard S. Lazarus, »Thoughts on the relations between emotion and cognition« u *American Psychologist*, 37 (9) (1982.), doi: https://doi.org/10.1037/0003-066X.37.9. str. 1019.
[259] Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, str. 33-34.

procesa. Postavlja se pitanje što se događa između percepcije podražaja i odgovora emocija. Nekognitivna pozicija tvrdi da reakcija emocija izravno slijedi percepciju relevantnog podražaja. Umjesto, dakle, bilo kakve procjene ili prosudbe o podražaju smatra se da je rani dio emocionalnog procesa refleksan.[260]

Nekognitivne teorije su u mnogo čemu razvoj pučko-psihološkog odnosno zdravorazumskog pogleda na emocije. Pogled je to koji zastupa ideju da su emocije odvojene od racionalnih/razumskih ili kognitivnih operacija uma. Prema ovoj poziciji emocije bi bile »vruće« iracionalne i uglavnom nekontrolirane reakcije na određene događaje dok bi kognitivno djelovanje bilo »hladno« i logično. Nekognitivna pozicija motivirana je, također, skepticizmom prema kognitivnim teorijama. Nekognitivni teoretičari poriču da je pojmovno znanje odnosno djelovanje - na pr. emocija ljutnje je prosudba da mi je učinjena nepravda - neophodni uvjet za emocionalnu reakciju.[261] Zagovornici nekognitivne pozicije ističu da bi se teorija emocija trebala moći primijeniti odnosno objasniti i na dojenčadi i na životinjama.

Prema teoriji emocija kao prosudbama i teorijama kognitivne procjene ni dojenčad, ni životinje nemaju kognitivnih sposobnosti pa proizlazi kako ne posjeduju emocije. S druge strane, Nussbaum kao predstavnica kognitivne teorije tvrdi kako emocije u odraslih ljudi ne možemo razumjeti ukoliko ih ne promatramo kroz prizmu razvoja emocija odnosno kroz povijest emocija u djetinjstvu, u dojenačkom i dječjem dobu. Emocije u životu odrasle osobe ponekad ostavljaju dojam kao da naviru niotkuda i kao da ne odgovaraju osobnim trenutačnim stajalištama o objektima ili o njihovoj vrijednosti. [262]

Unutar nekognitivnih teorija koje tvrde kako su emocije nekognitivni odgovori ipak postoje dva različita stajališta. Prvo stajalište ističe da su tek neke emocije nekognitivne. Druga pozicija iznosi stav kako su sve emocije nekognitivne.

[260] Nekognitivne teorije tvrde da je davanje (generiranje) odgovora na emocije izravan i automatski rezultat opažanja podražaja.
[261] Nužan uvjet kao odaziv na podražaj.
[262]Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 197., 250. i Martha Nussbaum C., *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, str. 178., 230.

2.3.2.1. Stav kako su neke emocije nekognitivne

Standardni opis nekognitivnog emocionalnog procesa razvio je Paul Ekman 1977.[263] Dvadeset godina kasnije, točnije 1997., Paul Griffiths[264] uvrstio je Ekmanov prikaz u svoju teoriju emocija. Ekman je identificirao određene »specifične emocije«. To su sreća, tuga, gađenje, iznenađenje, ljutnja i strah. Prema njemu one su zajedničke svim ljudskim bićima pa se smatraju »temeljnim emocijama.«[265] Ljudi bi ove emocije trebali moći prepoznati na licima drugih.[266] Relevantni izrazi lica jasno se mogu prepoznati u različitim kulturama.[267]

Ekmanov[268] model sastoji se od dva mehanizma koja se izravno međusobno povezuju. To su mehanizam automatske procjene i program utjecaja. Ekman ističe kako su emocionalni odgovori redovito kratki, izrazito brzi, kompleksni, organizirani i teško ih je kontrolirati.[269] Ekman je sa suradnicima proveo niz eksperimenata kojima je pokušao odgovoriti na pitanje o potencijalnoj povezanosti tjelesnih promjena i specifičnih emocija. Zaključak je bio da su izrazi kojima su osobe nakon eksperimenta opisivali pojedine emocije pratile specifične tjelesne promjene.[270]

Opisujući mehanizam automatske procjene Ekman ističe kako treba postojati mehanizam procjenjitelja koji selektivno prati one podražaje - vanjske ili unutarnje - koji su povod za aktiviranje programa afekta. »Budući da je interval između podražaja i emocionalnog odgovora ponekad izvanredno kratak, mehanizam ocjenjivanja treba biti sposoban reagirati izrazito brzo. Često procjena nije samo brza, već se događa i nesvjesno pa trebamo postulirati kako mehanizam procjene može djelovati automatski. Mehanizam automatske procjene treba biti konstruiran tako da brzo prati podražaje određujući ne samo da se oni odnose na emociju, već određujući i na koju

[263] Gregory Johnson, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.
[264] Isto. Pristup 5. travnja 2019.
[265] Barbara H. Rosenwein, »Problemi i metode istraživanja povijesti emocija« u *Historijski zbornik,* god. LXVIII, br. 2, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2015., str. 438.
[266] Ponekad zbog određenih predispozicija za neke bolesti ljudi nisu u mogućnosti prepoznati facijalne ekspresije koje su povezane s određenim emocijama ili im je ta mogućnost prepoznavanja emocija u bitnome smanjena.
[267] Ronald de Sousa, »Moral Emotions« u *Ethical Theory and Moral Practice*, Vol. 4, No. 2, Cultivating Emotions, Springler Jun 2001, str. 111.
[268] Paul Ekman, »Biological and cultural contributions to body and facial movement« u J. Blacking (ur.), *The anthropology of the body*, Academic Press, London 1977., str. 39-84.
[269] Isto, str. 55.
[270] Keith, Oatley i Jennifer M. Jenkins, *Razumijevanje emocija*, str. 116.

emociju, a zatim aktivirajući odgovarajući dio programa afekta.«[271] Ekman smatra kako procjena nije baš uvijek automatska. Ponekad je procjena onoga što se događa spora, namjerna pa čak i svjesna. Spoznaja ima važnu ulogu u određivanju što će se točno dogoditi.[272]

Mehanizam automatske procjene sposoban je otkriti određene podražaje koje Ekman naziva elicitorima. Elicitori se mogu razlikovati ovisno o kulturi kao i od pojedinca do pojedinca. Na općenitijoj razini, međutim, postoje sličnosti među elicitorima za svaku emociju.[273]

Drugi mehanizam koji Ekman opisuje naziva emocionalnim (afektivnim) programom. On upravlja različitim elementima odgovora na emocije: odgovor skeletnih mišića, odgovor lica, vokalni odgovor te odgovorima središnjeg i autonomnog živčanog sustava. Prema Ekmanu ovo je mehanizam koji »pohranjuje obrasce za te složene organizirane odgovore, i koji, kada krene, usmjerava njihovu pojavu«.[274]

Griffiths usvaja malo drugačiji način modela tretirajući Ekmanova dva mehanizma kao jedinstveni sustav. Njega naziva afektivnim programom. Sugerira kako za svaku emociju - iznenađenje, strah, bijes, gađenje, tugu, radost - postoji zaseban program[275] emocija.[276]

Povezan s Ekmanovim pojmom elicitora Griffiths sugerira da ovaj sustav uključuje »pristrani mehanizam učenja« koji mu omogućuje lako učenje odnosno usvajanje nekih stvari, ali otežava

---

[271] Paul Ekman, »Biological and cultural contributions to body and facial movement«, str. 58.
[272] Isto, 58-59.
[273] Elicitori gađenja dijele karakteristiku štetnosti, a ne bolnosti. Elicitori straha dijele obilježje predskazujući štetu ili bol. Jedna od uobičajenih karakteristika nekih od elicitora sreće je oslobađanje od nagomilanog pritiska, napetosti, nelagode i sl. Gubitak nečega za što je netko izrazito prisno vezan mogla bi biti zajednička karakteristika elicitora tuge. Smetanje određenih aktivnosti koje su u tijeku moglo bi biti karakteristično za neke elicitore bijesa. - Paul Ekman, »Biological and cultural contributions to body and facial movement«, str. 60-61.
[274] Paul Ekman, »Biological and cultural contributions to body and facial movement«, str. 57.
Paul Griffiths E., *What emotions really are: The problem of psychological categories,* University of Chicago Press, Chicago 1997., str. 77.
[275] Griffiths ističe kako je važno razumjeti da njegov model nije namijenjen istraživanju svih mentalnih događaja koji se nazivaju emocijama ili se smatraju emocionalnim. Model bi se trebao nositi s kratkoročnim emocionalnim odgovorima. Te emocije u najvećoj mjeri pokazuju ona svojstva koja obilježavaju emocije i razlikuju ih od mentalnih stanja kao što su prosudbe i uvjerenja. Griffiths smatra kako se ljubav nikako ne bi mogla analizirati pomoću ovoga modela dok bi se, s druge strane, požuda mogla analizirati. - Paul Griffiths E., *What emotions really are: The problem of psychological categories,* University of Chicago Press, Chicago 1997., str. 98.
[276] Paul Griffiths E., *What emotions really are: The problem of psychological categories,* str. 97.

učenje drugih. Primjerice ljudima je lakše steći strah od zmija nego strah od cvijeća.[277] Ovaj bi sustav nadalje »imao neki oblik memorije čuvajući informacije o klasama podražaja (stimulansa) koji su prethodno procijenjeni kao meritorni emocionalni odgovor«.[278] Kada je odgovarajući podražaj predstavljen sustavu, pokretanje odgovora je obavezno što znači da se jednom kad se započne, proces ne može ometati ili zaustaviti. Ti emocionalni programi su izolirani ili odvojeni programi od drugih mentalnih procesa.[279]

Čini se da je Ekman bio svjestan modularne prirode ovog sustava zbog poteškoća koje su se javljale prilikom pokušaja ometanja rada afektivnog programa, brzine njegovog rada, njegove sposobnosti pokrenuti odgovore koje je bilo teško dobrovoljno zaustaviti. Temeljem navedenoga zaključuje kako je ovaj program izvan ljudske kontrole te je u tom smislu modularan.[280]

Konačno, i Ekman i Griffiths su uvjereni kako ovaj sustav čini značajan broj emocija koje ljudi proživljavaju, ali niti jedan od njih ne misli da opisuje sve emocije. Ekman smatra da je mehanizam automatske procjene jedna vrsta mehanizma procjene ističući kako se kognitivne procjene ponekad koriste. Griffiths zagovara stajalište da pučki odnosno uobičajeni pojam »emocija« ne obuhvaća u potpunosti neku jedinstvenu fiziološku kategoriju. Uz emocije, koje nastaju kao posljedica nekognitivnog emocionalnog (afektivnog) programa, postoje i neke druge emocije. Jedne su kognitivno posredovane, a druge su-društveno izgrađene.

2.3.2.2. Stav kako su sve emocije nekognitivne

Alternativni stav onom koji je iznesen u prethodnom odjeljku je kako je proces emocija uvijek nekognitivan odnosno mehanizmom kojega opisuju Ekman i Griffiths mogu se objasniti sve emocije, a ne samo neke. Ovu poziciju brani nekoliko autora među kojima se ističu Jenefer Robinson (1995., 2004., 2005.), William James (1884.) i Jesse Prinz (2004.).

[277] Isto, str. 88-89.
[278] Isto, str. 92.
[279] Isto, str. 93-95.
[280] Paul Ekman, »Biological and cultural contributions to body and facial movement«, str. 58.

Robinson[281] u svojoj teoriji tvrdi kako su svi kognitivni procesi koji se dogode u situaciji koja izaziva emocije dodatak jezgrenom procesu koji nije kognitivan. Priznaje da bi u nekim slučajevima emociju mogla uzrokovati kognitivna aktivnost, ali to objašnjava kao kognitivnu aktivnost koja prethodi nekognitivnom emocionalnom procesu. Ponekad je, na pr., strah pojedinca odgovor na kognitivno složene informacije kao što je vrijednost vlastitih ulaganja koja naglo opada. U ovom će, dakle, slučaju kognitivni proces utvrditi da je trenutna situacija opasna, a tada će se za te specifične informacije izvesti ono što Robinson naziva afektivnom procjenom i pokrenuti odgovor na strah. Robinson opisuje ovaj dio svoje teorije na sljedeći način: »Moj je prijedlog da postoji niz ugrađenih afektivnih mehanizama procjene koji se kod primitivnijih vrsta i novorođenčadi automatski prilagođavaju određenim podražajima, ali koji, kako ljudska bića uče i razvijaju se, mogu uzeti, također kao input složenije podražaje uključujući složene »prosudbe« ili misli. Nadalje, iako su ove afektivne procjene u središtu procesa emocija one uvijek ustupaju mjesto kognitivnim procjenama i ponovnim procjenama koje mogu zaustaviti epizodu emocija ili je modificirati[282] na razne načine.«[283]

Ovo objašnjenje omogućava Robinson zadržati ideju kako su emocije nekognitivne istovremeno priznajući da ljudi mogu imati emocije kao odgovor na složene događaje. Ovaj aspekt njezine teorije može se koristiti i za objašnjenje kako pojedinac može biti kognitivno svjestan da je prema njemu ili njoj nepravedno postupano ili je neočekivano nagrađen, ali da pri tome ne može iskusiti nikakvu emociju (bijes, na pr., tugu ili sreću). Radi se o situaciji koja se ponekad dogodi.[284] Robinson, također, sugerira da nekognitivni proces može pratiti kognitivna aktivnost koja označava reakciju emocija na načine koji odražavaju misli i uvjerenja pojedinca. Nekognitivni proces može

[281] Objašnjava svoju teoriju kao isključivo nekognitivnu teoriju.
[282] Sustav straha ne reagira samo na »velikog crnog medvjeda«, već također i na mnogo suptilnije prijetnje koje zahtijevaju kognitivnu obradu poput prikrivene uvrede mog šefa ili potencijalni gubitak na burzi.
[283] Jenefer Robinson, »Emotion: Biological Fact or Social Construction?« u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 41.
[284] Kognitivna procjena može, na pr., ukazivati na to da je prema pojedincu postupano nepravedno, ali afektivna odnosno emocionalna procjena pojedinca to neće razlučiti kao vrijedno emocionalnog odgovora.

generirati odgovor bijesa, ali onda naknadno kognitivno praćenje odgovora i situacije uzrokuje da se emocija označi kao ljubomora.[285]

2.3.3. Teorije tjelesnih povratnih informacija

Teorije o kojima će biti riječi u ovom djelu pridaju različitu važnost tjelesnim promjenama odnosno govore o tjelesnim reakcijama koje su tipične tijekom emocionalnog procesa. Martha Nussbaum kao predstavnica kognitivne teorije emocija, točnije teorija emocija kao prosudbe, smatra kako tjelesne promjene nisu nužne za definiranje emocija. S druge strane, zagovaratelji teorija kognitivne procjene - ponajprije psiholozi - drže da je tjelesni odgovor legitiman dio procesa i treba biti uključen u svaki cjelovit opis emocija. Dok različiti autori koji zagovaraju kognitivne teorije imaju različite pozicije vezano za tjelesne promjene, nekognitivne teorije odnosno zastupnici istih slažu se kako su tjelesne promjene dio emocionalnog procesa.

Kognitivne teorije tvrde kako je kognitivna aktivnost ta koja određuje specifičnu emociju koja se javlja, na pr., tuga, bijes, strah. Sa stajališta individualnih emocija vidljivo je kako nekognitivna pozicija u odnosu na kognitivne teorije nije previše različita. Ekmanov mehanizam automatske procjene i Robinsonova emocionalna (afektivna) procjena određuju koja se konkretna emocija manifestira. Nameće se međutim pitanje postoji li jedinstveni skup tjelesnih promjena za svaku pojedinu emociju? Zagovornik teorije kognitivne procjene Klaus Scherer tvrdi kako svaka komponenta procjene usmjerava određene tjelesne promjene pa je njegov odgovor na prethodno postavljeno pitanje potvrdan.[286] Griffiths smatra kako je vjerojatno da svaki emocionalni program ima jedinstveni profil tjelesnog odgovora.[287] Robinson je sumnjičava kada se iznose zaključci da se različite emocije mogu razlikovati bilo kojom značajkom tjelesnog odgovora. Iznimka bi možda bila izrazi lica.[288] Iako je odgovor na ovo pitanje važan za cjelovito razumijevanje emocija on ne

[285] Pojedinac će si posvijestiti kako proživljava emociju ljubomore iako je stvarni emocionalni postupak bio onaj specifičan za bijes.
[286] Klaus R. Scherer., »Appraisal considered as a process of multilevel sequential checking« u K. R. Scherer, A. Schorr & T. Johnstone (ur.), *Appraisal processes in emotion: Theory, methods, research,* Oxford University Press, New York 2001., str. 92-120.
[287] Paul Griffiths E., *What emotions really are: The problem of psychological categories,* str. 79-84.
[288] Jenefer, Robinson, *Deeper than reason: Emotion and its role in literature, music, and art,* Oxford University Press, Oxford 2005., str. 28-34.

utječe uvelike na ovdje spomenute teorije. Naime, spomenute se teorije temelje na onom što se događa u ranom dijelu emocionalnog procesa koji se odvija prije tjelesnog odgovora.

Teoretičari tjelesnih povratnih informacija razlikuju se od kognitivnih i nekognitivnih pozicija u ishodišnoj tvrdnji kako su tjelesni odgovori jedinstveni za svaku emociju. Na temelju jedinstvenih obrazaca tjelesnih aktivnosti oni razlikuju emocije. Prema ovim teorijama postoji jedan skup tjelesnih promjena za tugu, jedan za bijes, jedan za sreću i sl. Međutim za ovu tvrdnju ne postoje čvrsti nepobitni dokazi, već samo mimika lica odnosno facijalna ekspresija.[289] Teorija objašnjava kako su emocije rezultat povratnih informacija koje um - ili mozak - dobiva od tijela. Taj cjelokupni proces čini emociju.

Prvi koji je razvijao ovu teoriju tjelesnih povratnih informacija kao teoriju emocija bio je William James 1884.[290] Teorije tjelesnih povratnih informacija tvrde da kad se jednom ostvari određeni tjelesni odgovor - na pr. promjena brzine otkucaja srca, krvnog tlaka, izraza lica i sl. - naš mozak odnosno um registrira te tjelesne aktivnosti. Ovo mentalno stanje uzrokovano tjelesnim promjenama je emocija. James u svojoj teoriji opisuje kako tjelesne promjene slijede čim osoba (njezin mozak) percipira činjenicu[291] stoga su ti osjećaji promjene koje se pojavljuju zapravo emocija.[292] Vidi se, dakle, da se Jamesova teorija u određenom smislu preklapa s nekognitivnim teorijama utoliko što James tvrdi da se, kad osoba opazi podražaj, tjelesni odgovor pokreće automatski odnosno refleksno.[293]

Način na koji opisuje ovaj proces jednako je važan za nekognitivne teorije kao i za njegovu vlastitu: »Živčani sustav svakog živog bića je samo skup predispozicija da se na određeni način reagira na kontakt određenih značajki okoliša. Neuronska je mašinerija samo crtica između određenih

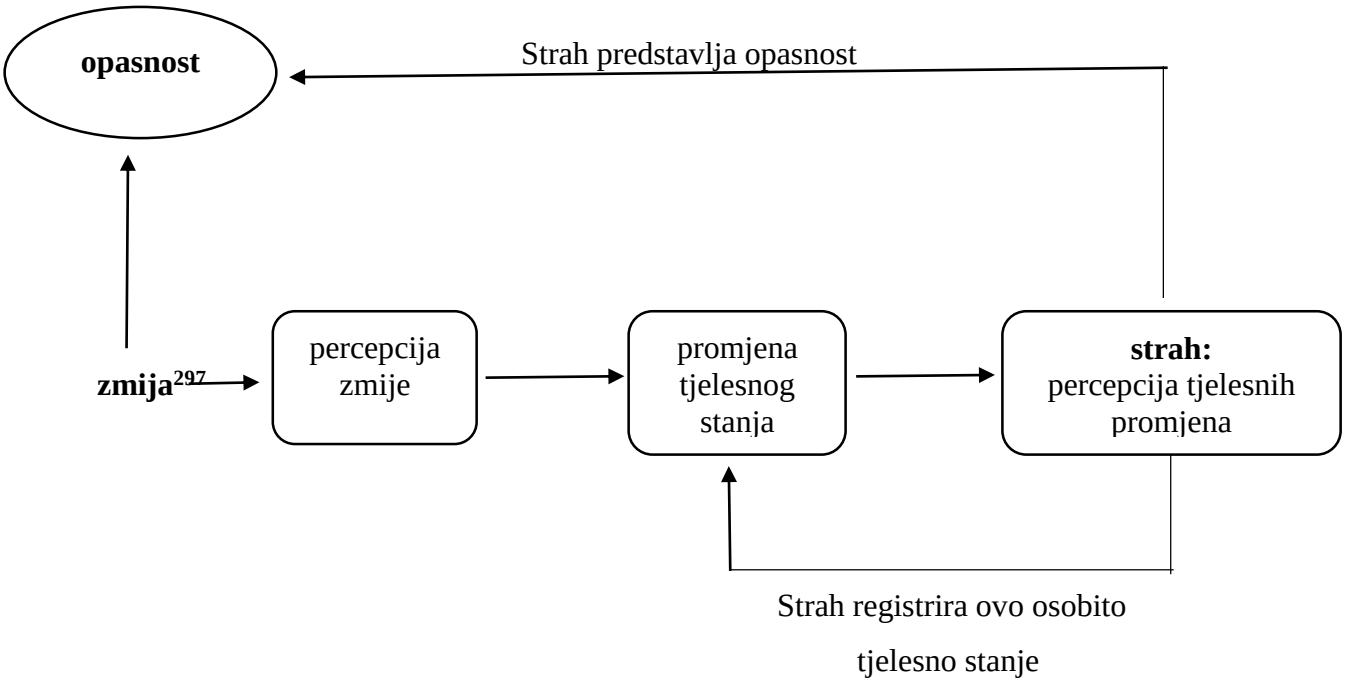
[289] Vidi Paul Ekman, »Facial expressions« u T. Dalgleish & M. J. Power (ur.), *Handbook of Cognition and Emotion*, Wiley, New York 1999., str. 301-320.; Levenson, R. W., Ekman, P., & Friesen, W. V., »Voluntary facial action generates emotion-specific autonomic nervous system activity« *Psychophysiology*, 27, 1990., str. 363-384.; Jesse Prinz, J., »Embodied emotions« u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 44-58.
[290] Jamesov su model oživjeli i proširili kasnije Antonio Damasio i Jesse Prinz u svojim djelima.
[291] Odnosi se na okolnosti događaja koji uzokuje emociju.
[292] William James, »What is an emotion?« *Mind,* IX, Oxford University Press, 1884., str. 189-190.
[293] Isto, str. 195-197.

rasporeda materije izvan tijela i određenih impulsa za inhibiciju ili pražnjenje unutar njegovih organa.«[294] Prema Jamesu, dakle, kada se uoči odgovarajuća vrsta podražaja, na pr., medvjed, ta činjenica automatski uzrokuje tjelesni odgovor u vidu drhtanja, povišenog pulsa, crvenila u licu i sl. Svijest pojedinca o ovom tjelesnom odgovoru je strah. Posljedica ove pozicije je da je tjelesni odgovor nužni uvjet pojave emocija. Bez tjelesnih povratnih informacija ne može, dakle, biti emocija. James nas navodi na sljedeći misaoni eksperiment. Ako se zamisli neka snažna emocija, a zatim se pokuša apstrahirati iz svijesti o njoj sve karakteristične tjelesne manifestacije otkrit će se kako ne ostaje ništa osim hladno i neutralno stanje intelektualne percepcije iz koje bi se emocija mogla konstituirati. Čini se kako su tjelesne reakcije odnosno tjelesne manifestacije bitni dio emocija.[295]

Jesse Prinz[296] jedan je od teoretičara emocija koji je proširio Jamesovu teoriju. Za Prinza, kao i za Jamesa, emocija je mentalno stanje koje je uzrokovano povratnom informacijom iz tijela. Prinz, međutim, radi razliku, u odnosu na Jamesa između onoga što ovo mentalno stanje registrira i onoga što ono predstavlja. Emocija, tvrdi Prinz, registrira tjelesni odgovor, ali on predstavlja jednostavnu informaciju o emociji koja se pojavljuje. Strah, na pr., predstavlja opasnost, tuga predstavlja gubitak nečeg vrijednog, ljutnja predstavlja reakciju na omalovažavnje i ponižavanje.

Poput Jamesa Prinz sugerira kako je tjelesni odgovor prvenstveno rezultat nekognitivnog procesa. U primjeru na Slici 1. koja se nalazi niže, a kojega iznosi Prinz ilustrirajući kako nastaje emocija, nema razumskog vrednovanja odnosno procjene da je zmija opasna, već sama percepcija zmije rezultira tjelesnim promjenama odnosno pokreće tjelesne promjene. U ovom slučaju Prinz ističe kako se tjelesne promjene, koje se javljaju kao odgovor na opažanje zmije, mogu objasniti kao prilagodba. Ljudska tijela reagiraju na način na koji reagiraju na percepciju zmije. Naime, kod ljudi postoji pohranjena informacija od ranije kako su zmije opasne pa je opasnost ono što se predstavlja kao mentalno stanje.

[294] Isto, str. 190.
[295] Isto, str. 193.
[296] Jesse J. Prinz, *Gut Reactions: A Perceptual Theory of Emotion*, Oxford University Press, New York, 2004.

Slika 2. Ilustracija Prinzove teorije tjelesnih povratnih informacija.[298]
Preuzeto iz: Jesse J. Prinz, *Gut Reactions: A Perceptual Theory of Emotion*, Oxford University Press, New York, 2004., str. 69.

Prednost koju Prinzova teorija ima nad Jamesovom jest u tome što ona uključuje vjerodostojan prikaz intencionalnosti emocija. Dakle tjelesne reakcije uzrokuju određeno mentalno stanje odnosno emociju u kojoj je osim tjelesnih povratnih informacija koje predstavljaju sastavni dio emocionalnog procesa prisutna i jednostavna informacija o mentalnom stanju. U Prinzovoj teoriji mentalno stanje odnosno emociju uzrokuje tjelesna aktivnost. Emocija se odnosi na ove jednostavne dijelove informacija koje mentalno stanje predstavlja. Moralno se sazrijevanje, smatra Prinz, postiže postupkom treninga, vježbanja, emocija. Ljudi načelno ne smatraju kako moralna pravila vrijede tek jednostavno na temelju društvenih konvencija. Ljudi poštuju moralna pravila i

[297] Strah od zmija je urođen, a temelji se na opažajima koji imaju adaptivni karakter. U univerzalne i funkcionalne strahove spadaju još i strah od groma i munje, strah od iznenadnih glasnih zvukova, strah od velikih životinja, strah od pauka, od mraka, duboke vode, zatvaranja. Ove su opasnosti bilo životno ugrožavajuće za ljudske pretke. - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 1649.
[298] U ovom je primjeru strah mentalno stanje uzrokovano povratnom informacijom tijela odnosno percepcijom tjelesnih promjena. Ovo mentalno stanje registrira tjelesne promjene, ali predstavlja značajne iako jednostavne informacije. U ovom primjeru sa zmijom mentalno stanje predstavlja odnosno bilježi opasnost.

koja su različita od konvencionalnih pravila jer daju moralni značaj emocionalnom značenju pravila.[299]

Antonio Damasio je treći teoretičar u ovoj skupini teorija emocija. On objašnjava intencionalnost mentalnog stanja uzrokovanu povratnim informacijama iz tijela. Damasiova se teorija emocija razlikuje od Prinzove budući da Damasio smatra kako emocionalni proces uključuje kognitivne procjene. Damasio smatra kako to vrijedi barem za većinu emocija. Važno je istaknuti kako ono što William James i Jesse Prinz nazivaju emocijom Damasio naziva osjećajem.[300] Osjećaj nastaje, tvrdi Damasio, u mozgu. U mozgu ne nastaje emocija kao što to tvrde James i Prinz. Emocionalni proces, tvrdi Damasio, sadrži kognitivne elemente prosudbe i procjene o podražaju. Uobičajeno emocionalni proces započinje mislima i procjenama o podražaju te ova mentalna aktivnost pokreće tjelesni odgovor. Ovaj proces Damasio naziva emocijom. Tada se ta tjelesna aktivnost bilježi u korteksima mozga. To Damasio naziva osjećajem. Taj se osjećaj javlja »u redu« s mislima i procjenama o podražaju koji je uopće pokrenuo tjelesne promjene.[301] Ti su osjećaji presudni u donošenju naših odluka[302] i odabiru naših postupaka.[303]

Naš um, međutim, nije prazan na početku nekog proces donošenja odluka i zaključivanja. On obiluje raznolikim repertoarom slike i informacija koje su generirane u skladu sa situacijom s kojom se suočavamo. Kako onda riješiti situaciju uspješno odnosno da ista ne završi u nekoj »slijepoj« ulici ili bez rješenja? Postoje najmanje dvije različite mogućnosti. Prva mogućnost, prvi

[299] Dokazi iz razvojne psihologije podupiru ove tvrdnje.
[300] Koristi pojam *feeling*, a ne *emotion*.
[301] Antonio R. Damasio., *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, G. P. Putnam, New York, 1994. Dostupno na: https://ahandfulofleaves.files.wordpress.com/2013/07/descartes-error_antonio-damasio.pdf, str. 145.
[302] Kad god odluku osoba smatra povoljnom poziva se na osnovne osobne i društvene ishode poput preživljavanja pojedinca i njegove rodbine, osiguravanje skloništa, održavanje tjelesnog i mentalnog zdravlje, zapošljavanje i financijsku solventnost te dobar status u društvenoj skupini. - Antonio R. Damasio, *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, str. 170.
[303] Svrha je rasuđivanja odlučivanje. Bit je odlučivanja odabir odgovarajuće opcije odnosno izbor neverbalne akcije (radnje), riječi, rečenice ili neka njihova kombinacija među mnogim mogućim izborima u danom trenutku u vezi s određenom situacijom. - Antonio R. Damasio, *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, str. 165.

scenarij, je izvučen iz tradicionalnog »visokog razuma« pogleda na donošenje odluka. Druga je mogućnost »hipoteza somatskih[304] markera«.[305,306]

Pozicija »visokog razuma« koja nije ništa drugo nego zdravorazumsko gledišta pretpostavlja da kada ljudi donose najbolje odluke ponosno i radosno tada nasljeduju Platona, Descartesa i Kanta. Formalna će logika dovesti ljude do najboljeg dostupnog rješenja za bilo koji problem. Važan je aspekt ove racionalističke koncepcije stav da kako bi se dobio najbolji rezultat emocije se trebaju čuvati »vani«. Racionalna odnosno razumska obrada informacija treba biti neopterećena strastima odnosno emocijama.[307] Damasio, međutim, smatra kako ova strategija neće uspjeti. Donošenje odluke, prema ovoj poziciji, trajat će izuzetno dugo. Ili, u najgorem slučaju, možda uopće neće biti donijeta nikakva odluka jer će se osoba izgubiti u usputnim putanjama izračuna.[308] Stoga Damasio iznosi drugu poziciju: hipotezu o somatskim - tjelesnim - markerima. Hipoteza se temelji na ideji da emocionalni procesi imaju važnu ulogu u ponašanju. Osim u ponašanju emocionalni procesi važni su i u procesu odlučivanja. Kada osobi na um padne loš ishod povezan s danim mogućim opcijama osoba doživi, ma koliko god kratkotrajno, neugodan osjećaj u crijevima. Osjećaj se zapravo odnosi na tijelo pa je tom fenomenu Damasio dao tehnički izraz somatsko stanje. Budući da ovaj osjećaj obilježava »sliku« Damasio je tu činjenicu nazvao marker. Somatski - tjelesni - marker usmjerava pozornost na potencijalno negativan ishod do kojeg određena radnja, odluka, može dovesti. Stoga funkcionira kao automatizirani signal alarma koji upućuje na potencijalnu opasnost vezanu za izbore određene opcije. Automatizirani signal štiti od budućih gubitaka i omogućuje izbor između manjeg broja mogućnosti. Damasio smatra kako somatski - tjelesni - markeri povećavaju točnost i učinkovitost postupka odlučivanja. Markeri se mogu naučiti pa se negativne rezultate, ishode, posljedice prethodnih iskustava osobi manifestiraju »kao neugodan

[304] Pojmom »somatski« Damasio obuhvaća mišićno-koštane i visceralne dijelove tijela.
[305] Antonio R. Damasio, *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, str. 171.
[306] Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, str. 51-52.
[307] Ovaj pogled uzima u obzir različite scenarije te se na svaki primjenjuje analiza troškova i koristi (*Cost benefit analiza*). Značajan dio ove analize ovisit će o nastavku stvaranja još više zamišljenih scenarija koji su izgrađeni na vizualnim i slušnim uzorcima kao i na kontinuiranom stvaranju verbalnih pripovijesti koji prate te scenarije. U svim scenarijima je neophodno zadržati proces logičkog zaključivanja.
[308] Neovisno o tome ljudski mozak često može odlučiti dobro, unutar nekoliko sekundi ili minuta, ovisno o vremenskom okviru koji smo postavili prikladnim za cilj koji se želi postići.

osjećaj u želucu.«[309] Ukratko, somatski - tjelesni - markeri su poseban primjer osjećaja koji su nastali iz sekundarnih osjećaja. Te emocije i ti osjećaji su povezani, učenjem, s predviđenim budućim ishodima određenih scenarija.[310] Damasiova je pretpostavka kako je izvor emocija u tijelu. Međutim jednom kada se emocije nauče mogu se odvijati samo u mozgu.[311,312] Somatski markeri, dakle, predstavljaju emocionalne reakcije koje karakteriziraju snažne tjelesne manifestacije, a koje su utemljene na prethodnim iskustvima osobe koja je u procesu donošenja odluke.

Damasio tvrdi kako tek kada u ljudskim umovima nastane osjet da ljudi osjećaju sami sebe može se zaključiti da postoji emociju. Bez tog osjeta osjećanja sebe postoje tek usklađene reakcije koje čine emociju te moždane reprezentacije koje čine osjećaj. Emociju se osjeća kad se osjeti, dakle, da se emocija osjeća kao nešto što se zbiva u ljudskom organizmu.

Od emocija do svjesnog osjećaja Damasio razlikuje pet koraka[313]:

1) Pobuđivač emocije djeluje na organizam, na pr., određeni objekt uočen vidnim sustavom, što dovodi do nastanka vidne reprezentacije objekta.

---

[309] Antonio R. Damasio, *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, str. 173.
[310] Cijela je hipoteza somatskih - tjelesnih - marker opisana u osmom poglavlju Antonio R. Damasio, *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, str. 165-204.
[311] Keith Oatley i Jenkins Jennifer M. Jenkins, *Razumijevanje emocija*, str. 122-123.
[312] U ljeto 1848. u Novoj Engleskoj dvadesetpetogodišnji građevinski nadzornik Phineas P. Gage radi za željeznicu Rutland & Burlington. Zadužen je za veliku grupu muškaraca čiji je posao postaviti nove tračnice za širenje pruge preko Vermonta. Njegov je zadatak sve samo ne lagan zbog tvrdih stijena koje se nalaze na putu želježničke pruge. Njegova je strategija razbijanje kamena. Njegovi nadređeni ga smatraju za »najučinkovitijeg i najsposobnijeg« čovjeka kojega zapošljavaju. Dan je vruć, četiri i trideset poslijepodne je. Gage stavilja barut i stijenj u rupu kod stijena. Rastrojen, i prije nego što je njegov pomoćnik ulio pijesak, Gage počinje nabijati barut izravno željeznom šipkom. Naboj mu ekplodira u lice, a željezna šipka mu probija lijevi obraz, prolazi kroz očnu šupljinu lijevog oka te izlazi van pri vrhu lubanje. Šipka je odletjela više od 27 m od mjesta gdje je Phineas stajao iako je težila više od 6 kg. Ostavši bez lijevog oka ubrzo nakon nesreće - nakon 10 tjedana - se dobro oporavlja. Njegovo se, međutim, ponašanje dramatično promijenilo. Postao je nepristojan, neodgovoran, nemaran. Prije nesreće bio je pažljiv i pouzdan, a nakon nesreće impulzivan i nepredvidljiv. Bio je čovjek promijenjene osobnosti. Teško je donosio odluke i još je teže izvršavao svakodnevne zadatke. Rutland & Burlington ga nije željela primiti natrag na posao. Nakon što je radio svakave poslove (»izlaganje« samog sebe u Barnumovu muzeju u New Yorku, rad u konjušnici Dartmouth Inn u Hanoveru (New Hampshire), vožnja kočije u Čileu od veljače 1860.) sve je učestalije imao epileptične napade da bi u svinju iste godine umro. Kasnija istraživanja su pokazala kako mu je šipka teško oštetila čeoni režanj u području za donošenje odluka i emocionalnu regulaciju. - Antonio R., Damasio *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, str. 3-10.; Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, str. 35-38. i Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 133.
[313] Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, str. 275.

2) Područja pobuđivanja emocija: signali nastali tijekom obrade slike objekta aktiviraju neuralna područja koja trebaju reagirati na određenu vrstu pobuđivača.
3) Područja pobuđivanja emocija pokreću niz reakcija te se događa niz reakcija tijela i mozga od kojih se sastoji emocija.
4) Nastaju osjećaji.
5) Neuralna se aktivnost u područjima pobuđivanja emocija mapira u sekundarne strukture pa dolazi do određenih promjena.

Mnoge kemijske promjene u tijelu poput, na pr., promjene stanja utrobnih organa, kontrakcije mišića lica, ždrijela, trupa, udova definiraju emocionalna stanja. Ona se očituju i promjenama u skupu neuralnih struktura. Za preživljavanje su, smatra Damasio, osjećaji od iznimne važnosti. Iako su emocije korisne, osjećaji, tvrdi, usmjeravaju pozornost organizma na probleme koje su emocije počele rješavati.[314] Sve to, spoznaja dakako, ne bi bilo moguća bez spoznavajućeg subjekta. Damasio u svoju teoriju emocija uvodi i pojam »pozadinskih[315] osjećaja«. Upravo ti i takvi pozadinski osjećaji pomažu definirati mentalno stanje osobe. Ovi osjećaji su uzrokovani pozadinskim emocijama koji drugi mogu primijetiti temeljem stava tijela, brzine ljudskih pokreta, boje glasa, brzine govora. Ljudski se nagoni, tvrdi Damasio, izražavaju upravo pozadinskim emocijama, a njihovo se postojanje posvješćuje zahvaljujući pozadinskim osjećajima. Postoji relacija pozadinskih osjećaja i raspoloženja budući da se raspoloženja sastoje od moduliranih i dugotrajnih pozadinskih osjećaja.

Osjećaje i emocije Damasio povezuje i s pojmom svijesti. Smatra, naime, kako je tijekom evolucije prevladala svijest jer je »znanje o osjećajima uzrokovanim emocijama bilo toliko nenadomjestivo u umijeću življenja i zbog toga što je umijeće življenja bilo takav uspjeh u povijesti prirode.«[316] Za Damasija je svijest osjećaj i to osobita vrsta osjećaja. »Svijest[317] osjećamo kao neku vrstu modela

[314] Patnja započinje osjećajima. Isto se može reći i za radost.
[315] Damasio u ove osjećaje ubraja: zamor, osjećaj nabijenosti energijom, uzbuđenje, osjećaj dobrog zdravlja, osjećaj bolesti, napetost, opuštenost, osjećaj uzburkanosti, dosadu, stabilnost, nestabilnost, uravnoteženost, neuravnoteženost, sklad, nesklad.
[316] Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, str. 41.
[317] Svijest se ne vidi i ne čuje. Svijest nema ni mirisa, ni okusa.

sastavljenog od neverbalnih znakova tijela.«[318] Toliko je važna, a tako neuhvatljiva te upućuje na krajnje domete današnje znanosti.[319]

U ovom su poglavlju bile iznijete pozicije, različita stajališta koje objašnjavaju oblikovanje emocija i njihovu narav. Bilo je govora i o mnogim značajkama za koje se vjeruje da ih emocije posjeduju. To je predstavljeno navodeći i kratko skicirajući najvažnije teorije emocija. Svaka opisana teorija emocija iznosi određene važne karakteristike i stajališta povezanih uz emocije. Pojedine se teorije međusobno dopunjuju.[320] S druge strane, postoje teorije koje zastupaju suprotne stavove poput, na pr., kognitivne i nekognitivne teorije. Moguće je očekivati da će tijekom vremena jedna od njih biti eliminirana. Najčešće se opisane i ovdje izneseen teorije nalaze negdje između ovih dviju pozicija slažući se oko nekih značajki emocija i ističući neslaganje oko nekih drugih karakteristika.

Okvirni zaključak koji se, na kraju, nameće jest da je malo vjerojatno da će bilo koja iznesena teorija uskoro prevladati odnosno postati dominantna na području teorije emocija. Nadalje, ogromna je količina podataka prikupljena u proteklih četiri desetljeća od strane kognitivnih i socijalnih psihologa, neuroznanstvenika, antropologa i drugih stručnjaka. Obrada prikupljenih podataka ostaje izazov za bilo koga tko se želi ozbiljno baviti ovom zahtjevnom i izazovnom temom. Kako je tema emocija obuhvatna i izrazito kompleksna možda bi najučinovitiji i najsvrsishodniji bio pluriperspektivan pristup različitih znanosti.

[318] Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, str. 302.
[319] S obzirom na okolnosti napredne tehnologije vremena u kojemu ljudi žive nameće se i pitanje mogućnosti stvaranja umjetne svijesti u nekom laboratoriju odnosno, u konačnici, stvaranja svjesnih strojeva. Damasio ističe kako je za ostvarenje ljudske svijesti nužno postojanje osjećaja, a oni se ne mogu simulirati odnosno preslikati - barem ne još.
[320] Kao primjer može se uzeti evolucijsku teoriju i teoriju emocionalnog procesa. Upravo Griffiths u svojoj teoriji emocionalnog programa pokazuje kako se ove dvije pozicije odnosno perspektive mogu koristiti u jednoj teoriji.

3. KOGNITIVNA TEORIJA EMOCIJA MARTHE NUSSBAUM

Život u svoj svojoj originalnosti, nepredvidivosti i neurednosti izvor je znanstvene inspiracije za filozofkinju Martu Nussbaum.[321] Svojedobno je napustila koledž kako bi se posvetila glumi[322] budući da je bila zaokupljena životnim duhom drame i književnosti. Međutim nakon nekog vremena, ipak, napušta svijet pozornice i vraća se u akademski svijet posvješćujući si strast proizašlu iz ideja koje pronalazi u književnoj literaturi. »Nussbaum je fascinirana kako na osjećaje poput tuge, suosjećanja, ljubavi, gađenja i srama utječu osobna uvjerenja. Njezine knjige se bave temeljima socijalne pravde i važnosti mjerenja kvalitete života osoba stvarnim pravima i sposobnostima, a ne samo izračunavajući novčano stanje.«[323] Tako je u akademskom svijetu krenula kreativnim putem kombinirajući svoje interese u filozofiji, pozitivnom zakonu, socijalnoj pravdi i misterijama ljudskog karaktera. Znanstveni rad Marthe Nussbaum temelji se na istraživanju i objašnjavanju klasičnih izvora kao i na antropologiji, psihoanalizi, sociologiji, književnosti, pravu, ali i brojnim drugim područjima interesa.

Nussbaum traži uvjete za *eudaimoniu*, grčka je to riječ koja opisuje cjelovitost života, života koji doživljava procvat. Mnogobrojne su i šarolike teme kojima se u svojim brojnim znanstvenim naslovima bavi. Prava životinja, emocije u kaznenom pravu, indijska politika, osobe s poteškoćama i različitim vrstama invaliditeta, vjerska netrpeljivost, politički liberalizam, uloga humanističkih znanosti u sveučilišnom obrazovanju, seksualno uznemiravanje, transnacionalni prijenosi bogatstva, prava homoseksualaca, ali i prava LGBTQ osoba samo su neke od tema u središtu njezina interesa. Predana je, također, poučavanju i radu sa studentima. Akademsku slobodu smatra osobito važnom jer u tome vidi najbolji način da se intelektualci povežu s (američkim) društvom: važno je razmišljati, pisati i podučavati.

---

[321] Sarah Galer*: Nussbaum finds the drama in philosophy: Martha Nussbaum develops creative ideas about social justice and the humanities*. Dostupno na: https://www.uchicago.edu/features/20100628_nussbaum/. Pristup: 10. kolovoza 2020.

[322] Svaki dan i dalje provodi sat vremena vježbajući pjevanje kod svoje profesorice pjevanja, a kod kuće svakodnevno čita dramska djela.

[323] Sarah Galer*: Nussbaum finds the drama in philosophy: Martha Nussbaum develops creative ideas about social justice and the humanities*. Pristup: 10. kolovoza 2020.

Ljudi promišljaju o sebi, o svijetu, o smislu. Svojom refleksijom donose određene zaključke iznoseći tako teorije o svijetu i o sebi. Ljudski fenomeni poput filozofije, znanosti, metafizike, religije utječu i na emocionalni život ljudi. Naime, znanosti pružaju određeni okvir za razumijevanje »unutar kojega će funkcionirati kauzalno i temporalno mišljenje. Prirodu tog okvira oblikovat će emocije.«[324]

Važnu ulogu u ostvarivanju dobrog cjelovitog života imaju, detektira Nussbaum, i emocije. »Ljudske emocije oblikovane su činjenicom da smo stvorenja koja opažaju: bogata struktura emocija izvedena je iz tih osjetilnih sposobnosti.«[325] Polazna točka istraživanja emocija Marthe Nussbaum je ljudsko iskustvo.[326] Kako sama piše u predgovoru jednog svog djela[327] njezin je pristup u pisanju filozofski. Štoviše smatra kako se filozofija ne bi smjela pisati odvojena od stvarnoga života.[328]

Upravo temeljem ljudskog iskustva Nussbaum pokušava odgovoriti na neka od sljedećih pitanja: jesu li emocije samo animalne energije ili nagoni koji ni na koji način nisu povezani s ljudskim mislima? Jesu li možda ipak emocije prožete inteligencijom i percepcijom?[329] Ukoliko su emocije izvor ljudskih spoznaja onda bi one trebale biti dio ljudskog sustava etičkog prosuđivanja. Izazov je dakako uhvatiti se u koštac s pitanjem kakvu ulogu emocije, na pr., žalosti, ljubavi, ljutnje, straha, imaju u ljudskom promišljanju o pravednom, o dobrom. U svome djelu *Izdizanje misli. Inteligencija emocija* Nussbaum iznosi tezu kako ljudi ne bi trebali emocije tretirati kao strane sile, već kao izrazito selektivne reakcije na ono što je pojedincima vrijedno i važno.[330] Razvija stajalište

---

[324] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 165.
[325] Isto, str. 80.
[326] Bol prepoznavanja vlastite ranjivosti preduvjet je, tako Nussbaum, za etičan život.
[327] Martha C. Nussbaum, *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education* [7th ed.], Harvard University Press, USA 2003., str. ix.
[328] Nussbaum traži vrstu »negirajućeg stila pisanja«, način da opiše emocionalna iskustva, a da pritom ne oduzme osjećaj. Ne odobrava konvencionalni stil filozofske proze koji opisuje kao »znanstveni, apstraktni, higijenski blijedi« i isključen od problema svoga vremena. Poput Narcisa i filozofija se zaljubljuje u vlastiti imidž i utapa se. - Rachel Aviv, *The Philosopher of Feelings. Martha Nussbaum's far-reaching ideas illuminate the often ignored elements of human life - aging, inequality, and emotion*, The New Yorker, July 25, 2016 Issue. Dostupno na: https://www.newyorker.com/magazine/2016/07/25/martha-nussbaums-moral-philosophies. Pristup 4. travnja 2019.
[329] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 5.
[330] Isto, str. 5. i 15.

kako, poput vjerovanja[331], i emocije mogu biti istinite ili lažne, opravdane ili neopravdane, razumne ili nerazumne. Osjeća li neka osoba emociju najviše ovisi o tome kakva ima uvjerenja, a ne o tome jesu li ta uvjerenja[332] istinita ili lažna.[333] Uloga uvjerenja nije instrumentalna. »Uvjerenje (ili neki sličan oblik predikacijske percepcije) u njima *[emocijama]* je već sadržano; druga uvjerenja stoga mogu izmijeniti njihov kognitivni sadržaj.«[334] Što znači da ne samo da ljudi mogu prosuđivati o ostvarenju osobnih ciljeva i planova, već mogu prosuđivati i o samim svrhama.

Istraživanje same strukture emocija[335] započinje istražujući kulturne izvore nastanka emocija, njihove povijesti od najranije ljudske dobi te njihovog svakodnevnog utjecaja na konkretne ljudske živote. Kultura je, smatra, ključan dio kada se žele objasniti i shvatiti emocije sa svojom opsežnom eksplanatornom funkcijom. Kada nešto predstavlja kulturnu normu tada se ljudi pridržavaju te norme.

Svjesna je, međutim, kako emocije imaju svoje granice[336] te da se njihova funkcija u etičkom mišljenju treba pažljivo definirati.[337] Polazna točka od koje Nussbaum kreće u ovom istraživanju emocija nisu samo filozofi koji su promišljali o emocijama kroz povijest filozofije te njihova djela, već i rezultati istraživanja emocija u psihologiji i antropologiji. I ove znanosti teže sistematizaciji i objašnjenju emocija te ih smatra neophodnima za pravilno shvaćanje i vrednovanje emocija. Kao strastvena ljubiteljica umjetnosti pomno iščitava djela Dantea, Emily Brontë, Whitmana, Prousta, Joycea te upućuje na Mahlerova glazbena djela. Smatra, naime, kako književna i glazbena djela itekako mogu biti važni izvori etičkog obrazovanja.

[331] Emocije imaju drugačiji »smjer slaganja sa svijetom od vjerovanja«. U slučaju uvjerenja pokušava se prilagoditi ljudski svjetonazor svijetu. U slučaju emocija ljudi pokušavaju prilagoditi svijet vlastitom svjetonazoru.
[332] Emocije su dio pogleda na svijet i reagiraju na promjene u uvjerenjima. One su uvjerenja o svijetu, a ne tek o ljudskoj koncepciji svijeta pa stoga emocije mogu biti i neistinite.
[333] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, Sandorf&Mizatrop, Zagreb 2019., str. 60-61.
[334] Isto, str. 153.
[335] Naglasak osobito stavlja na emocije samilosti i ljubavi.
[336] Iako pružaju snažne motive za pravedno postupanje.
[337] Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, Deltakont, Zagreb 2005., str. 17.

Njezina koncepcija emocija pretpostavlja općenitu sposobnost čitatelja da uoče i klasificiraju mnogobrojne primjere emocija[338] poput žalosti, straha i zavisti, ljubavi, radosti, nade, ljutnje, zahvalnosti, mržnje, sažaljenja, osjećaja krivnje. Uz rezultate filozofskih i znanstvenih istraživanja uzima u obzir i intuitivne prosudbe ljudi o primjerima takvih emocija.[339] Tvrdi kako emocije uključuju prosudbe o važnim stvarima, prosudbe kojima, ocjenjujući neki izvanjski objekt značajnim za ljudsku dobrobit, mi ljudi priznajemo svoju potrebitost i nepotpunost u odnosu na dijelove svijeta koje ljudi ne kontroliraju do kraja.[340] Ističe, dakle, kako emocije[341] podrazumijevaju misao o objektu zajedno s mišlju o istaknutoj ulozi ili važnosti tog objekta. U tome smislu emocije uvijek obuhvaćaju procjenu ili vrednovanje. Sadržaj emocija uključuje sudove. Ti sudovi mogu biti dobre ili loše smjernice za moralni izbor budući da sudovi mogu biti istiniti i lažni. Stoga Nussbaum o svom stajalištu govori kao o vrsti »kognitivno-evaluacijskog« stajališta ili, kraće, o vrsti »kognitivnog«[342] stajališta.[343] Pri tome smatra kako kognitivna koncepcija koju zastupa dobro objašnjava iskustva emocija ljudi. Njezina je hipoteza kako su kognitivni elementi temeljni dio identiteta emocija i onoga što razlikuje jednu emociju od druge. Ističe kako filozofski pokušaji definiranja emocija potvrđuju tu hipotezu. Zastupa poziciju kako svako stajalište o emocijama,[344] bilo da se ono deklarira kao kognitivno ili ne, u definiciju emocija uvodi kognitivni sadržaj.[345]

U poglavljima koja slijede detaljnije će biti izložena teorija emocija kako je ona sama iznosi. Nussbaum smatra kako je ključan dio stvaranja dobre etičke teorije dobra teorija o emocijama. Međutim dobra teorija emocija nije samo važna za etiku, već, prema Nussbaum, i za teoriju

[338] Nussbaum dopušta i korištenje slučajeva koji se ne mogu uvijek točno identificirati: na pr. stalni strah od smrti kod nekih osoba, potisnutu ljutnju prema voljenoj osobi koja se ne prepoznaje pa se može pretvoriti u depresiju. Smatra da filozofija mora reagirati na ljudsko iskustvo, ali i biti kritična prema njegovoj ponekad manjkavoj spoznaji. - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 25.
[339] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 23. i 37.
[340] Isto, str. 33.
[341] Emocija postulira istinitost vlastitih evaluacija.
[342] Pojmom »kognitivno« misli na »ono što se odnosi na primanje i obradu informacija.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 37.
[343] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 37.
[344] Kao konkretne primjere navodi Aristotela, Hrizipa, Cicerona, Seneku, Spinozu, Smitha, Descartesa, Humea ističući kako svi oni definiraju emocije u smislu vjerovanja.
[345] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 49. i Martha Nussbaum C., *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, str. 34.

praktičnog uma, normativnu etiku, estetiku, političku misao.[346] Etičko stajalište koje Nussbaum voli, prema njezinim vlastitim riječima, potječe od Aristotela.[347] Zastupa stav kako emocije spadaju u trajne strukture osobnosti koje imaju psihološku realnost (bilo da su emocije svjesne ili da su nesvjesne).[348] Zanimljivo je kako su ljudska bića, smatra Nussbaum, »jedina konačna bića koja ne žele biti emocionalna, koja ne žele priznati slabost i koja si žele izgraditi život u kojem takvim priznanjima nema mjesta.«[349]

3.1. Emocije kao prosudbene vrijednosti

Ishodište teorije emocija jest ljudsko iskustvo.[350] Unutar tog ljudskog iskustva trebalo bi napraviti prostora za uzajamno poštovanje i reciprocitet. Što to konkretno znači? Da bi se na ljude trebalo gledati kao na ciljeve, a ne kao sredstva. U ostvarenju toga reciprociteta i poštovanja mogu ljudima poslužiti i pomoći emocije. Emocije, tako Nussbaum, uključuju prosudbu o važnim stvarima. Prosudbe su to kojima, ocjenjujući neki izvanjski objekt značajanim za našu dobrobit, ljudi priznaju svoju potrebitost i nepotpunost u odnose na dijelove svijeta koje ne kontroliraju.[351] Koliko je ova činjenica istina Nussbaum potkrepljuje vlastitim iskustvom gubitka. Naime, 1992. Nussbaum je predavala na fakultetu Trinity Colledge u Dublinu. Njezina se majka oporavljala u bolnici nakon rutinske, ali teške operacije. Tijekom oporavka došlo je do ozbiljnih komplikacija koje su rezultirale teškom unutarnjom infekcijom i visokom temperaturom. Unatoč najboljoj medicinskoj njezi i liječničkoj skrbi koju je u bolnici dobivala majčin je život zbog zahtjevne operacije, starosti i nepredvidivih komplikacija bio ozbiljno ugrožen. S obzirom da je majka bila u SAD-u, a Nussbaum u Irskoj organizacija povratka kući je potrajala neko vrijeme. Pri tome je stalno bila u kontaktu s medicinskom sestrom, Gail Craven Busch, koja je posredovala majci da je Nussbaum na putu te da stiže u bolnicu. Dok je sljedeći dan letjela prekooceanskim letom osjećala je jaku

[346] Nussbaum smatra kako bi o emocijama trebali promišljati kao o osnovnim elementima ljudske inteligencije te da će bez emocionalnog razvoja dio ljudske sposobnosti prosuđivanja kao političkih bića biti itekako manjkav. - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 17.
[347] Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, str. 16.
[348] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 84., podložna napomena 69.
[349] Isto, str. 154.
[350] Nussbaum smatra kako filozofija mora reagirati na ljudsko iskustvo te da treba biti kritična prema njegovoj ponekad manjkavoj spoznaji.
[351] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 33.

ljutnju. Subjekti odnosno fokus te ljutnje u Nussbaum bili su liječnici koji nisu spriječili komplikacije, stjuardese što su se tijekom leta smiješile kao da je sve uobičajeno, no najviše se ljutila na sebe samu. Bila je ljuta što nije spriječila okolnosti u kojima joj se majka našla odnosno što nije bila s njom nakon operativnog zahvata. Čim je Nussbaum sletjela u Philadelphiju kontaktirala je bolnicu saznavši kako joj je majka, za vrijeme njezinog leta, preminula. Medicinska sestra koja joj je priopćila ovu tužnu vijest pozvala ju je da dođe u bolnicu pogledati majčino tijelo. Ono je, naime, bilo pripremljeno za ukop. Po primitku informacije[352] Nussbaum je mahnito trčala ulicama Philadelphije kao da se nastale okolnosti ipak mogu promijeniti. Došavši u bolnicu[353] i susrevši se s tijelom svoje majke, koja je izgledala kao da spava, Nussbaum je počela nekontrolirano plakati.[354] U vremenu koje je uslijedilo Nussbaum je prolazila kroz različita razdoblja koja su se izmjenjivala: plača, teškog umora, košmarnih snova. »Iskustvo žalovanja velikim je dijelom iskustvo stalne kognitivne frustracije i posljedično ponovnog tkanja vlastitog kognitivnog materijala. Žalosne misli ostaju, njihov odnos prema drugim mislima se mijenjaju.«[355] Često je, naime, osjećala ljutnju na medicinske sestre koje su skrbile o majci, na liječnike koji su se pridržavali uputa o nepoduzimanju nikakvih »izvanrednih mjera«, na ljude koji su je kontaktirali vezano za poslovne angažmane kao da je sve uobičajeno. Konačno, bila je ljuta i na sebe što je manje nego njezina sestra provodila vrijeme s majkom.[356] Nakon smrti[357] majke Nussbaum je imala osjećaj kao da joj je netko ukrao prošlost te kao da je izbrisana njezina obiteljska povijest. Nedugo nakon majčina sprovoda Nussbaum je održala predavanje o milosrđu. Smatrala je da bi njezina majka više voljela da ona napusti posao na nekoliko tjedana, ali kad nije radila Nussbaum se osjećala krivom i lijenom. Stoga je je revidirala predavanje o milosrđu dok nije pomislila da je to jedno od najboljih koje je ikad napisala. Zamišljala je svoj govor kao svojevrsnu »odštetu« majci. Predavanje je, naime, govorilo o potrebi prepoznavanja koliko je teško, čak i s najboljom namjerom, živjeti kreposnim životom. Kao i veći dio njezinog rada predavanje je predstavljalo ono

[352] Njezina je misao bila ta koja je primila ovaj podatak i koju je potresla informacija o majčinoj smrti.
[353] Gail Craven Busch joj je rekla: »Jednostavno više nije mogla izdržati.«
[354] Nakon što je vidjela majku Nussbaum je napustila bolnicu, otišla do staze za trčanje na Sveučilištu Pennsylvania i pretrčala četiri milje (cca 6,5 km).
[355] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 95.
[356] Razlozi su bili i više nego očiti, ali i životni: njezina dinamična karijera, posvećenost poslu i česta putovanja.
[357] Ideja gubitka ima dvostruki aspekt: implicira vrijednost osobe koja je otišla ili umrla te odnos te osobe prema perspektivi ožalošćenog. - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 46.

što ona naziva terapijskom filozofijom, »znanošću o životu«, koja se bavi trajnim ljudskim potrebama.[358]

U svojoj boli Nussbaum je svojoj majci pridavala barem tri različite uloge: ulogu osobe koja po sebi ima inherentnu vrijednost; ulogu majke i konstitutivnog dijela njezinih životnih ciljeva i planova. Konačno, ulogu majke općenito odnosno onu vrstu osobe za koju bi svakom čovjeku bilo dobro da je voli.[359] Taj je, dakle, izazito osoban događaj potaknuto Nussbaum da se konkretnije i detaljnije bavi emocijama. Individualna povijest i društvene norme utječu na činjenicu kako ljudska bića doživljavaju emocije. Nussbaumova bol povezana sa smrću majke nije bila oblikovana samo privrženošću majci, već i društvenim normama o ispravnom načinu tugovanja zbog gubitka roditelja.

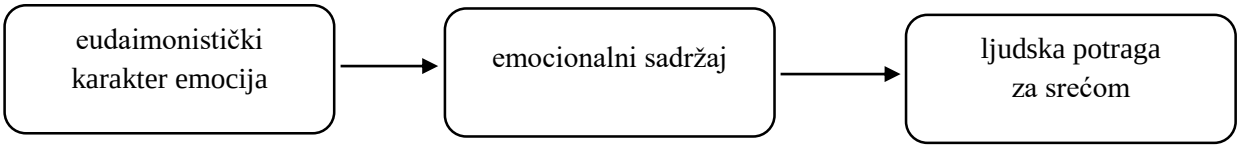
U svojim se djelima Nussbaum bavi »hitnošću« i intenzitetom emocija kao i njihovom tendencijom da preuzmu vlast nad osobom potičući je pri tom na djelovanje. Istražuje njihovu povezanost s važnim privrženim vezama u skladu s kojima neka osoba definira svoj život. Promatra osjećaj pasivnosti koje osoba pred njima ima.[360] Emocije su, tvrdi Nussbaum, priznavanje vlastitih potreba i pomanjkanje samodostatnosti. One se bitno razlikuju od tjelesnih apetita[361] kao i od bezobjektnih raspoloženja.[362] Emocijama se, kroz prizmu osobnih ciljeva[363] i planova, gleda na svijet s ciljem ostvarivanja dobrog života. Prema emocijama se ljudi naprosto odnose drugačije nego prema vlastitim raspoloženjima, apetitima, željama.

Nussbaum želi formulirati neostoičku koncepciju emocija koja emocije definira isključivo u smislu evaluacijske prosudbe.[364] Kada govori o neostoičkom pogledu na emocije toj koncepciji pripadaju

[358] Rachel Aviv, *The Philosopher of Feelings. Martha Nussbaum's far-reaching ideas illuminate the often ignored elements of human life - aging, inequality, and emotion*, The New Yorker, July 25, 2016 Issue. Dostupno na: https://www.newyorker.com/magazine/2016/07/25/martha-nussbaums-moral-philosophies. Pristup 4. travnja 2019.
[359] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str.67.
[360] Emocija je to na koju se često ljudi oslanjaju kad nekome priželjkuju dobro i kada se o nekome intenzivno brinu. - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 36.
[361] Poput, na pr., gladi i žeđi.
[362] Poput, na pr., razdraženosti ili depresije.
[363] Ponekad ljudski ciljevi nisu međusobno kompatibilni pa dovode do emocionalnog sukoba.
[364] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 48.

dva dijela: opisni i normativni dio. Ono što Nussbaum naziva neostoičkim je opisni, deskriptivni pogled na to kakve su emocije, ali odbacuje stoički, normativni pogled na emocije.

Da bi se, dakle, emocija dogodila mora se, tvrdi Nussbaum, dogoditi eudaimonistička prosudba.[365] Ona se povezuje s emocionalnim sadržajem emocija. Taj je, pak, emocionalni sadržaj dio ljudske potrage za srećom. Kognitivno - evaluacijsko stajalište emocija slijedi:

Slika 3. Ilustracija kognitivno-evaluacijske teorije emocija Marthe Nussbaum.

Emocije su lokalizirane[366] i nisu egoistične. Nussbaum smatra da ljudi »etički prosuđuju o tome kako živjeti«[367] pa iz toga »proizlazi da su emocije temelj etičkog prosuđivanja.«[368]

Postoji određeni stupanj osjećaja koji emocija treba realizirati.[369] S druge strane, »čovjekov osjećaj za ono što je važno i vrijedno često je zbrkan, neuredan i nije usklađen s njegovim reflesivnim etičkim uvjerenjima.«[370] Naime, emocije se povezuje sa mnom, s osobnim ciljevima i planovima te gledaju svijet iz moje perspektive. Ukratko emocije bi, dakle, bile spoznaje ljudskih ciljeva i statusa tih ciljeva.

Događa se kako osoba ima iskrivljen pogled na objekt emocija te na njega gleda kao na važniji ili manje važan nego što on uistinu jest. Dakle, »emocije su često nerazmjerne svojim objektima.«[371] To se često vidi kad netko prati neku sportsku zvijezdu pa se ona ozlijedi. Tada obožavatelj biva

[365] Isto, str. 69.
[366] Emocije zauzimaju položaj u ljudskom životu i koncentriraju se na okolnosti tog ljudskog - lokalnog - života, a ne na okolnosti cijelog svemira.
[367] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 190.
[368] Isto, str. 190.
[369] Gubitak četkice za zube neće osobu ražalostiti ili ako netko uzme spajalicu s radnog stola neće se čovjek razljutiti i postati bijesan.
[370] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 66.
[371] Isto, str. 70.

povrijeđen i ljut. Naime, sportskoj se zvijezdi pridaje pretjerana važnost i vrijednost. Međutim »priroda je eudaimonističke evaluacije ono što objašnjava intenzitet emocija.«[372]

Nussbaum tvrdi kako su prosudbe određene vrste nužne za emociju. Prosudbe smatra konstitutivnim dijelovima onoga što emocija jest, ne smatra ih, dakle, vanjskim uzrocima. Prema Nussbaum ukoliko emocija ima potreban eudaimonističko-evaluacijski sadržaj prosudbe su dovoljne za emociju. Tako Nussbaum piše: »Iako se emocije u nekom smislu mogu definirati samim svojim evaluacijsko-eudaimonističkim sadržajem, iskustvo emocija obično sadrži i više od toga sadržaja. Ono sadrži bogate i zgusnute percepcije objekta koje su izrazito konkretne i prepune detalja.«[373] Kao sredstvo za postizanje eudaimonističke povezanosti s objektom Nussbaum navodi maštu.[374]

Nussbaum razlikuje dvije vrste »osjećaja«: osjećaje bogatog intencionalnog sadržaja i osjećaje bez naglašene intencionalnosti ili kognitivnog sadržaja. Pa tako u prvom slučaju Nussbaum govori o osjećaju nesretne zaljubljenosti ili da se javlja osjećaj kako je život čovjeka bez neke osobe prazan. U ovom slučaju takvi osjećaju ulaze u uvjet identiteta za neku emociju. Pojam »osjećaj« nije, tvrdi Nussbaum, u suprotnosti s kognitivističkim izrazima »percepcija« i »prosudba«, već je njihova terminološka varijacija. U drugom se slučaju, kada ne postoji naglašena intencionalnost ili kognitivni sadržaj osjećaja, govori o osjećaju umora, viška energije i sl.[375] Osjećaji, zaključuje Nussbaum, mogu i ne moraju pratiti određenu emociju. Osjećaji, dakle, nisu nužni za emociju iako ih mogu pratiti. Emocije, dalje, često prati neka »pobuđenost«.[376]

Slijedi razlikovanje pozadinskih i situacijskih emocija - prosudbi. Pod time Nussbaum misli »distinkciju između evaluacijskih prosudbi koje opstaju u raznovrsnim situacijama i prosudbi koje nastaju u kontekstu neke posebne situacije. Riječ je o distinkciji između trajnih ili pozadinskih

[372] Isto, str. 70.
[373] Isto, str. 79.
[374] Ako osoba razmišlja o nekoj situaciji, na pr., koliko je ljudi poginulo u uraganu Eti koji je zahvatio područje Nikaragve i Hondurarsa u studenom 2020. dok si osoba ne ocrta taj događaj u svojoj mašti, prema Nussbaum, neće osjetiti žalost.
[375] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 74.
[376] Nussbaum ne koristi ovaj pojam dosljedno. Ponekad on označava fiziološku promjenu (pojačan srčani ritam i sl.) koja može i ne mora imati fenomenološku popratnu pojavu.

emocija i epizodnih emocija.«[377] Situacije, pojašnjava Nussbaum, mogu biti više ili manje trajne. Emocija može biti situacijska, a ipak relativno trajna. S druge strane, emocija koja opstaje u situacijama različitih vrsta i trajnija je od situacijske je pozadinska emocija.[378] Nussbaum objašnjava da u trenutku razvijanja osjećaja privrženosti prema osobama i stvarima koje su nestabilne i koje sama osoba ne može kontrolirati čim ista osoba iste nije odvojila od vlastite sreće u takvim okolnostima ona osjeća emocije pozadinske vrste. Upravo takve emocije, pozadinske emocije, smatra Nussbaum, ističu osobiti značaj tih ljudi, relacija, stvari.[379] Ljubav ili privrženost nekoj stvari ili osobi ili odnosu koje se smatraju važnima za vlastitu sreću je središnji oblik pozadinske emocije kako tumači Nussbaum. Redovito su te pozadinske emocije povezane s nizom vjerovanja i očekivanja.[380]

Neovisno o kojim se emocijama radi Nussbaum tvrdi kako ih »treba shvaćati kao »geološka izdizanja misli«: kao prosudbe u kojima ljudi priznaju veliku važnost koju za njihovu dobrobit imaju stvari koje im nisu posve pod kontrolom - i time priznaju vlastitu ranjivost pred svijetom i njegovim događajima.«[381] Ovo neostoičko stajalište tvrdi kako su intenzitet i »hitnost« emocija najbolje objašnjeni vrstom kognitivne koncepcije koja se pri tome poziva na sadržaj eudaimonističkih evaluacija.

Tvrdi, dalje, kako su emocije dio naše zajedničke animalnosti te da su velikog adaptivnog karaktera. Emocijama je zajednička biološka osnova. Unatoč tome različita društva oblikuju emocije i ispoljavaju ih odnosno pokazuju na potpuno različite načine. Konačno, Nussbaum ističe kako ljudska moralnost ne bi ni bila moguća bez emocija. Naime, moralnost se, tako tvrdi, oslanja na emocije i njihovu podršku.

---

[377] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 83-84.

[378] Nussbaum objašnjava kako čovjek može imati situacijsku emociju koje nije svjestan - zbog, na pr., nečije smrti osjeća žalost, a da nje (još) nije svjestan.To nesvjesno djelovanje situacijske emocije analogno je nesvjesnom djelovanju niza uvjerenja u svakodnevici. S druge strane, pozadinske emocije nisu uvijek nesvjesne - na pr. trajna ljubav ili radost. - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 84.

[379] Epizodne (situacijske) emocije ne trebaju biti svjesne baš kao što i pozadinske emocije ne trebaju biti nesvjesne, ističe Nussbaum.

[380] Važno je razveseliti mamu posjetom na njezin rođendan, važno je darovati tati set Old Spice kao božićni poklon, važno je bratu pokloniti »zdrave« namirnice, a jednako je tako važno sestri kupiti čarape s članovima Beatles-a (iako možda darivatelj nema visoko mišljenje o toj glazbenoj grupi, poklonjeni set darivatelju ne miriše ugodno, neke »zdrave« namirnice za darivatelja imaju okus po »stiroporu«).

[381] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 106.

3.1.1. Konstitutivni elementi emocija i prosuđivanje

Ključni elementi koje tvore identitet pojedine emocije te razlikuju jednu emociju od druge su njihova usmjerenost, intencionalnost, zasnovanost na uvjerenjima te povezanost s vrednovanjem.[382] Relevantno je, nadalje, vrijednost koja se pridaje objektu. Emocije, jednako tako, podrazumijevaju pristanak na uvjerenje o objektu. Često, međutim, emocije,[383] a što je važno, imaju nejasan objekt: strah od neostvarivanja planova, radost zbog budućnosti, nadu u dobre ishode. »Emocije su, dakle, prožete vrijednošću i (u svakom slučaju do neke mjere) objektno fleksibilne.«[384] Jednako je važna i prosudba pa tako Nussbaum prosuđivanje smatra dinamičnim,[385] a ne statičnim procesom.[386] Prosudba je zapravo pristanak na određenu predodžbu koja se prezentira. Kod ovog procesa prvo postoji čin prihvaćanja pa se prosudba shvaća u smislu tog čina. No postoji i posljedica, a to je da čovjek prihvaća ili pristaje na određeni sud. Stoga bi, prema Nussbaum, emocije imale dvojak karakter: prvo, osoba priznaje ili pristaje na sud, a zatim, drugo, taj je sud dio spoznajnog ustrojstva osobe.[387]

Govoreći o prosudbama Nussbaum ističe kako se čini da su »emocije i prosudbe identične po vrsti.«[388] Međutim »emocije su obično povezane s maštom[389] i s konkretnim predočivanjem događaja u mašti, čime se razlikuju od drugih, apstraktnijih prosudbenih stanja.«[390] U realnosti ljudskih života rijetko ljudi imaju posla s jednom pojedinačnom prosudbom. U pravilu se zapravo radi o isprepletenoj mreži prosudbi različitih razina općenitosti i specifičnosti. Neke su emocije u pozadini, a druge su usmjerene na specifičnost situacije. Svoje neostoičko stajalište Nussbaum objašnjava unutar stoičke ideje o prosudbama odnosno »u okviru stoičke ideje o prosudbi kao pristanku na predodžbu. Predodžbe o kojima je riječ sadrže vrijednosni element i tiču se onog što ljudi smatraju svojim najvažnijim ciljevima i planovima; zato je pristanak tako bitan. Predodžbe o

[382] Nussbaum smatra da su zbog svega ovoga emocije slične mislima.
[383] Ponekad ljudi skrivaju od sebe objekt emocije ili ga ne mogu otkriti.
[384] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 147.
[385] Razum se u ovom procesu prosudbe kreće, prihvaća, odbija informacije i podražaje kojima je izložen.
[386] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 59.
[387] Isto, str. 60.
[388] Isto, str. 78.
[389] Mašta se koncentrira na neke objekte, a na neke ne, ali taj je izbor pozornosti itekako važan za misaoni sadržaj emocija. Ponajprije je ovdje važna emocionalna privrženost koja se javlja u odnosu na neke karakteristike osobe ili stvari koje nam privlače pozornost.
[390] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 79.

kojima je riječ imaju sudni sadržaj.«[391] Nussbaum govori o sadržaju kojega je moguće jezično formulirati. Ono što se prikazuje je zapravo stanje stvari u svijetu oko nas. Međutim svijet i okolnosti na osobu utječu preko evaluacijskih procjena. Nussbaum smatra kako ne trebaju sve kognitivne procjene biti objekti reflesivne samosvijesti.[392] Emocije se ponekad jednostavno neće registrirati u ljudskoj svijesti jer su postale dio rutine ili jer se radi o pozadinskoj, a ne o situacijskoj emociji. U navedenim se situacijama emocija ni na koji način ne osjeća. S druge strane, emocija je prisutna jer usmjerava, motivira, pokreće određeno ponašanje i potiče na djelovanje.

Budući da su ljudske emocije povezane s ljudskim najvažnijim ciljevima, planovima, željama one su dio emocionalnog iskustva koja se, pak, odnose na svijet koji okružuje ljudski rod i do kojeg je ljudima itetkako stalo odnosno do kojega drže. Objekti ljudskih emocija, naime, su stvari i ljudi koje se ne mogu nadzirati, ni kontrolirati, a istima se pripisuju zasluge za vlastitu dobrobit. S druge strane, osobna ljudska povijest koja je povezana s emocijama i njihovim vrednovanjem i procjenjivanjem povezana je istovremeno i s motivacijskom komponentom emocija.

Nussbaum definira emocije, jer joj se to čini ispravnim, »njihovim sadržajem, a ne njihovim odnosom prema drugim dijelovima našeg mentalnog sadržaja.«[393] Smatra da bi se emocije trebale grupirati zajedno: strah, žalost, ljutnja, ljubav i ostale emocije imaju određene zajedničke karakteristike. Uz navedeno ove emocije su u jednom međusobnom dinamičkom odnosu.[394] Emocije se trebaju shvaćati kao određena vrsta vizije odnosno »kao vrijednosno utemeljeni načini razumijevanja svijeta.«[395]

Kada se govori o prikladnosti emocija zapravo se ona povezuje s primjerenim objektima emocija. Društva usađuju različita stajališta o objektima emocija koja su prihvatljiva. Intenzivna erotska čežnja za objektom, koja taj objekt želi posjedovati i kontrolirati, je obuhvaćena grčkim pojmom *erôs*. Suprotan mu je pojam *philia*, vrsta ljubavi koja nije seksualna, a koja se temelji na odnosu

[391] Isto, str. 106.
[392] Isto, str. 143.
[393] Isto, str 95-96.
[394] Kad je osoba blizu voljenom objektu ona je u stanju radosti; ako je isti objekt ugrožen ona je u stanju straha; snađe li ga zlo osoba će biti u stanju žalosti.
[395] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 103.

reciprociteta i uzajamne koristi. Poznat je, nadalje, i pojam *agapê* - nesebična, dobronamjerna ljubav.

3.1.2. Apetiti, raspoloženja, želje za djelovanjem

U ovom će se poglavlju pokušati dati odgovori na pitanja po čemu su emocije slične tjelesnim apetitima, a po čemu se od njih razlikuju. Pokušat će se, jednako tako, doći i do odgovora po čemu su emocije slične raspoloženjima odnosno po čemu se od njih razlikuju. Kakav je, konačno, odnos emocija i djelovanja želi se detektirati?

»Apetiti su uvijek usmjereni prema određenoj vrsti objekta i od tog smjera nikada ne odustaju - žeđ prema piću, glad prema hrani - a sam apetit ne sadrži nikakvu dodatnu misao o vrijednosti ili dobroti predmeta.«[396] Apetiti bi, dakle, bili objektno fiksni i vrijednosno indiferentni. Tjelesni apetit poput gladi javlja se neovisno od svijeta i okolnosti u njemu, već je posljedica tjelesnog stanja živog bića. U suprotnosti s apetitima emocije privlači njihov objekt i važnost istog - intencionalnost je, dakle, u samoj biti emocija.

Tjelesni apetiti ne nestaju ako u blizini nema objekta odgovarajuće vrste. Glad ostaje i dalje prisutna i kada ne postoji hrana u blizini. Nagoni su neovisni o vrijednosti. S druge strane, emocije nestaju kada se relevantnost objekta[397] i njegova vrijednost promijeni.

Tjelesni se apetiti usmjeravaju na objekt: hrana neće utažiti žeđ jednako kao što voda neće utažiti glad. Emocije su u ovom smislu fleksibilnije.[398]

Apetiti se mogu mijenjati podukom i učenjem. Mogu sadržavati nešto od intencionalnosti i vrijednosne selektivnosti koje su karakteristične za emocije.[399]

[396] Isto, str. 147.
[397] Ako se neko uvjerenje promijeni to će uzrokovati i promjenu emocije.
[398] Emocija ljubavi može zamijeniti svoj objekt nekim drugim i sl.
[399] U središtu ljudskih apetita mogu biti vrijednosti određenih objekata: kad se žudi za svježe ispečenim domaćim kruhom ili probranim vinom ili craft pivom.

Priroda tjelesnih potreba »oblikuje našu emocionalnu geografiju; a apetiti su signali te potrebe. Apetiti signaliziraju tjelesne potrebe i za očekivati je da ćemo osjećati emocije u vezi s objektima koji ih zadovoljavaju.«[400]

Djelovanje je usko povezano s emocijama. One motiviraju pojedince i skupine, usmjeravaju na određeni angažman, na konkretno djelovanje. Ili, s druge strane, strah ili više njih potiče osobe na izbjegavanje djelovanja kao neki vid (samo)obrane.

3.1.3. Prigovori emocijama: intencionalnost, uvjerenje, vrednovanje

Protiv emocija postoji niz kritika, mnoštvo prigovora.[401] Mnogi smatraju kako su emocije u normativnom smislu iracionalne.[402] Kao takve bi, dakle, neupitno bile neprikladne. Jednako tako postoji stajalište kako su emocije »nerazumna kretanja«, sile koje tjeraju osobu da učini nešto (što možda uvijek i ne želi). Pri tome, emocije nisu povezane s mišljenjem kako ta osoba doživljava svijet ili kako o njemu razmišlja.[403] Neki smatraju kako emocije izviru iz »animalnog«, a ne specifično ljudskog dijela prirode.[404] S time je povezana i ideja kako su emocije na nekin način »ženske« dok je razum svakako »muški«. Postoje, dalje, zagovornici stajališta kako su emocije »tjelesne«, a ne »mentalne«. I jednima i drugima i trećima su takve kvalifikacije dovoljne da emocije smatraju neinteligentnima.

Nussbaum je, međutim, uvjerena kako su emocije, kao i drugi mentalni procesi, ipak tjelesni procesi. No tvrdi kako činjenica da se emocije realiziraju u živom biću[405] ne daju za pravo nikome da njihove intencionalno-kognitivne komponente svede na neintencionalna tjelesna kretanja. Emocije redovito imaju objekt - one su redovito o nečemu.[406] Strah, na pr., ovisi o postojanju

[400] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 149.
[401] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 38-47. i Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, str. 84-88.
[402] Nussbaum smatra kako je jedan od razloga zašto emocije ostavljaju dojam vanjskih energija činjenica da one često proizlaze iz naše prošlosti koju katkada ljudi potpuno i ne shvaćaju. A upravo te okolnosti utječu na način vrednovanja i procjenjivanja u specifičnom trenutku života neke osobe.
[403] Osobu kao da nose morske struje u oceanu ili moru na koje nema nikakvog utjecaja. U okolnostima majčine smrti Nussbaum je osjećala strašnu uznemirenost. Osjećala se kao da je bila prepuštena na milost i nemilost emocija koje su je obuzimale bez njezina pristanka ili potpune svijesti o istima.
[404] Dakako da zastupnici ovakve pozicije nemaju dobro mišljenje o životinjama, njihovoj inteligenciji i/ili emocijama.
[405] Živa tijela sposobna su za, tvrdi Nussbaum, inteligenciju i za intencionalnost.
[406] U slučaju majčine smrti strah, nada, žalost, emocije koje je Nussbaum osjećala bile su primarno o njezinoj majci.

objekta. Oduzme li se strahu objekt on postaje tek puko drhtanje tijela ili preskakanje srca. Taj objekt je intencionalni objekt. Objekt ima onu ulogu u emociji kako je definira osoba koja je osjeća, poput naočala koja usmjeravaju fokus. Ta usmjerenost je važan dio identiteta emocija. Naime, ono što definira razliku između različitih emocija, na pr. straha, nade, žalosti, ljubavi, mržnje, nije toliko identitet objekta koliko način na koji se objekt vidi.[407] Konačno, emocije ne predstavljaju samo način viđenja objekta, nego i vjerovanja o objektu.

Aristotel je u djelu *Retorika* već davno uvidio kako ljudi osjećaju strah samo kada vjeruju da postoji neka mogućnost za spas.[408] Da bi osoba osjećala strah trebaju biti ispunjeni, prema njemu, određeni uvjeti. Osoba treba biti uvjerena da joj prijete određena zla. Uvjerena je kako ta zla nisu beznačajna, već da su velika te da njihovo sprečavanje nije u njezinoj moći. Neka se šteta, konačno, dogodila toj osobi ili nekome tko je blizak toj osobi. Ujedno ta je šteta značajna, a počinitelj je štetu učinio namjerno.[409] Aristotel ističe kako bi bilo dobro da se počinitelj štete kazni te da je to u konačnici ugodna misao.[410] Nabrojani elementi su nužni uvjeti odnosno vjerovanja koja se sva trebaju zadovoljiti kako bi se (po)javila emocija [ljutnje].[411] Dođe li do određenih promjena, na pr., informacije kako je neka sasvim druga osoba nanijela štetu od one za koju se primarno smatralo ili kako šteta nije počinjena namjerno, već hotimično ili kako šteta nije velika kako se možda činilo na prvi pogled ljutnja će se promijeniti, smanjit će se ili do kraja nestati. Emocija će se, dakle, uskladiti s novim dostupnim podacima i okolnostima. Opredmetit će se. Osobna su uvjerenja, dakle, izrazito bitna za identitet emocija.[412]

Nussbaum ističe kako bi u samu definiciju emocije trebalo staviti i misao jer se u protivnom neće moći razlikovati pojedine vrste emocija. Emocije se, kako je već više puta bilo istaknuto, redovito tiču vrijednosti. Na neki se objekt gleda kao na važnu stvar, pridaje mu se neka vrijednost. Emocije

[407] Na pr. strah i nada često mogu uzimati u obzir isti skup činjenica, ali se razlikuju po naglasku istih. U slučaju straha naglasak se stavlja na opasnost. U drugom slučaju - nade - naglasak se stavlja na povoljan mogući ishod.
[408] Aristotel, *Retorika* II 5, 1383a5-6, Naprijed, Zagreb 1989.
[409] Aristotel, *Retorika* II 2-3, Naprijed, Zagreb 1989.
[410] Aristotel, *Retorika* II 5, 1378 1-2, Naprijed, Zagreb 1989.
[411] Aristotel smatra kako ljutnja treba biti usmjerena na određenu osobu. Smatra, također, da se ljubav uvijek odnosi na biće koje je sposobno uzvratiti ljubav. Nussbaum se ne slaže s Aristotelom u ovim točkama smatrajući kako ljubav može biti i neuzvraćena i da je se može osjećati za osobu koja je ne može uzvratiti. Jednako tako netko se može ljutiti na cijeli narod, na prirodu, na životinju i sl.
[412] Tek proučavanje misli - introspekcija - otkrit će osobi osjeća li strah, tugu ili sažaljenje.

se ne aktiviraju zbog života nepoznatih osoba ili patnje koja nije ljudima pred očima. Nussbaum ističe kako su stoga emocionalne prosudbe zapravo potklasa vrijednosnih prosudbi.[413] Vrijednost koja se opaža u objektu nije obična vrijednost, već se radi o vrijednosti posebne, osobite vrste. Odnosi se, naime, na dobrobit osobe koja gleda. Objekt[414] emocije osoba smatra važnim. Razlozi mogu biti mnogobrojni, no ponajprije se odnose na ulogu koju objekt ima u životu pojedine osobe.[415] Emocije, dakle, inzistiraju na stvarnoj važnosti objekta. Ujedno su i odraz osobne posvećenosti objektu kao dijelu nečijih životnih ciljeva. Emocije su, dalje ističe Nussbaum, eudaimonističke - tiču se dobrobiti neke osobe. Time se povezuje s eudaimonističkom etičkom teorijom grčke antike. Na pitanje kako bi čovjek trebao živjeti odgovor ovisi o koncepciji *eudaimonie*[416] odnosno ljudskog dobra. Sastavni dijelovi *eudaimonie* neke osobe jesu moralna djela, ljubav prema zajednici, osobna ljubav i prijateljstva u kojima se objekt voli i u kojem mu se čini dobro radi njega samoga.[417]

Emocije prema nekim istraživačima i znanstvenicima s različitih područja prikazuju ljudski život kao nešto manjkavo i nepotpuno, nešto što je prepušteno sreći na milost i nemilost.[418] Ljudi kojima vladaju emocije smještaju važne elemente svojeg dobra izvan sebe samih. Na taj način nisu postojani te se, smatraju neki, na takve osobe[419] ne može osloniti. Ljudi ne vole osjećaj bespomoćnosti i pasivnosti, već žele i trude se imati kontrolu kako nad okolnostima svojih života - koliko je do njih - tako i nad svojim emocijama.[420]

---

[413] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 45.

[414] Emocije su vrlo često, a možda i uvijek, usmjerene prema nečemu: osoba se boji Smitha, boji se da će pasti, bijesna je na Jonesa, ogorčena je jer je njegovo/njezino ime povučeno, presretna zbog preokreta u nekoj situaciji i sl. Emocija ima, dakle, objekt ili je usmjerena prema objektu. Postoji usmjerenost na nešto izvan same osobe ili izvan njezinog sadašnjeg stanja ili barem izvan same emocije. - George Pitcher, »Emotion«, *Mind*, Vol. 74, No. 295, Oxford University Press, 1965., 326-327.

[415] Strah se, na pr., povezuje s nevoljama i poteškoćama koje se odnose na važne i bliske osobe ili ciljeve/planove/želje.

[416] Smatra se kako koncepcija eudaimonia ukjučuje sve čemu akter pripisuje inherentnu vrijednost.

[417] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 47.

[418] Temelji na kojima emocije djeluju jesu relacije s djecom, roditeljima, voljenim osobama, sugrađanima, domovinom, vlastitim tijelom i zdravljem. Svi ti odnosi čine ljudski život itekako izloženim i ranjivim.

[419] Takve su osobe čas puni nade, čas su očajni, čas su spokojni, čas su obuzeti silnom žalošću.

[420] Emocije ljude povezuju s predmetima/osobama/relacijama/odnosima koje smatraju važnim za svoju dobrobit. Tako emocija bilježi osjećaj ljudske ranjivosti i nedostatka kontrole.

3.2. Racionalne emocije

U kojoj su mjeri emocije racionalne u normativnom smislu? Koliko su emocije prikladne da se njima vodi prosuđivanje odraslih ljudskih bića? Ljudi, ponajprije odrasli, posjeduju koncepciju svoga »ja« - vrlo vjerojatno je da će ona biti organizirana i obuhvatna te će se povezivati s ciljevima i planovima. Osoba koja je samosvjesna spoznaje ne samo objekte svojih osjećaja, već i sebe kao subjekta istih. Ljudi, najčešće, imaju više ciljeva koji su isprepleteni, a koji uključuju resurse potrebne za njihovo ostvarenje: pojedine osobe, određene stvari, poklapanje okolnosti. Prioriteti ostvarenja ciljeva su prilagodljivi budući da su ciljevi, načelno, fleksibilni. Ljudske se emocije, u skladu s tim, i mijenjaju. Promjenom nečijih ciljeva i planova doći će i do promjene emocija. Prosudba zapravo utječe na raspon emocija za koje su ljudi sposobni. »Moći artikulirati svoje emocije znači *eo ipso* imati drukčiji emocionalni život.«[421] Jezik je stoga jako važan kada se govori o emocijama. Govoreći, opisujući, slušajući što se govori i na koji se način posreduju misli dolazi do izoštravanja suptilnih distinkcija vezanih uz emocije. Objekti emocija mogu biti različiti: pojedinci, okolnosti, stvari, ali i skupine - grad, država, ljudski rod.[422]

Možda više nego ikada naglašava se dihotomija odnosa emocije - razum i njihova međusobna suprotnost. Nussbaum ističe kako je njezino stajalište odbacivanje vizije koja zahtjeva usklađivanje emocija[423] s dikatima razuma. »Proračunati um za sebe tvrdi kako je nepristran i sposoban za strogo brojčanu pravednost, dok se emocije, kako ističe, temelje na predrasudama i nepravedno su pristrane u prilog bliskim osobama.«[424] Nussbaum, međutim, jasno izriče kako je »um bez emocija slijep na vrijednosti.«[425]

U svojem djelu *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život* piše kako emocije mogu biti »istinite ili pogrešne, primjerene ili neprimjerene svojem objektu, a mogu biti i racionalne i iracionalne.«[426] Objašnjava kako vjerovanje može biti pogrešno, ali racionalno kao i da vjerovanje može biti istinito, ali iracionalno. U prvome slučaju kada je vjerovanje pogrešno, ali racionalno

[421] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 167.
[422] Ovo su apstrakcije za koje nijedna druga živuća vrsta nije sposobna.
[423] »Definicije emocija u filozofskoj tradiciji standardno uključuju i vjerovanja i osjećaje.« - Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, str. 91.
[424] Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, str. 98.
[425] Isto, str. 99.
[426] Isto, str. 92.

ono je formirano temeljem dobrih dokaza, ali je slučajno pogrešno. Češći je slučaj, međutim, da je vjerovanje istinito, ali iracionalno odnosno da je vjerovanje nastalo brzopleto, nekritički, ali je slučajno ispalo točno. Želi istaknuti kako niti u jednom od ova dva slučaja emocije neće biti iracionalne budući da su povezane sa spoznajom i prosudbom.

Pravo i to običajno pravo ne gleda na emocije kao na slijepe sile, objašnjava Nussbaum, već kao na elemente karaktera neke osobe. Pretpostavka je prava da su ljudska bića odgovorna za prilagodbu i modifikaciju vlastitih emocija tako da ih pretvore u dijelove karaktera razumne osobe.[427]

Nussbaum, nadalje, smatra kako emocije omogućuju osobi percipirati određenu vrstu vrijednosti ili važnosti. »Onima za koje takve stvari doista imaju vrijednost, emocije će biti nužne za potpunu etičku viziju.«[428]

Stoici, s druge strane, upućuju kako jedini resursi koje ljudi trebaju dolaze iz njih samih i iz ljudske vrline. Njihov je stav kako su ljudska vjerovanja o ljudskoj potrebi za svijetom u potpunosti pogrešna. Štoviše, ova vjerovanja smatraju ne samo neprikladnim, već i društveno štetnim. Stoga stoici preporučuju stav samodostatnosti i distanciranosti smatrajući kako u životu dobre osobe ne postoji nikakva tenzija ili napetost.

Nussbaum zaključuje kako »sućutne emocije koje su obuzdane dokazima i institucionalno ograničene na prikladne načine, kao i oslobođene referiranja na vlastiti položaj, čine ne samo prihvatljivima nego dapače ključnima za javnu prosudbu.«[429]

3.3.Samilost[430]

Sposobnost živog predočivanja nevolje koja je nekoga pogodilo odnosno snašla pomaže, prema Nussbaum, u formiranju emocije. Samilost je definirana svojim misaonima kao i eudaimonističkim

[427] Dan Kahan M. i Martha C. Nussbaum, »Two Conceptions of Emotion in Criminal Law«, *Columbia Law Review*, Vol 96, N 2, 1996., str. 269-374.
[428] Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, str. 94.
[429] Isto, str. 110.
[430] »Emocija je to na koju se često oslanjamo kad nekome priželjkujemo dobro i o njemu intenzivno brinemo.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 27.

sadržajem. Ali za ovu kao i za druge emocije od iznimne je važnosti mašta.[431] Upravo zahvaljujući mašti drugi postaje objekt naše samilosti. Dok likovi na pozornici kazališta izražavaju emocije gledatelji se, u nekom dijelu teksta ili okolnostima, pronalaze, poistovjećuju s ovim ili onim likom pa onda proživljavaju, osjećaju slične emocije kao i glumci na pozornici. Tako će gledatelji doživjet nečiju tugu, ljutnju, shrvanost, strah, samilost.

Samilost gleda na zlu sudbinu koja je nekoga zadesila. Jednako tako postoji povezanost ove emocije s tendencijom koja je usmjerena ka budućnosti. Kad osoba osjeća samilost za osobu koja pati često može zamišljati kako pomaže toj osobi u nevolji. I onda iz fikcije, zamišljanja često se osoba i angažira te bude potaknuta na konkretnu pomoć i djelovanje. Veza između samilosti i pomaganja obično se shvaća kontingentnom i kauzalnom, a ne konceptualnom.[432] I Nussbaum, dakle, drži kako je veza između emocije i želje za pomoći doista uzročna i vanjska, a ne pojmovna i unutarnja. Ljudi, naime, mogu osjećati samilost s ljudima čak i kad se ništa za njih ne može učiniti.[433]

Od ranoga se djetinjstva djecu poučava da razmišljaju kako je to biti u tuđoj koži. »To perspektivističko razmišljanje temeljno je važno za ljudski emocionalni i moralni život. Stupanj do kojeg neko stvorenje posjeduje takve sposobnosti bit će ključan za njegov kapacitet za samilost i ljubav.«[434]

Kada Nussbaum govori o emociji samilosti kao primjer uzima antičku dramu budući da u njoj, najčešće, dobri ljudi nezasluženo stradavaju. Sudovi o nezasluženoj krivnji zajedno s eudaimonističkom prosudbom[435] dovoljan su uvjet, prema Nussbaum, za emociju sažaljenja ili samilosti.

Najčešće se na osjećaj samilosti gleda s odobravanjem i smatra se da upravo ova emocija daje dobar temelj racionalnom prosuđivanju koje je praćeno prikladnim djelovanjem. Kada se govori o

[431] Imaginacije su, tvrdi Nussbaum, izrazito konkretne te se razlikuju ovisno o okolnostima situacije i o objektu.
[432] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, Oxford University Press, New York 2016., str. 22.
[433] Na pr. kada se ne može pomoći ljudima koji su se utopili u poplavama ili ljudima koji su daleko i kojima se možda ne može konkretno pomoći.
[434] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 164.
[435] Prosudba je da su ljudi za koje se osjeća samilost važni za vlastitu dobrobit.

njezinoj prikladnoj ulozi emocija je poznata pod više naziva. »Riječi 'sažaljenje', suosjećanje' i 'empatija' [engl. *pity, sympathy i empathy*] - sve se one pojavljuju i u tekstovima i u govornom jeziku najčešće bez jasne međusobne distinkcije ili distinkcije u odnosu na ono što ja nazivam samilost [engl. *compassion*].«[436]

Riječ empatija Nussbaum upotrebljava u značenju imaginacijske rekonstrukcije iskustva druge osobe neovisno je li to iskustvo radosno ili tužno, ugodno ili bolno ili neutralno te neovisno o tome da osoba koja zamišlja smatra kako je situacija druge osobe dobra ili loša ili nijedno. Ta je rekonstrukcija, dakle, bez vrednovanja iskustva. Budući da ne dolazi do vrednovanja emocija empatija[437,438] se poprilično razlikuje od emocije samilosti.

Što se tiče odnosa empatije i samilosti Nussbaum ističe kako empatija nije dovoljna za samilost.[439] Empatiju, naime, osoba može osjećati i za vesela, neuznemiravajuća iskustva dok za samilost Nussbaum traži da njezin objekt bude u lošoj situaciji (ili se misli da je u lošoj situaciji). Osoba, dalje, može prosuditi kako je patnja velika, ali ne smatra da je ta patnja loša. Mučitelj, na pr., itekako može biti svjestan patnje osobe koju muči, svoje žrtve, te može uživati, bez samilosti, u toj patnji. Sa stajališta mučitelja ta je patnja jako dobra. Empatija je ovdje egoistična jer negira važnost ciljeva osobe koja je žrtva. Osoba može osjećati empatiju za nekoga koga ne žali. To je mogući slučaj kada se smatra da je nesreću skrivila sama osoba. Konačno, osoba neće osjećati samilost jer za drugu osobu nema eudaimonističku prosudbu. Drugu osobu ne smatra važnom za ostvarenje vlastitih ciljeva i planova.

Ako empatija nije dovoljan uvjet za samilost Nussbaum se pita je li nužan uvjet? Neki su filozofi tvrdili kako je nužan. Nussbaum, međutim, ističe kako često ljudi osjećaju samilost za stvorenja, na pr., za životinje, čija iskustva nikada ne mogu proživjeti ili doživjeti. Ili to može biti kod osoba

[436] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 323.
[437] Ponekad psiholozi i psihoanalitičari upotrebljavaju riječ empatija kao kombinaciju imaginacijske rekonstrukcije i prosudbe da neka osoba pati te da je to loše. U ovom smislu, tako korištena, riječ se približava značenju riječi samilost.
[438] Osoba je itekako svjesna kvalitativne razlike između sebe i osobe koja pati. S jedne strane, osoba koja ne pati zamišlja kako je to biti na mjestu druogoga, osobe koja pati. S druge strane, osoba koja ne pati čvrsto zadržava svijest kako nije na mjestu patnika. Najčešće se ova vrsta dvostruke pozornosti opisuje kao empatija.
[439] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 350-351.

čije se nacionalno ili rasno podrijetlo toliko razlikuje od pojedinčevog da je to iskustvo jednostavno teško rekonstruirati.

Nussbaum ističe kako je empatija itekako važna za razumijevanje stanja druge osobe.[440] Jednako tako važna je za stvaranje osjećaja povezanosti i brige. Stoga ona i potiče prosudbu o veličini zla i eudaimonističku prosudbu.[441] »Bez pokušaja postizanja empatije svakako bismo imali manje izglede za prikladan osjećaj samilosti«[442] tvrdi Nussbaum. »Empatija je mentalno stanje koje je izrazito relevantno za samilost iako je samo po sebi i pogrešivo i moralno neutralno.«[443]

Kada se govori o konkretnom razlikovanju pojmova 'samilost' i 'suosjećanje' Nussbaum objašnjava kako se čini da je riječ samilost intenzivnija te da »sugerira veći stupanj patnje, kako osobe koja je pogođena nevoljom, tako i osobe koja proživljava emociju.«[444] Također smatra kako je moguće da je riječ samilost više povezana s brigom i djelovanjem od riječi suosjećanje. Međutim i jedna i druga emocija, samilost i suosjećanje, uključuju prosudbu kako je nevolja druge osobe loša.[445]

Što se tiče karakteristike djelovanja ukoliko je osoba uvjerena kako su nevolje drugih ozbiljne bez da su ih sami skrivili, te da su te osobe, okolnosti, odnosi važne za ostvarenje nečijih ciljeva i planova to će potaknuti konkretan angažman s ciljem ublažavanja posljedica patnje odnosno ograničavanja, koliko je moguće, negativnih posljedica.

Samilost, kao što se moglo vidjeti u prvom poglavlju, sadrži tri kognitivna elementa za koje Aristotel smatra da su nužni i dovoljni uvjeti za tu emociju. Podsjećamo, prvi kognitivni uvjet za

---

[440] Osoba bez empatije je vrlo često veoma zastrašujuća i vrlo se vjerojatno radi o psihopatu.

[441] U psihoanalitičkoj literaturi postoje značajni dokazi o povezanosti emocije empatije i emocije samilosti. Neki, s druge strane, smatraju kako je empatija poprilično ograničena, pogrešiva i vrijednosno neutralna emocija. Prema drugima empatijski proces, ako je razumno dobro izveden, može biti vrijedan vodič za točno reagiranje i prikladno djelovanje - dakako ne u etičkom smislu, već u smislu podudaranja s osobnim ciljevima i planovima osobe.

[442] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 354.

[443] Isto, str. 355.

[444] Isto, str. 324.

[445] Grčke riječi *eleos* i *oiktos* prevode se na latinski kao *misericordia*. Na talijanski jezik se oba prijevoda predvode riječju *pietá*. Na engleski jezik se ti pojmovi prevode riječju *pity* iako britanski moralni filozofi 18. stoljeća katkada koriste riječ *symapthy*. Na njemačkom se jeziku koristi riječ *Mitleid* iako se javlja i *Mitgefuhl*. Na engleski se jezik riječ *Mitleid* nekada doslovno prevodila riječju *compasssion*. Adam Smith koristi pojmove *sažaljenje* i *samilost* za bol koju se osjeća zbog žalosti drugoga, a riječ *suosjećanje* za općenitiju težnju da se netko identificira s bilo kojom strašću druge osobe. Činjenicu korištenja dviju engleskih riječi u istome značenju u filozofskom kontekstu primijetio je Thomas Hobbes u svom djelu Levijatan (6 poglavlje).

samilost je da je patnja ozbiljna, a ne beznačajna. Drugi je uvjet da osoba tu patnju ne zaslužuje, nije, dakle, za nju odgovorna. I konačno, treći je uvjet da samilosnik i sam ima mogućnost da mu se nešto slično dogodi.

Prvi uvjet je dosta jasan i bio je, u poglavlju koje se bavi emocijama kod Aristotela, objašnjen. Što se tiče drugoga uvjeta uz samilost se, također, povezuju pojmovi odgovornost i krivnja. Neće se, naime, osjećati samilost ako je osoba odgovorna za patnju koja je povezana s okolnostima koje je sama skrivila. Štoviše, tu će se osobu kriviti i optuživati budući da se našla u nevolji koju je sama uzrokovala. Međutim ukoliko osoba pati nesrazmjerno svojoj odgovornosti onda se u ljudima ipak javlja samilost budući da postoji uvjerenje kako se u životu ostvaruju loši događaji koji mogu zadesiti osobe bez njihove krivnje i/ili odgovornosti u većoj mjeri nego što to krivnja zaslužuje. »Osjećajući samilost za drugoga samilosna osoba prihvaća određeni svjetonazor koji tvrdi da ono što je vrijedno nije uvijek posve pod našom kontrolom, nego mu sudbina, na neki način, može nanijeti zlo.«[446]

Treći se uvjet odnosi na slične mogućnosti. Je li prosudba o sličnim mogućnostima jednako važna kao prosudba o ozbiljnosti patnje odnosno nedaće te kao prosudba o odgovornosti odnosno krivnji patnika? Nussbaum se u ovom uvjetu razilazi s Aristotelom. Aristotel, naime, tvrdi da za ostvarenje sličnih mogućnosti, da će se osjećati bol zbog tuđe patnje ili zla te da će to utjecati na osjećaj vlastite dobrobiti, treba postojati neko zajedništvo između pojedinca i drugoga, patnika. Ističe kako će, bez tog osjećaja zajedništva, reakcija biti ravnodušnost ili puka intelektualna znatiželja.[447] U slučaju sveznajućeg Boga ili bodhisattve,[448] prema Aristotelovom stavu, ova duhovna bića ne bi osjećala samilost.

---

[446] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 336.

[447] Osoba koja je ravnodušna ili samo znatiželjna neće se brinuti što čini pa će joj biti svejedno hoće li njezino djelovanje patnju drugoga povećati ili smanjiti.

[448]Bodhisattva (sanskrt.: prosvijetljeno biće) - u mahāyānskom budizmu biće koje je već prošlo sve stupnjeve duhovnoga razvoja i dostiglo toliko savršenstvo duha da bi moglo prijeći u nirvanu i postati buda (prosvijetljeni), ali svojevoljno ostaje bodhisattva da bi se žrtvovalo za spas ostalih bića. Takav bodhisattva je transcedentan jer se otrgnuo iz kruga rađanja i smrti te se štuje po hramovima (npr. Avalokitešvara). - »Bodhisattva«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8317 Pristup: 1. lipnja 2020.

Nussbaum jasno ističe kako za emociju samilosti osoba patnju druge osobe treba doživljavati značajnom za vlastite ciljeve i planove. Nevolje osobe koja pati izravno utječu na sreću samilosnika odnosno osobe koja osjeća samilost. Čini se, kaže Nussbaum, »da je upravo ta eudaimonistička prosudba, a ne prosudba o sličnim mogućnostima nužna sastavnica samilosti.«[449,450]

Nussbaum iznosi sljedeće zaključke koje se odnose na samilost. Samilost i dalje ima tri kognitivna elementa, kao i kod Aristotela, ali ona su sada:[451]

1) prosudba o veličini - nekoga je zadesilo ozbiljno zlo;
2) prosudbu o nezasluženosti - osoba nije sama kriva za svoju patnju;
3) eudaimonističku prosudbu - osoba (ili životinja) je važan dio nečijih ciljeva i planova; treba promicati njezino dobro jer je ona svrha osobe koja je samilosna.

Nussbaum zaključuje kako je Aristotelov sud o sličnim mogućnostima pomagalo za formiranje eudaimonističke prosudbe kod samilosti.[452] Jednako tako ističe važnost prosudbi kao sastavnih djelova emocije. Točnije, prosudbe su nužne da bi emocija bile ona emocija koja jest.

U teoriji emocija koju razlaže Nussbaum samilost ne pretpostavlja osobnu ranjivost[453] te nije povezana sa strahom koji postoji u Aristotelovoj teoriji emocija. Netko može, dakle, osjećati samilost, tako Nussbaum, bez da osjeća strah za sebe.

Objašnjavajući ove tri prosudbe Nussbaum ističe kako su one važne ne samo za brigu za ljude, već i za »izdizanje« emocija.

Uz samilost se povezuje i karakteristika da je osoba za koju se ta emocija osjeća dio ljudskog kruga brige. Koga će se uključiti u taj krug ili koga će se izostaviti ovisi o samoj osobi, pojedincu koji donosi prosudbu. S obzirom na tu činjenicu samilost nipošto nije vezana za dobru etičku teoriju.

---

[449] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 341.
[450] Ljudi osjećaju samilost za životinje jer su one, kao i ljudi, osjetljive na bol, glad, gubitak. Najčešće ih ljudi sažalijevaju temeljem zajedničke osjetljivosti na bol.
[451] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 343.
[452] Samilost često sadrži ili je povezana s neeudaimonističkim elementom zadivljenosti. Uloga zadivljenosti je različita u različitim slučajevima samilosti i teško je prosuditi, tvrdi Nussbaum, je li dio same emocije samilosti ili je zasebna emocija, ali usko povezana sa smilosti. Ističe kako upravo zadivljenost često ima veliki utjecaj u definiranju onoga što je pojedincu u svijetu uistinu važno. Tako obllikuje ljudsku koncepciju *eudaimonie*.
[453] Zbog toga sveznajući Bog ili bodhisattva mogu osjećati samilost.

Naime, sa stajalište etičke teorije sve tri prosudbe - o veličini, nezasluženosti i eudaimonistička prosudba - mogu biti manjkave. Objekti samilosti, također, ovisno o društvima i ljudima, mogu varirati. Ali ono što se povezuje s emocijom samilosti je da se na drugu osobu gleda kao na važnu odnosno osoba je etički relevantna.[454] Time se, ističe Nussbaum, stvara jedna ograničena etika iz jedne ograničene etike. Tu bi pomoglo imati jednu normativnu teoriju o tome koja su konkretno dobra i u kojoj mjeri vrijedna brige. Time bi se, na neki način, »uskladili« objekti samilosti različitih društava. Iako su nesreće poput smrti, ozljeda, gubitka voljenih, glad, siromaštvo, dakle stvarne nesreće, na neki način, zajedničke ljudima neovisno o mjestu gdje žive ili statusu kojega imaju u društvu ili stupnju obrazovanja ili nekim drugim okolnostima.

Postoje i emocije koje su zapreke razvoju samilosti s kojima se Nussbaum na osobiti način bavi u svojoj akademskoj karijeri. Iste vidi u emocijama zavisti, stida i gađenja. Smatra, naime, kako ove emocije »truju normativni potencijal svojstven ljubavi.«[455]

Kod procjenjivanja emocija Nussbaum opisuje strukturu »ja« kao ono koje gradi evaluacijski odnos sa svijetom izvan te strukture. Neke emocije pomiču granice toga »ja« pa je ono djelomično sastavljeno od snažnih osjećaja privrženosti nekim stvarima i osobama. Primjere takvih emocija koje sama Nussbaum daje su žalost i ljubav. Ističe kako samilost ipak više pomiče i proširuje granice našega »ja« od mnogih vrsta ljubavi. Neke emocije jednostavno izoliraju ljudsko »ja« definirajući točne granice te ga na taj način - to »ja« - izoliraju od vanjskih stvari i osoba. Primjer takve emocije je gađenje. Kod emocije gađenja evaluacijske prosudbe s obzirom na vanjske objekte su većinom negativne. Svrha javljanja gađenja[456] je držati osobu na odstojanju od objekata koji su izvan kontrole osobe koja osjeća emociju gađenja. Stid koji je usko povezan s gađenjem je, također, prepreka samilosti.

Kroz povijest, objašnjava Nussbaum, su se određena gadljiva svojstva poput sluzavosti, neugodnih mirisa, ljepljivosti, truleži, raspadanja, povezivala i projicirala na društvene skupine koje su imale podređeni status u društvu. Određene povlaštene skupine u društvu pokušavale su definirati i

[454] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 358.
[455] Isto, str. 321.
[456] Može se reći kako je »gađenje emocija neostvarenog i tjeskobnog stoicizma.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 322.

nametnuti svoj nadmoćniji status u odnosu na, ovisno o kojem se povijesnom razdoblju ili državi govori, žene, Židove, homoseksualce, nedodirljive, pripadnike nižih klasa, Rome, Afroamerikance, osobe s posebnim potrebama. Pojedinim, dakle, grupama ljudi se uskraćivao pojam ljudskosti - na njih se gledalo kao na neku vrstu »otpada« društva. Ovdje je izrazito važna odgovornost države i njezinih javnih struktura i politika. Naime, upravo institucije[457] mogu posredovati ideju i istu štititi: nema ničega sramotnoga u ljudskom tijelu koje se, utjecajem vremena, prilika, raznih okolnosti, mijenja, slabi i stari te konačno i propada. Institucije, koliko god nepouzdane bile, itekako mogu posredovati građanima stav o ljudskoj tjelesnoj ili intelektualnoj slabosti i njezinoj povezanosti s ljudskim dostojanstvom.

Kroz povijest je emocija samilosti, koja se povezivala s etičkim životom, imala gorljive pobornike i jednako gorljive protivnike. Često je bila kritizirana kao »iracionalna«. Razlikuje se, dakle, antisamilosna[458] i prosamilosna[459] poziciju.

Pozicija da je samilost iracionalna, radi se dakle o antisamilosnoj poziciji, može značiti da je samilost nekognitivna sila koja ima malo ili gotovo nimalo veze s rasuđivanjem. Ili, što je drugo gledište iste pozicije, tvrdi se da je razmišljanje koje se povezuje s emocijom samilosti u normativnom smislu loše ili pogrešno. Samilost bi, dakle, imala pogrešnu kognitivno-evaluacijsku strukturu. Time bi, ako bi se o njoj govorilo kao o moralnom sentimentu, bila potpuno neprihvatljiva. Neprihvatljiva je budući da priznaje važnost objektima koji to nisu. Sljedeća zamjerka samilosti je činjenica da u njoj mašta ima veoma važnu ulogu, a mašta je podložna iskrivljenju. Mašta je jedna poprilično nepouzdana sposobnost. Na kraju, samilost ostaje jedna emocija uskog kognitivnog dosega s visokom razinom nepouzdanosti. Izrazito je, dakle, ograničena onim što neka osoba može zamisliti.

[457] »Institucije mogu ili poticati ili obeshrabrivati i mogu na razne načine oblikovati emocije koje sprečavaju prikladnu samilost: stid, zavist, gađenje.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 429.
[458] Antisamilosna tradicija smatra »da je samilosna osoba previše zaljubljena u ideju da su ljudi žrtve okolnosti, previše je sklona gledati na stanje nemoći kao na nešto dobro.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 399.
[459] »Branitelj samilosti ne mora smatrati vrijednom sažaljenja svaku vrstu ljudske potrebitosti i ovisnosti.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 399.

Samilosna osoba zauzima poziciju promatrača koji gleda i ocjenjuje ozbiljnost okolnosti, onoga što se dogodilo vanjskom objektu koji je važan za svrhu: ostvarenje ciljeva i planova. Prosamilosna pozicija teži ispravnoj teoriji vrijednosti kritizirajući, pritom, značaj koji se pridaje vanjskim objektima poput novca, statusa ili užitka. Samilost nipošto nije spontana: »nju oblikuju društvene i pravne strukture.«[460] U razvijanju i poticanju samilosti od važnog su značaja i državne institucije odnosno one organizacije koje u društvu vode brigu o djeci, osobama s invaliditetom i starijima te nemoćnima. Upravo one, naime, izravno utječu na činjenicu koju će vrstu samilosti građani osjećati za one angažirane ljude koji pružaju specifičnu brigu i skrb za ove skupine ljudi, ali i za one kojima je nužno potrebna ista.

Nussbaum istovremeno smatra kako je teško zamisliva etička teorija bez da se vanjskim dobrima ne pridaje barem neka vrijednost. Prema njoj se »moralnost odnosi upravo na postizanje ispravne raspodjele tih dobara.«[461]

Samilost je važna i vrijedna emocija. Svaka njezina prosudba trebala bi biti potkrijepljena ispravnom etičkom teorijom. »Prosudba o ozbiljnosti treba ispravnu teoriju o vrijednosti izvanjskih dobara; prosudba o nezasluženosti treba ispravnu teoriju o društvenoj odgovornosti; eudaimonistička prosudba treba ispravnu teoriju prikladne brige.«[462] Postoji, dakle, ozbiljan problem kod prosudbi uz koje se veže samilost.

Samilost čini psihološku vezu između našeg vlastitog interesa i stvarnosti tuđeg dobra ili zla. U tome smislu Nussbaum smatra samilost moralno vrijednom emocijom - kada ispravno shvaća okolnosti. Međutim često misli koje su uključene u ovu emociju, a pri tome i sama emocija, zalutaju ne uspijevajući povezati ljude na daljinu s trenutnim mogućnostima i ranjivostima nekog pojedinca. Ponekad i samilost pogrešno shvati ozbiljnost nekog lošeg događaja. Ponekad se, na pr., jednostavno ne shvaća vrlo ozbiljno glad i bolest ljudi koji su na velikim udaljenostima, koji nam nisu u središtu pozornosti, koji nisu nužni za ostvarenje vlastitih ciljeva i planova. Te se pogreške vjerojatno ugrađuju u prirodu samilosti kako se ista razvija u djetinjstvu, a zatim i u odrasloj dobi. Prvo se stvara snažna vezanost za lokalno stanovništvo i tek postupno se ljudi uče imati samilosti

[460] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 446.
[461] Isto, str. 397.
[462] Isto, str. 409-410.

prema ljudima koji su izvan njihovog neposrednog kruga.[463] Samilost započinje s lokalnim područjem i angažmanom. Ali ako ljudska moralna i emocionalna narav želi živjeti u bilo kakvoj harmoniji potrebno je pronaći, objašnjava Nussbaum, alate pomoću kojih će čovjek svoje snažne emocije - i svoju sposobnost zamišljanja situacije drugih - proširiti na svijet ljudskog života u cjelini. Budući da samilost sadrži misao ona se, tako Nussbaum, može itekako obrazovati.

3.4. Ljutnja[464]

Ljutnja[465] je kao emocija jedna ambivalentna emocija.[466] »Ljutnja ima dvostruku reputaciju. S jedne strane, ljutnja se uzima kao vrijedan dio moralnog života, bitan za ljudske odnose - etičke i političke. S druge strane, ideja da je ljutnja središnja prijetnja pristojne ljudske interakcije provlači se kroz zapadnjačku filozofsku tradiciju uključujući političku misao iz Eshilovog vremena, Sokrata i Platona, grčkih i rimskih stoika, kod filozofa osamnaestoga stoljeća Josepha Butlera i Adama Smitha te brojnih filozofa novijega datuma koji se bave ovom emocijom.«[467]

Ljutnja može imati, kao emocija, određenu korist za osobu koja je osjeća, može biti signal samom sebi i/ili drugima da je učinjena neka nepravda. Jednako tako ljutnja može biti izvor motivacije za rješavanje okolnosti koje su do ove emocije dovele te može služiti kao vrsta zastrašivanja drugih obeshrabrujući pri tome njihovu agresiju. Međutim temeljne ideje ljutnje su, smatra Nussbaum, duboko manjkave: ili su nesuvisle kao u prvom navedenom slučaju ili normativno ružne kao u drugom slučaju.[468]

Kao i sve glavne emocije ljutnja ima kognitivni odnosno namjerni sadržaj.[469,470] Sastoji se od prosudba ili procjena nekoliko različitih vrsta. Često ljutnja uključuje ne samo vrijednosne procjene

[463] Martha Nussbaum C.: »Can Patriotism Be Compassionate?« u *The Nation* November 29, 2001. Dostupno na: https://www.thenation.com/article/archive/can-patriotism-be-compassionate/. Pristup: 15. svibnja 2020.
[464] Aristotel u svojim djelima objašnjava kako osobe blagoga karaktera (njegovo ime za vrlinu na području ljutnje) nisu osvetoljubive, već su sklone razumijevanju.
[465] Više govora o emociji ljutnje povezane s nenasilnom političkom borbom bit će u poglavlju *Patriotizam* ovoga rada.
[466] Ljutnja je neobično složena emocija jer uključuje bol i zadovoljstvo - ideja potencijalne retribucije stvara zadovoljstvo.
[467] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, Oxford University Press, New York 2016., str. 14.
[468] Isto, str. 6.
[469] Čovjek je ljut samo ako štetu koju je doživio vidi kao nelegitimnu odnosno nezasluženu.
[470] Stoik Krizip spominjao je u svojim djelima ljude koji grizu ključeve i šutiraju vrata kada se ista odmah ne otvore i bacaju kamen na koji su nabili svoj nožni prst cijelo vrijeme govoreći najneprimjerenije riječi.

već i uvjerenja. »…procjene i uvjerenja uključena u ljutnju ja nazivam »eudaimonističkim«: stvorena su s gledišta agenta, i bilježe vlastiti pogled agenta na ono što je bitno za život, a ne neki odvojen ili bezličan popis vrijednosti.«[471] Ljutnju obično prati širok raspon tjelesnih promjena kao i subjektivnih osjećaja odnosno stanja. Tjelesne promjene neke vrste redovito su prisutne kad su ljudi ljuti.[472]

Koji bi bio prepoznatljiv sadržaj ljutnje? Dobro polazište u potrazi odgovora na postavljeno pitanje je Aristotelova definicija. Ljutnja, drži Aristotel, jest »impulzivan i s bolom popraćen afekt žudnje za stvarnom osvetom zbog stvarnog omalovažavanja naše ličnosti ili ličnosti naših [bližnjih] kad omalovažavanje zaista nije zasluženo.«[473] Ljutnja, dakle, uključuje:

1) Neznatno ili niže rangiranje,[474]
2) Od sebe ili ljudi bliskih sebi,
3) Pogrešno ili neprimjereno,
4) U pratnji boli,
5) Uključivanje želje za odmazdom.

Aristotel naglašava kao ono što je bitno za emociju način na koji se situacija odnosno okolnosti vide, doživljavaju iz perspektive ljute osobe, a ne doživljavaju se onakvim kakvo stvarno jest zatečeno stanje.[475] Meta ljutnje je obično osoba za koju se smatra da je odgovorna za štetu koja je nastala. A fokus ljutnje je čin koji se pripisuje meti (osobi) koja je počinila, nanijela štetu.

Ljutnja počinje s činom kojim je nanijeta šteta videći tu štetu, neko zlo kao da je osobi namjerno nanesena od strane mete - počinitelja, a zatim se, kao rezultat, čovjek ljuti. Ljutnja je, dakle, usmjerena na metu odnosno počinitelja.[476] Šteta može biti nanijeta osobi koja, kao rezultat, osjeća

[471] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 16.
[472] Nussbaum smatra kako su misli koje su uključene u ljutnju same po sebi tjelesne promjene.
[473] Aristotel, *Retorika*, II, 1 1378a, Naprijed, Zagreb 1989.
[474] Danas u mnogim zemljama svijeta zbog povrede osjećaja muške časti odnosno ako dolazi do »ugrožavanja« statusa/položaja u društvu dolazi, unutar partnerskih odnosa, do ubojstava žena od strane partnera. Radilo bi se, dakle o statusnoj ljutnji. Statusno ljuta osoba fokusira se opsesivno na sebe i svoje ciljeve te je zabrinuta zbog svoga položaja u društvu odnosno kako će je druge osobe gledati.
[475] Aristotel naglašava da zadovoljstvo i bol sami po sebi imaju intencionalni sadržaj: bol je, dakle, bol zbog ozljede koja je [kako to osoba vjeruje] nanesena.
[476] Ljutnja zahtijeva uzročno razmišljanje kao i neko shvaćanje dobrog i pogrešnog.

ljutnju ili može biti nanesena nekoj drugoj osobi ili stvari koja spada u interesni krug određene osobe koja osjeća ljutnju. Naime, kao što ne tugujemo zbog svake smrti u svijetu, već samo smrti onih koji su pojedincu dragi jednako tako se osoba ne naljuti na bilo koju nepravdu ili na svaki primjer nepravde u svijetu s kojim su ljudi upoznati, već samo na nepravdu ili štetu učinjenu pojedincima osobno ili ljudima iz bliskog kruga. »Ljutnja ima za cilj obnavljanje izgubljene kontrole i to često postiže ili barem iluziju kontrole.«[477]

Danas je ideja ljutnje kao bolesti, kao dijagnoze, stvorila velik broj suvremene terapijske literature u kojoj je očito neumoljiv pritisak ljutnje koju pojedinci osjećaju i koja potiče ili zahtjeva određenu intervenciju.[478] Ljutnja se može osjećati kao velik problem u moralnom životu u vidu da opraštanje poprima središnju važnost ljudskog života. Opraštanje se obično definira u smislu umjerenog ograničavanja stavova ljutnje.

Nussbaum, s druge strane, ističe kako je ljutnja uvijek normativno problematična, bilo u osobnom ili u javnom području. Tvrdi kako ljutnja konceptualno uključuje ne samo ideje ozbiljne nepravde učinjene nekome ili nečemu od značaja, već i ideju da bi bilo dobro ako je prekršitelj odnosno počinitelj nepravde pretrpio ili trpi neke loše posljedice.[479] Zakon, dakle, preuzima zadaću suočavanja sa štetom, kriminalom ostavljajući obitelj slobodnom kako bi bilo mjesto za *philia*, uzajamnu dobru volju. Nije da više nema prilika u kojima će ljudi vrlo vjerojatno osjetiti ljutnju: ali ako su ozbiljni tada poštuju zakon. Zakon ima dvostruku korist: štiti ljude i dopušta da se ljudi brinu jedni za druge neopterećeni retributivnim bijesom koji ljude izjeda iznutra. Zakon dopušta ljudima da se brinu o učinjenim nepravdama prijateljima i članovima obitelji, a da pri tome isti nisu uvučeni u začarani krug emocija ljutnje i planiranjem projekata te strategija odmazde.

Nussbaum upućuje kako je ljutnja uvijek normativno problematično na jedan ili drugi od dva moguća načina. Jedan od načina, koji Nussbaum naziva *payback*[480] odnosno retribucija,[481] čini

[477] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 21.
[478] Ili savjete za (samo)pomoć.
[479] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 5.
[480] Ideje o odmazdi imaju duboke korijene u mašti većine ljudi. One vjerojatno proizlaze iz metafizičkih ideja kozmičke ravnoteže koje se teško otresti ljudskom rodu.
[481] Retribucija (kasnolatinski *retributio*: naknada) - svrha kažnjavanja koja se sastoji u uzvraćanju na kazneno djelo kaznom odmazde. Zločinca se podvrgava istom ili srodnomu zlu kakvo je svojim djelom nanio (na pr. smrtna kazna za ubojstvo). U najjednostavnijem obliku svodi se na zakon taliona (*talionis lege*): »Oko za oko, zub za zub«. -

pogrešku u razmišljanju da patnja zločinca nekako obnavlja ili pridonosi obnavljanju važne stvari, odnosa koji je oštećen. Taj je put normativno problematičan jer u sebi uključuje lažna i nesuvisla uvjerenja. Ona proizlaze iz duboko ukorijenjenih, ali obmanjujućih ideja kozmičke ravnoteže i iz pokušaja ljudi da vrate kontrolu u situacijama u kojima se osjećaju bespomoćnima. Ali patnja zločinca ne može vratiti osobu ili dragocjeni predmet koji je oštećen.[482] Najviše što može jest dovesti do »onesposobljavanja« počinitelja. Pitanje je, međutim, hoće li se time osoba koja se odlučila za ovaj smjer odmazde zadovoljiti u smislu hoće li osjećati neku vrstu zadovoljštine ili utjehe.[483] Drugi od načina jest slučaj u kojem vjerovanja koja su uključena u ljutnju imaju smisla i to, zaista, pravoga smisla. To je slučaj koji Nussbaum naziva put *statusa*. Ako žrtva povredu vidi kao nešto što se odnosi na status i odnosi se samo na to - kada se, na pr., omalovažava drugoga čovjeka ili se isti degradira - tada se, u ovom slučaju smatra Nussbaum, doista pokazuje da stav *payback* može biti učinkovit. Omalovažavanje statusa - degradacija - onoga koji je počinio zločin nanoseći istome bol ili ga ponižavati može doista pomoći žrtvi da se oporavi, barem koliko-toliko, od nanijete joj štete. Prosječni se ljudi naljute. Ali često, osobito ako se ističe normativna iracionalnost ljutnje, posebno u načinu retribucije, razumna se osoba prebacuje s područja ljutnje prema produktivnijim mislima koje gledaju prema naprijed, prema budućnosti, tražeći što se zapravo može učiniti za povećanje osobne ili socijalne skrbi. Ovaj koncept Nussbaum smatra presudnim, a naziva ga *tranzicija*.[484] »Tranzicija je put koji može slijediti pojedinac, ali može biti i evolucijski put za društvo.«[485]

Nussbaum tvrdi kako je ideja *payback* ili odmazde - u nekom obliku - konceptualni dio ljutnje. Ta pozicija retribucije je normativno problematična pa je shodno s time i emocija ljutnje problematična. Postoje, u tome smislu, dvije mogućnosti. Bilo koja ljutnja usredotočuje se na neke značajne štete kao što je ubojstvo ili silovanje ili se usredotočuje samo na važnost nepravde koja

---

»Retribucija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2020. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52581. Pristup: 13. veljače 2020.

[482] Zašto se ljudi ipak »drže« odmazde? Jedan je faktor nespremnost na tugovanje zbog štete ili proživljenog zla. Drugi je da se teško prihvaća vlastita ljudska nemoć i krhkost. Većina ljudi je bespomoćna u odnosu na mnoge stvari poput, na pr., osigurati živote i sigurnost onih koje vole. Lakše je ljudima usmjeriti pozornost na odmazdu, nego se nositi s gubitkom i stanjem bespomoćnosti koje se često zna doživljavati.

[483] Odmazda ne obnavlja zdravlje, osjećaj sigurnosti, tjelesni integritet, prijateljstvo, ljubav, bogatstvo, dobar akademski rad, neko drugo postignuće koje je nezakonitim činom ugroženo. Svakako je važno to imati na umu.

[484] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 5-6.

[485] Isto, str. 6.

je usmjerena na žrtvin status - njezino degradiranje. U prvom slučaju ideja odmazde nema smisla budući da nanošenje bola počinitelju ne uklanja niti se konstruktivno obraća ozljedi žrtve. U drugom slučaju to ima i previše smisla, smatra Nussbaum. Naime, retribucija može uspješno izvršiti preokret položaja - ali samo zato što su uključene vrijednosti izobličene. Naime, status ne bi trebao biti toliko važan.

Baveći se emocijom ljutnje Nussbaum se hvata u koštac s tri stava koja su iznesena, vezana uz ovu emociju, u filozofskoj literaturi, ali i u svakodnevnom životu:

1) Ljutnja je potrebna (kad se nepravda učini) radi zaštite dostojanstva i zaštite samopoštovanja.
2) Ljutnja zbog nepravde ključna je za ozbiljno shvaćanje počinitelja (umjesto da se prema njemu ili njoj ponaša kao prema djetetu ili kao prema osobi smanjene odgovornosti).
3) Ljutnja je esencijalni dio borbe protiv nepravde.

Nussbaum objašnjava kako ljutnja može ponekad biti instrumentalno korisna na ova tri načina koja spominje. Međutim ta ograničena korisnost ne uklanja, s druge strane, normativnu neprikladnost ljutnje. Niti je ljutnja toliko korisna emocija kakvom se ponekad shvaća i uzima kao emocija, ističe Nussbaum. Kratkoročna ljutnja je razumljiva i ljudska, međutim, Nussbaum smatra, rijetko je korisna i nikako ne bi trebala diktirati smjer budućnosti.

Ljutnja ima ograničenu korist u tri instrumentalna načina koje prepoznaje Nussbaum - kao signal, kao motivaciju i kao vrstu zastrašivanja.[486] Što je cilj ljutnje? Filozofska tradicija razumije ljutnju na sljedeći način: kao čin odmazda usmjeren prema van koji traži bol počinitelja[487] zbog vlastite boli pojedinca i kao način ublažavanja ili nadoknađivanja iste vlastite boli.[488]

Filozofska tradicija drži da u emociji ljutnje postoji dvostruko kretanje - od nanesene boli do uzvraćanja na bol koji se osjeća. Izgledno je, ipak, kako se emocija ljutnje više raduje budućem dobru, nego da samo reagira na aktualne loše okolnosti.

[486] Isto, str. 8.
[487] Ubojstvo ubojice, međutim, ne donosi, ne vraća život ubijene žrtve.
[488] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 24.

Činjenje nečega prijestupniku ne vraća mrtve ljude u život, ne zacjeljuje slomljeni ud i ne poništava seksualno napastovanje. Nameće se pitanje zašto su ljudi stoga uvjereni da će kazna prijestupniku, na neki način, kompenzirati počinjeno zlo? Čini se da se neke oštećene osobe, osobe koje osjećaju ljutnju koja je opravdana, ne žele osvećivati - možda žele da to netko drugi za njih učini ili da počinitelja kazni zakon. Ljutnja uključuje, konceptualno, želju da stvari za počinitelja, prijestupnika krenu loše, na neki način da »dobije ono što zaslužuje«. Na taj način oštećeni dobiva određeno zadovoljstvo u vidu »završetka, zatvaranja« svoje situacije - koliko je to dakako u postojećim okolnostima uopće moguće.

Čini se, dakle, da ljutnja ima tri vrijedne uloge. Prvo, smatra se vrijednim signalom kako bi potlačeni prepoznali nepravdu koja im je počinjena. Čini im se, također, nužnom motivacijom za prosvjed i borbu protiv nepravde kako bi širem svijetu priopćili prirodu svoje pritužbe. Napokon, čini se da je ljutnja jednostavno opravdana: ogorčenje u strašnim nepravdama je ispravno, a ljutnja tako izražava nešto istinito.[489]

3.5. Emocije kod životinja

Tko god je tijekom odrastanja imao kućnog ljubimca ili se susreo s mačkama ili s psima bez poteškoća zaključuje kako životinje itekako imaju emocije.[490] Pojedini su stoici, poput Hrizipa, tvrdili kako, budući da životinje nisu obdarene jezičnim sposobnostima pripisivanje emocija istima se temelji na nelegitimnom antropomorfizmu. Neki drugi stoici, poput Posejdonija, tvrdili su kako životinje osjećaju strah, ljutnju i žalost. Svjesna kako različite znanosti istražuju ovo pitanje, na jedan interdisciplinaran način, Nussbaum promatra ovo područje iz perspektive eksperimentalnih istraživanja u kognitivnoj psihologije. Upravo su, naime, ova istraživanja istisnula mnoge redukcionističke teorije emocija što je, pak, dovelo do preporoda kognitivnih teorija emocija. Dakako da ovo istraživanje kao i ova tema ima znatna ograničenja. Najevidentnije i najzornije ograničenje je što ljudi ne mogu iskomunicirati izravno sa životinjama njihove osjećaje i emocije. No uz definiranje granica moguće se, uz narativni prikaz emocija životinja sa stajališta promatrača

[489] Isto, str. 211.
[490] Istraživanja su pokazala kako su neke emocije prisutne i kod najpopularnijih laboratorijskih životinja na kojima se vrše eksperimenti - štakora.

koji za njih osjeća neuobičajenu empatiju te o njima ima neuobičajeno razvijenu svijest o njihovim osobitim sposobnostima, baviti istom.[491]

Znanstvenik i klinički psiholog, Martin E. P. Seligman u svojem djelu *Helplessness: On Depression, Development, and Death* [*Bespomoćnost: o depresiji, razvoju i smrti]* iz 1975.[492] piše o povezanosti depresije i djelovanja. Konkretno, u ovom pismenom ostvarenju iznosi i svoju teoriju o bespomoćnosti, strahu i depresiji. Knjiga je imala izrazito snažan odjek u znanstvenim krugovima, ali popriličan i izvan njih. Seligman u *Predgovoru* piše da veći dio knjige proizlazi iz eksperimenata upućujući nekoliko riječi o etici: »golubovi su lišeni hrane, psi su šokirani, štakori su uronjeni u hladnu vodu, mladi majmuni su lišeni majki, a sve se eksperimentalne životinje lišavaju slobode zatvaranjem u kaveze. Jesu li takve manipulacije etički opravdane? Prema mojem shvaćanju su u velikoj mjeri ne samo opravdane, već i za znanstvenike čije je osnovno zalaganje ublažavanje ljudske bijede ne učiniti ih bilo bi neopravdano. Po mom si mišljenju svaki znanstvenik mora postaviti jedno pitanje prije bilo kakvog eksperimenta na životinji: je li vjerojatno da će bol i lišavanje koje će životinje trebati izdržati biti znatno nadmašena rezultirajućim ublažavanjem ljudske boli i neimaštine? Ako je odgovor da, pokus je opravdan.«[493] Njegova je teza kako uvjerenje u vlastitu bespomoćnost stvara depresivnu emociju kod raznih bića: ljudi, pasa, štakora. Ističe kako je emocija depresije kognitivna te da ista obuhvaća složene evaluacijske procjene. Ova emocija ima izrazito kompleksne i uznemirujuće posljedice za ponašanje bića koje se kreću od nesposobnosti učenja do iznenadne smrti. Seligman s nekim drugim psiholozima spada među reprezentacionaliste.[494]

Temeljna teza Seligmanovih istraživanja na životinjama je da se ponašanje životinja ne može objasniti bez razmatranja njihovih kognitivnih predodžbi o svijetu. Ujedno te predodžbe sadrže ideju o mogućnosti ili nemogućnosti kontroliranja[495] važnih stvari. Teorija je to koja zastupa

[491] Primjer postoji kod Georgea Pitchera koji iznosi biografiju o svoja dva psa, o Lupi i Remusu.
[492] Martin E. P. Seligman, *Helplessness: On Depression, Development, and Death*, W. H. Freeman and Company, San Francisco 1975. Ovo je djelo pokušaj analize ljudske nemoći, u mnogim aspektima, primjenom teorije i relevantnog znanje iz laboratorija.
[493] Martin E. P. Seligman, *Helplessness: On Depression, Development, and Death*, str. xi.
[494] Reprezentacionalisti pretpostavljaju kako će najbolje i naprirodnije opisati kako neko živo biće doživljava neku situaciju, neki objekt u svijetu taj da se pozovu na mentalnu reprezentaciju.
[495] Psi se postave u pokusni kavez u kojem je na sredini prepreka. Nakon svjetlosnog signala daje se elektrošok na dijelu kaveza gdje se nalazi pas. Pas može izbjeći elektrošok ukoliko preskoči prepreku. Psi su to običavali naučiti u

kognitivno-evaluacijske stajalište. Životinje se, pokazuju istraživanja, boje smrti samo kada ih okolnosti iz okoline podsjete na smrt. One imaju manje trajnih privrženih veza od ljudi. Te njihove privrženosti manje utječu na njih same, nego privrženosti kod ljudi na ljude. Iako znanstvenici nisu suglasni u ovome pitanju, ne postoji konsenzus, mnogi se ipak slažu kako su životinje emocionalne.

Sposobnost je životinja za temporalno mišljenje (sjećanje, očekivanje) ograničena. Životinjama naprosto nedostaje svijest o prolasku, tijeku vremena. Njihova sposobnost za generaliziranje je, također, ograničena.[496] Većina životinja sposobnost za kauzalne ideje posjeduje u znatno manjoj mjeri nego ljudi. Mnoge životinje, nadalje, nemaju emocije stida i ljutnje. Emocija poput nade je nedostupna mnogim životinjama. Nekim životinjskim vrstama jednostavno je nedostupna vrsta razmišljanja koja je temelj u osnovi ranije navedenih emocija. Neke životinje posjeduju rudimentarne koncepcije o sebi dok ih druge vrste uopće nemaju. »Eudimonistički karakter emocija počiva na osjećaju za »ja«, njegovim ciljevima i planovima.«[497] Budući da se različitim vrstama različiti dijelovi svijeta ističu kao značajni odnosno povezani sa zadovoljavanjem njihovih potreba ta koncepcija »ja« bit će različita za svaku životinjsku vrstu. Životinje tako mogu imati osjećaj privrženosti, ali malo njih će osjećati ljubav na način kako je definira Aristotel: obostrana svjesnost, obostrane dobre namjere i uzajamnost.

3.6.Književna imaginacija[498]

Kao što to često čini, Nussbaum tvrdi da se određene moralne istine najbolje izražavaju u obliku priče. Dobra priča čini ljude znatiželjnima, napetima i zainteresiranima o tome što će se dogoditi.

izrazito kratkom roku te su odmah po paljenju svjetla preskakali prepreku kako bi zapravo izbjegli elektrošok. Drugi se eksperiment sastojao u tome da se grupa pasa zavežu u obješenu vreću. I na njih se primjenjuju elektrošokovi nakon paljenja svjetla. Nakon što psi provedu neko vrijeme u ovoj situaciji stavljaju se u isti pokusni kavez s identičnim okolnostima iz prvog eksperimenta. Međutim psi koji su se našli u okolnostima da su bespomoćni nisu mogli naučiti kako izbjeći elektrošokove nakon paljenja svjetla. Jednostavno bi ostali na mjestu u kavezu bez voljnih reakcija. Tek nakon što su ih istraživači mnogo puta provukli kroz prepreku i pokazali kako je bijeg moguć i ti su psi naučili kako pobjeći. Taj je eksperiment tijekom vremena učinjen s brojnim drugim životinjama i u brojnim drugim varijantama.

[496] Životinje prepoznaju neke primjerke objekata kao one koje su već vidjele: prepoznavanje hrane, opasnosti od drugih životinja, prepoznaju pripadnike vlastite vrste. Promiče im, međutim, svijest o povijesnim obrascima ili socijalnim strukturama.

[497] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 165.

[498] »Od mašte nema nikakve koristi bez nekog moralnog kodeksa.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 414.

Radnja može nasmijati ili potaknuti na tugu i plač. Naracija može stimulirati osobu osjećati strah i bijes, užas i gađenje, ljubav i suosjećanje, zapravo čitav repertoar emocija koje su prisutne u ljudskoj kulturi. Emocije, dakle, djeluju tako da nas upozoravaju na važne aspekte priče, a to su radnja, likovi, okruženje, perspektiva.[499]

»Postajemo milosrdni, napisala je, kad se ponašamo kao »zabrinuti čitatelj romana«, shvaćajući život svake osobe kao »složenu pripovijest o ljudskom naporu u svijetu prepunom prepreka««.[500] Nussbaum, dakle, tvrdi kako emocije imaju narativnu strukturu. Zato joj je izrazito važna umjetnost. Umjetnost, naime, pomaže čovjeku razumjeti samoga sebe, razumjeti vlastite i tuđe emocije. Narativna umjetnička djela tako izravno utječu na emocionalni život drugih, čitatelja, slušatelja, ljubitelja umjetnosti. Štoviše Nussbaum objašnjava kako »promišljanje *[meditacija]* o poetskim slikama za mene je uvijek bio jedan od načina pristupa ljudskog značenja filozofske pozicije.«[501] Najvažnije učenje koje ljudi postižu čitajući sjajne romane je emocionalno: uče promatrajući emocionalni razvoj likova i kroz afektivno iskustvo, reakcije na sve što se događa.[502] Općenito, književna su djela važna za normativni dio koncepcije teorije emocija Marthe Nussbaum. Ona nam pokazuju moguće obrasce djelovanja, »ono što bi se moglo dogoditi« u ljudskom životu. »Kada shvatimo obrasce istaknute u djelu shvaćamo i vlastite mogućnosti.«[503]

Što se tiče zahtjeva forme književnog i glazbenog umjetničkog djela ona trebaju biti bogata izraženim emocionalnim sadržajem. Kao primjer Nussbaum uzima antičku tragediju.[504] U njoj su, naime, predstavljeni ljudi koji su dobri, a koji stradavaju, pate, bez vlastite krivnje. Upravo je to dio sadržaja emocije sažaljenja odnosno samilosti. Bolna iskustva s kojima se u ovim djelima ljudi susreću mogu ponuditi određene spoznaje o pojedinicma i skupinama ljudi, ali i o svijetu koji nas

[499] Jenefer Robinson, *Deeper Than Reason. Emotion and its Role in Literature, Music, and Art,* Oxford University Press, Oxford 2005., str. 107.
[500] Rachel Aviv, *The Philosopher of Feelings. Martha Nussbaum's far-reaching ideas illuminate the often ignored elements of human life - aging, inequality, and emotion*, The New Yorker, July 25, 2016 Issue. Dostupno na: https://www.newyorker.com/magazine/2016/07/25/martha-nussbaums-moral-philosophies. Pristup 4. travnja 2019.
[501] Martha Nussbaum C.: *Philosophical Interventions: Reviews 1986-2011*, Oxford University Press, Oxford 2012., str. 2.
[502] Jenefer Robinson, *Deeper Than Reason. Emotion and its Role in Literature, Music, and Art*, str. 154.
[503] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 264.
[504] Isto, str. 259.

okružuje. Kad čovjek shvati da je ograničeno i krhko, konačno biće ta mu spoznaja uzrokuje bol. S druge strane, sama spoznaja je vrijedna stvar koja daje određenu perspektivu, usmjerava pogled na ono što je vrijedno. Antička tragedija ima još jedan važan doprinos. Ukazuje, naime, kako strašna zla i velika patnja mogu pogoditi određene osobe, likove na sceni, ali ih ne uništavaju do kraja. Time zapravo posreduju zaključak što sve osoba može preživjeti kada bude stavljena u situaciju da možda nema izbora, da jednostavno ne može odustati, a da pri tome ni sama nije svjesna što sve može i mora podnijeti.

Prihvaća li publika odnosno gledatelj djelo koje se izvodi reaktivne emocije biti će suosjećajne: osjećat će, dakle, suosjećanu ljutnju zbog okolnosti nekog događaja, suosjećat će zbog žalosti ili straha likova. U svemu tome su slične mogućnosti perspektiva gledatelja (slušatelja, čitatelja) - i on/a se sam/a može naći u sličnim, nepovoljnim okolnostima: može je/ga zadesiti zlo bez ikakve odgovornosti i krivnje.

Stoga Nussbaum u svojim djelima donosi određene razine i vrste emocija koje se ugrađuju u književnu strukturu samog umjetničkog djela:[505]

1. Emocije prema likovima: (a) dijeljenje emocije putem poistovjećivanja i (b) reagiranje na emocije lika.
2. Emocije prema »implicitnom autoru«,[506] svjetonazoru utjelovljenom u tekstu kao cjelini: (a) dijeljenje tog svjetonazora i njegovih emocija putem empatije i (b) reagiranje na njega, bilo suosjećajno, bilo kritičko.
3. Emocije prema vlastitim mogućnostima. Ove su emocije višestruke, a funkcioniraju na više razina specifičnosti i općenitosti.
4. Emocije ushićenja i oduševljenja zato što smo, kao ljudi, spoznali nešto važno o životu i o sebi samima.

[505] Isto, str. 262. i 294.
[506] U književnom se djelu mogu razlikovati dvije figure: implicitni autor i stvarni autor. Implicitni autor je glas, stav ili svjetonazor koji prožima djelo. Stvarni autor je osoba s vlastitim svakodnevnim životom, uspjesima, padovima i još koječim što nema nikakvu ulogu na djelo.

Obrasci koje prepoznajemo u djelu potiču nas na spoznaju vlastitih mogućnosti. Nussbaum ističe kako je emocionalno iskustvo koje prati gledanje drame kognitivno jer se kognicije tiču samog djela i zapravo su reakcije na njega, reakcije su na njegov izneseni umjetnički sadržaj.

Roman, kao druga vrsta narativa, također posreduje istinu o okolnostima ljudske situacije. Koliko god sadržaj romana bio imaginaran, fikcija ipak potiče afekte, emocionalno iskustvo, a koje se odnosi na stvarni svijet. Emocije u umjetničkom djelu itekako, ističe Nussabum, mogu biti iskrene i stvarne, a ne samo glumljene. Te emocije mogu imati kognitivni sadržaj iz stvarnog života.[507] Kao žanr roman je posvećen, ponajprije, pojedincu promatrajući ga »kao kvalitativnu i zasebnu jedinku.«[508] Roman je, kao vrsta djela, usmjeren na međuovisnost ljudi, a prikazujući mrežu isprepletenih odnosa ustraje »na poštivanju zasebnog života svakog pojedinca i shvaćanju pojedinca kao zasebnog doživljajnog središta.«[509]

I film, jednako tako, može potaknuti ljude da se do određene mjere identificiraju s događajima kao s nečim »što bi se moglo dogoditi i nama.« Nussbaum kao primjer ističe Hitchcocka i njegov horor film Psiho.[510] Ovaj film potiče, primjećuje Nussbaum, na neke reaktivne emocije: 1) suosjećanje za glavnu glumicu uz istovremeno praćeni bijes prema predatoru i 2) suosjećanje za žene koje su napadnute i silovane uz istovremeni bijes prema njihovim napadačima. S druge strane, ovakav film može ljude potaknuti da možda dođu u kontakt s vlatitim sadizmom i agresijom. Iako se radi o fikciji spoznaje do kojih se može doći su itekako stvarne. Preko ovdje navedenih, ali i drugih vrsta umjetničkih djela može se doći do određenih važnih spoznaja o ljudima kao vrsti, kao pojedincima, kao pipadnicima određenih manjih i/ili većih zajednica (grupa). Neka će umjetnička djela potaknuti na divljenje, neka na oduševljenje, ali ne i na izrazitije eudaimonističke emocije. S druge strane, postoji niz književnih žanrova koji ne mogu funkcionirati bez bogatih eudaimonističkih povezanih

[507] Sažaljenje posjeduje sadržaj: »Nekoga tko mi je (trenutno) važan snašla je nezaslužena nesreća.«
[508] Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, str. 101.
[509] Isto.
[510] »Književna djela koja se bave nasiljem stalno nam ukazuju na činjenicu da je osoba kojoj manjka empatija opasna za druge ljude.« - Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 419.

emocija s publikom. Tu se mogu, prema Nussbaum, svrstati, ponajprije tragedija, romanca, melodrama, realistički roman i neke vrste komedije.[511]

Nussbaum, kao strastvena obožavateljica Mahlera, mnogo istražuje i piše o utjecaju glazbe na emocije smatrajući upravo glazbu vrlo sličnoj poeziji. Glazbu ne smatra jezikom navike, svakodnevnim jezikom koji ljudi koriste i na koji se oslanjaju u komunikaciji s drugima, već je »često slična amorfnoj, arhaičnoj i iznimno snažnoj emocionalnoj građi djetinjstva«[512] kojoj nedostaju objektne i narativne strukture koje se nalaze u svakodnevnom jeziku. Smatra da i glazba može sadržavati simboličke strukture hitnosti i važnosti. Konkretno, Nussbaum ističe sposobnost glazbe melodijskog utjelovljenja naše hitne potrebe za stvarima koje su izvan nas i nad kojima ljudi nemaju kontrolu ističući istovremeno privrženost tim stvarima.[513]

Emocionalni sadržaj književnih umjetnički djela i emocionalni sadržaj glazbe su, međutim, različiti. Emocionalni sadržaj glazbe najčešće, smatra Nussbaum, ostaje općenitiji dok je u književim djelima taj sadržaj konkretnije lociran i povezan s određenim likovima te događajima koje prate oslikane okolnosti. Glazba, međutim, itekako može sadržavati suosjećajnu perspektivu. Često se ovaj emocionalni sadržaj suosjećanja povezuje s operom, koja, baš poput grčke tragedije, posjeduje sredstva »za izražavanje reaktivnih emocija koje nisu istovjetne s emocijama likova.«[514]

S obzirom na svoj sadržaj, likove i radnju ne pobuđuju sva umjetnička, književna i glazbena, djela duboke emocije.[515] Međutim Nussbaum ističe kako su emocije gledatelja i slušatelja složene emocije i zbiljske emocije. »To su emocije straha, samilosti i žalosti doživljene kroz empatiju s perspektivom ili perspektivama predstavljenima u djelu; emociju suosjećanja koje reagira na prisutnost tih struktura u djelu; emocije povezane s ljudskim životom općenito i s gledateljevim

[511] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 269.
[512] Isto, str 292-293.
[513] Nussbaum ističe kako shvaćanje glazbe, prvenstveno govori o klasičnoj glazbi, operi, pjesmi ili glazbi s propisanim programskim sadržajem, zahtjeva obrazovanje jer, u protivnom, će neukima biti dostupno tek njezino površno shvaćanje.
[514] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str 298.
[515] Neka su umjetnička djela zabavna, neka su zanimljiva zbog kompleksne strukture ili su lijepa sama po sebi iako nisu povezana s unutarnjim svijetom pojedinca.

vlastitim mogućnostima; i, naposljetku, emocije zadivljenosti i užitka čiji je objekt samo umjetničko djelo.«[516] Potrebno je istaknuti kako postoje društvene barijere koje su prepreke emocijama odnosno emocionalnom iskustvu. Ponajprije se to odnosi na klasne, vjerske, etničke, rodne razlike kao i razlike seksualne orijentacije. Nussbaum ističe kako one »iskazuju otpornost na imaginaciju, a ta otpornost ometa emocije.«[517] Itekako je svjesna kako brzi tempo svakodnevice svijeta u kojemu ljudi žive rezultira i sve manjom željom za čitanjem, gledanjem ili slušanjem klasičnih književnih odnosno umjetničkih djela. Smatra kako je, na neki način, današnje razmišljanje sporo i rigorozno te se ne slaže uvijek s brzim tempom i manifestacijom popularne kulture.

Književna djela, piše Nususbaum, mogu za svoje čitatelje iskriviti svijet. To se može dogoditi na jedan od dva načina. Prvi, moguće je da lažno prezentiraju povijesne i znanstvene činjenice. Drugi, mogu pogrešno protumačiti važnost patnje ili štete. Time može čitatelj/slušatelj/gledatelj zaključiti kako je patnja odnosno šteta teža ili lakša nego što to doista jest.[518] Zaključuje kako su književna djela »umjetne konstrukcije nekih ključnih elemenata u normi javne racionalnosti i vrijedne smjernice prema ispravnoj reakciji.«[519] Procesi emocija zapravo funkcioniraju na jednak način kada ljudi reagiraju na likove i događaje u romanima, predstavama i filmovima[520] kao što se to događa kada ljudi reagiraju na stvarne ljude i konkretne događaje iz stvarnosti koja ih se dotiče.

3.7. Filozofija kao lijek

U djelu *Theraphy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics* Nussbaum se bavi istraživanjem lijeka za ljudske bolesti, za patnje i kriva vjerovanja iz filozofske perspektive odnosno istražuje helenističko razdoblje u filozofiji. Koristi analogiju o filozofiji i medicini kao umjetnostima života. Učenja velikih škola - epikurejske, stoičke i skeptičke - obuhvaća vremenski period od početka četvrtog stoljeća prije Krista u Ateni do ranih stoljeća nove ere u Rimu. Vrijeme je to, dakle, koje obuhvaća šest stoljeća i dvije kulture, a čija su filozofska djela, osobito ona s

[516] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str 300.
[517] Isto, str 339.
[518] Martha Nussbaum C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, str. 107.
[519] Isto, str. 110.
[520] To dakako nije istina za sve postojeće romane, drame, filmove, glazbu i muzička djela kao i umjetnost općenito. Različiti ljudi, naime, vrlo različito reagiraju na identičan sadržaj.

rimskoga teritorija, imala ogroman utjecaj na književnu i političku kulturu. Filozofi ovih škola vrlo su kritični prema društvu u kojem žive i djeluju. Bave se ostvarivanjem nužnih uvjeta kako bi svi koji pate mogli ostvariti dobar ljudski život, kako bi došlo do bujanja odnosno do procvata ljudskih života. Pri tome nisu elitisti te donose svoje strategije i misli svim zainteresiranima neovisno o klasi kojoj pripadaju, statusu kojega zauzimaju u društvu ili pak spolu (što je u ono vrijeme dosta revolucionaran pristup). Nije im cilj ukloniti društvenu nepravdu koliko žele poučiti učenike ravnodušnosti na nepravdu kojoj su izloženi.[521] Epikur tako poziva na potpuno povlačenje od života u gradu. Skeptici potiču na poslušnost postojećim konvencijama i pravilima ponašanja. Stoici manje usmjeravaju svoju pozornost na govor o ropstvu, a više na to kako biti slobodan iznutra, u vlastitoj osobi, iako je osoba možda doista bila rob.[522] Ne usredotočuju se na uklanjanje gladi i žeđi, već na posvješćivanje nevažnosti ovih tjelesnih dobara u življenju mudrog života kojega zagovaraju. Sve tri nabrojane filozofske škole smatraju da je uistinu dobra i kreposna osoba radikalno neovisna o materijalnim i ekonomskim varijablama. Postizanje čovjekove potpune čovječnosti zahtjeva samo unutarnju promjenu.[523]

Filozofija može, ostajući filozofijom, obavljati društvene i političke funkcije čineći razliku u svijetu koristeći vlastite metode i vještine. Helenističke filozofske škole u Grčkoj i Rimu - epikurejci, skeptici, stoici - smatraju filozofiju načinom, metodom, kako da detektiraju i adresiraju najbolnije probleme, najvažnije izazove ljudskih života. Upravo u filozofiji vide suosjećajnog liječnika čije bi umjetnosti mogle izliječiti u društvu sveprisutne vrste ljudske patnje. »Aristotel je bio prvi koji je razvio detaljno i jasno objašnjenje mogućnosti i ograničenja medicinske koncepcije etičkog argumenta.«[524]

[521] Aristotelizam se usmjerava na svjetovne uvjete za dobar ljudski život. Vrlinu je moguće ostvariti u povezanosti s materijalnim uvjetima kao i s obrazovanjem. Često su ovi uvjeti izvan kontrole pojedinca. Aristotel od politike traži osiguravanje bitnih uvjeta ljudima kako bi svatko, baš svatko, mogao živjeti dobar, plodonosan život.
[522] Epiktet, stoički filozof, iz Male Azije bio je rob Epafrodita. Vlasnik mu je omogućio pohađanje predavanja tada poznatog stoika Muzonija Rufa. Kasnije ga je oslobodio. Svoje je pratitelje i učenike je Epiktet podučavao slično poput Sokrata, kroz dijalog i međusobni razgovor.
[523] Nije li to, međutim, barem djelomično pogrešno gledište s obzirom da je unutarnji ljudski svijet/život itekako povezan s društvenim i minimalnim materijalnim uvjetima?
[524] Martha Nussbaum C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, str. 53.

»Medicinsko umijeće za dušu«[525] je, naime, filozofija budući da upravo ona djeluje na bolesti izazvane krivim vjerovanjima. Filozofija utječe na čovjeka i njegova uvjerenja te prosudbe jednako kao što lijekovi propisani od strane liječnika liječe tijelo odnosno somatske bolesti. »Filozofija je aktivnost koja osigurava procvat *[eudaimôn]* života argumentima i mišljenjem.«[526] Filozofija se shvaća kao umijeće koje želi pomoći u ostvarenju ljudskih života koristeći svoje alate: mišljenje, logičku strogost odnosno rigidnost, preciznost definicija. Ta medicinska moralna filozofija bavi se ljudima čija su vjerovanja, želje i preferencije problem koji stvaraju bolesti. Preveliko naglašavanje vrijednosti novca, društvenog nadmetanja i ostvarivanja statusa u društvu čine da ljudi »obolijevaju«. Budući da se radi o nutarnjim bolestima medicinski liječnik će teže liječiti ove iskvarenosti jer primarno ovisi o sbjektivnom opisu koji mu posreduje sam pacijent. Filozofski liječnik će, također, trebati biti skeptičan prema izvještaju kojega bolesnik donosi temeljem vlastitih prosudbi i percepcija. On, naime, treba imati na umu da su isti podražaji i prosudbe koje su uputili na neku dijagnozu identični onima koji su, moguće, i sami bolesni.[527]

Helenističke filozofske škole u svojim su istraživanjima i učenjima usmjeravale svoju pozornost na pitanja izrazito važna za ljudsko postojanje, a koja su povezana s peripetijama okolnosti ljudskih života: strah od smrti, ljubav i spolnost, ljutnja i agresija. Upravo se ova pitanja često smatraju neugodnima, a izrazito osobnima o kojima se nevoljo piše, još manje govori. Štoviše želi ih se izbjeći. Pitanja su to koja su jednako aktualna i jednako nepopularna u svakom vremenu.

»Od Homera na dalje susrećemo, često i istaknuto, ideju kako je *logos* bolesti duše kao što je medicinsko liječenje bolesti tijela.«[528] Često se upravo taj logos smatra snažnim i dovoljnim lijekom za ovakve bolesti duše. Logos zapravo obuhvaća govor i različite argumente. Uključuje i religiozno kao i pjesničko izricanje, filozofske argumente, prijateljske savjete. Ističe se kao jedinim dostupnim lijekom u mnogim okolnostima. Bolesti na koje djeluje vezane su i uz bolesti nepriličnih emocija ili pogrešno informiranih emocija. Logos liječi preko složenih i izrazito kompleksnih odnosa s intelektom i emocijama. »Ovi filozofi[529] tvrde da težnja za logičkom potvrdom,

[525] Martha Nussbaum, »Filozofija kao lijek« u *Treći program Hrvatskog radija* 80 (2012.), str. 33.
[526] Martha Nussbaum C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, str. 15.
[527] Sličan pristup u liječenju imaju psiholozi i psihijatri.
[528] Martha Nussbaum C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, str. 49.
[529] Skepticizam odnosno škola skeptika je na neki način izuzetak.

intelektualnom koherentnošću i istinom oslobađa od tiranije običaja i konvencija stvarajući zajednicu bića koja mogu preuzeti odgovornost za svoju životnu priču i vlastite misli.«[530] Ako se strasti formiraju ili barem djelomično formiraju iz uvjerenja i prosudbi te ako su društveno usvojena uvjerenja često nepouzdana tada se i strasti trebaju staviti pod kontrolu. Njih se treba regulirati jednako kao i društveno usvojena uvjerenja.[531] Živjeti život s prožimajućim ljudskim vezama i odnosima riskira imati za posljedicu gubitak i patnju. S druge strane, i Aristotel i helenistički filozofi inzistiraju na tome kako se ljudski procvat ne može ostvariti bez želje i misli kakve se obično grade u društvu.[532] Zaokupljeni su obrazovanjem pa njihova filozofska terapija donosi novi pristup organizacije obrazovne prakse. Definirajući odnos učitelja naspram učenika predstavljaju ideal zajednice postižući egalitarnost toga odnosa. Utjecali su tako na preoblikovanje društvenih institucije za koje im se činilo kako sprječavaju razvoj čovjeka. Iako je od ranije poznato nemoguće je ne ponoviti i na ovome mjestu kako je ideja univerzalnog poštovanja dostojanstva čovječanstva u svakoj osobi podrijetlom stoička ideja. Osoba se gleda kao vrijedna, važna i cijenjena neovisno o klasi, spolu, rasi i naciji. Ideja je to koja se nalazi u temeljima političke misli Zapadne civilizacije.

Filozofija ovih triju škola se, dakle, smatra liječnicima ljudskih života. Poput liječnika daju terapiju koja se odnosi na fundamentalna pitanja ljudskih života. Što je smrt ljudskog bića? Treba li se uopće bojati smrti? Koju formu privrženosti na neodvojive vanjske stvari ljudski život treba kako bi bio potpun? Može li uopće život biti cjelovit bez neizvjesnosti povezanih uz izvanjske stvari i okolnosti? Koliko neizvjesnosti uopće čovjek može podnijeti, a da pri tome zadrži integritet i zdrav razum? Je li dobro voljeti s obzirom na bol koju ljubav može prouzročiti? Treba li zaista vrlina ljubav, a ako je ne treba je li ona sama dovoljna za cjelovit, potpun, ispunjen život? Treba li se društvo temeljiti na ljubavi, potrebi i suosjećanju ili na poštovanju dostojanstva razuma?

Ono što Nussbaum ističe kao postignuća škola, kako u njihovom povijesnom kontekstu tako i s obzirom na suvremene brige o moralnoj filozofiji, jesu sljedeći doprinosi:[533]

[530] Martha Nussbaum C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, str. 5.
[531] Neka su etička uvjerenja i sklonosti pouzdanija od drugih.
[532] Drže kako većina ljudi nauče previše cijeniti novac i status te da to pokvari osobne i društvene odnosno profesionalne odnose.
[533] Martha Nussbaum C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, str. 485-490.

- usmjerili su pozornost na pitanja potreba i motivacije, a što je vidljivo u činjenici da su se uhvatili u koštac s konkretnim ljudskim životima;[534]
- osobitu su pozornost usmjerili na tehnike filozofskog govora i pisanja - strogost i preciznost, iako nužni, nisu dovoljni ako filozofija želi komunicirati sa svima, a ne samo s elitom;[535]
- helenistički moralni filozofi dalje razvijaju Aristotelov interes u određenoj percepciji kao sadržaju dobrog izbora;[536]
- središnje među metodološkim dostignućima jest njihovo prepoznavanje da su postojeće želje, intuicije i sklonosti društveno oblikovane i daleko od posve pouzdanih;[537]
- konačno, helenističke su škole prve u povijesti Zapadne filozofije prepoznale postojanje nesvjesnih motivacija i uvjerenja - njihove su metode dizajnirane kako bi na površinu izvukle nesvjesne poglede na pregled;[538]
- škole, u svojoj brizi za zdravljem, mogu podrediti istinu i dobro rasuđivanje terapijskoj djelotvornosti;[539]
- postoji napetost između kritičke autonomije i povremene manipulacije u tretmanu učenika: sve škole žele da učenik postigne *eudaimoniu* imajući na umu što bi to bilo; budući da cjelokupno društvo vide kao zaraženo i bolesno krivim uvjerenjima te prosudbama kao i učenika inficiranog istima škole se osjećaju potaknutima intervenirati u učenikov racionalni misaoni proces.

Medicinski model daje bogat model filozofa - suosjećajno zabrinut, a opet bez uznemirujućih naleta emocija, stručnjak u vještini, a opet blizak svakom pacijentu koji pati. Izgledno je kako je medicinski filozof liječnik vođen filozofiji hitnošću ljudske potrebe te je prikazan suosjećajnim

[534] U grčkoj tradiciji pitanje kako treba živjeti nije neka akademska vježba, niti je filozofija čisto akademski predmet. Filozofija je potaknuta stvarnom ljudskom nedoumicom na koju pokušava dati odgovor.
[535] Književne i retoričke strategije ulaze u metode na vrlo dubokoj razini oblikujući ono što terapijski argument jest.
[536] Upravo se u posebnostima odnosno osobitostima treba ostvariti norma zdravlja. Svakodnevno se preispituju vlastiti motivi kako bi učenik živio dobro baš svaki dan.
[537] To je povezano s moćnom analizom stoika i epikurejaca isprepletenom uz želje i emocije.
[538] To za škole znači kako filozofija ne može biti provedena jednostavno na akademski način zauzimajući samo mali dio nečijeg života. Ona zahtjeva dugotrajan i strpljiv napor, pozornost svakome danu i svakome dijelu dana kao i sustav podrške filozofske zajednice uz filozofsko prijateljstvo.
[539] Nussbaum tvrdi kako nije nerazumno definirati etičku istinu terminima najdubljih potreba i želja ljudskih bića. Etičke teorije, na neki način, uspostavljaju vezu između istine i želje.

odgovorom na tu potrebu. Međutim niti u jednoj od škola suosjećanje nije prikladna motivacija. Sve, naime, inzistiraju kako je mudra osoba oslobođena svih emocija. Skeptici inzistiraju na tome da učitelj nema nikakve emocionalne motivacije, radi se samo o navici praćenja zanata. Kod epikurejaca je situacija kompleksnija budući da oni ne odbacuju sve emocije. Dopuštaju suosjećanje do neke mjere. Kraj svake osobe trebao bi biti *ataraxia* ili *aponia*. Stoici, pak, trebaju objasniti zašto je dobro drugoga važno nekome tko je odbacio, eliminirao, sve navezanosti na kojima se temelje emocije. Svaka škola jednostavno tvrdi kako omogućuje učeniku život u skladu s prirodom. Sve tvrdnje vezane uz prirodu izvode iz neke vrste nadzora ljudskog bića, njegove potrebe i mogućnosti. U svim je opisanim školama pojam prirode normativni, a ne samo opisni pojam. S pojmom prirode veže se ideja prepoznavanja ljudske konačnosti kao smrtnih bića. Sve škole, konačno, žele, barem tako tvrde, pružiti dobar život (najčešće je to povezano s tvrdnjom uklanjanja smetnji koje najviše smetaju ljudskom kontingentom životu).

4. ETIČKI NARATIVI U FILOZOFIJI MARTHE NUSSBAUM

Filozofija je za Marthu Nussbaum sredstvo koje ljudima, ne samo u akademskoj zajednici, već i »običnim« građanima donosi jasnoću vezanu uz mnogobrojna pitanja, poteškoće, izazove s kojima se susreću kako u profesionalnom tako i u osobnom životu. Smatra da filozofija omogućuje poštovanje i uvažavanje druge osobe, njezinog dostojanstva, njezine racionalnosti čak i kada zastupa potpuno različite stavove ističući kako je »moj pogled na filozofiju sokratski i demokratski«.[540]

Gotovo da ne postoji tema koju u svojim mnogobrojim djelima - od antičke filozofije i političke teorije do suvremenog feminizma (i mnogobrojne teme izvan ovih nabrojanih) - Nussbaum nije dotakla odnosno kojom se nije bavila. Pa tako u djelu *Philosophical Interventions: Reviews 1986-2011*, među inim, piše kako su »…spol, nasilje i tijelo u središtu mog filozofskog rada…«.[541]

Ovo će se poglavlje detaljnije pozabaviti nekim temama koje su i danas, u globalnom svijetu koje je konstantno povezanom Internetom i brzom tehnologijom te je praktički svaka osoba jednim klikom miša umrežena sa svakim, gdje su ljudi zbog postizanja sigurnosti odustali od važnosti čuvanja privatnosti (od iste su gotovo odustali zahvaljujući TikTok i Instagram videima), gdje je anonimnost praktički onemogućena čim se posjeduje pametan telefon i e-pošta, aktualne: kako za Nussabum tako i svakoga građanina društva, ali i akademske zajednice.[542]

Koristi se pri tome filozofijom kao alatom, promišljajući o mnogim suvremenim, ali i od ranije poznatim izazovima, na sebi svojstven način, Nussbaum želi, posredstvom filozofskih argumenata, ali i preko prava doprinijeti raspravi svakoj temi i području kojem se posvećuje. Smatra da bi svi oni koji se bave filozofijom trebali dati svoj konkretan doprinos na društveno aktualna pitanja te potaknuti građane na promišljanje i formiranje vlastitog kritičkog stava. Osvijestila si je, međutim,

[540] Martha Nussbaum C.: *Philosophical Interventions: Reviews 1986-2011*, Oxford University Press, Oxford 2012., str. 3.
[541] Isto, str. 2.
[542] Iako je vrijednost nafte, oružja, zlata važna i danas ipak je primat u modernom svijetu preuzela informacija, podataka. Njima se trguje, njih se zlorabi, za njih se najviše plaća.

kako se nikoga na ništa ne može prisliti pa se tako svakome mogu ponuditi alati za razvijanje kritičkog stava, ali se nikoga ne može prisliti da misli.

Iako je svjesna prednosti virtualnoga svijeta i društvenih mreža sama na njima nema otvorene profile jer ipak osjeća određenu dozu otpora prema takvoj vrsti komunikacije. S druge strane, raduje je činjenica da se danas lako, posredstvom e-pošte, može doći praktički do svakoga i tako dobiti odgovor na svoje pitanje ili razjašnjenje određenih nedoumica.

U poglavljima koji slijede bit će podrobnije objašnjene pojedine teme iz perspektive Marthe Nussbaum. Radi se o temama patriotizma, kozmopolitizma kojega ona smatra vrstom odgovora na domoljublje kao i, prema njezinom mišljenju, danas prijeko potrebnom humanističkom obrazovanju. Nezaobilazne su teme, kad je o Nussbaum riječ, i ljudska prava, pravda.

4.1. Patriotizam

Čini se da patriotizam[543] dobiva zamah u aktualna vremena globalizacije i smanjenja važnosti nacionalnih država. Patriotizam[544] prave vrste, ističe Nussbaum, izvor je političke stabilnosti i, u konačnici, globalne brige za ljude. Teži se zdravom domoljublju bez razuzdanog odnosno ideološkog nacionalizma.

Patriotizam, drži Nussbaum, ima dva lica.[545] Prema van, poziva ponekad na dužnosti za druge, na potrebu žrtvovanja za opće dobro, na ponovni napor kako bi se ispunila obećanja o jednakosti i dostojanstvu svojstvena nacionalnim idealima. Jednako tako susreće se i s unutrašnjošću pozivajući one koji sebe smatraju »dobrim« ili »istinskim« Amerikancima da se razlikuju od *autsajdera* i onih koji su subverzivno nastrojeni. Patriotizam, drži Nussbaumn, služi za označavanje nacije protiv

[543] Patriotizam, domoljublje: ljubav prema domovini, zemlji i narodu - zasnovana na povijesnim uvjetima razvoja svijesti o pripadnosti određenoj zajednici i cjelini. Sam izraz *patriot* nastao je za Francuske revolucije (1789.) i označavao je hrabra čovjeka koji je spreman na žrtve za dobro svoje nacije, slobodara, građanina koji se ističe u borbi za revolucionarna načela slobode, jednakosti i bratstva. U tom smislu patriotizam je i etička vrjednota i poželjna osobina koju sebi pridaju pripadnici različitih političkih određenja. - »Patriotizam«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47027. Pristup: 23. srpnja 2020.

[544] Da bi domoljublje bilo prave vrste Nussbaum objašnjava kako se treba pažljivo razmisliti koje emocije pri njegovom razvijanju i poticanju treba njegovati, a koje je potrebno izbjegavati.

[545] Nussbaum uspoređuje domoljublje s rimskim bogom Janusom koji se u umjetnosti prikazuje s dvostrukom glavom (s ili bez brade). Janus je bog početaka, vrata, prijelaza, vremena, dualnosti, prolaza, okvira i završetaka. Obično se prikazuje kao da ima dva lica jer gleda u budućnost i u prošlost.

stranih suparnika te širi ratne osjećaje protiv istih. »Patriotizam je vrsta ljubavi koja je po definiciji ograničena, a ne globalna, partikularna, a ne univerzalna.«[546] Nussbaum smatra kako je presudno »da politička načela pristojnog društva ne uključuju sveobuhvatne etičke ili metafizičke doktrine koje razumni građani, koji imaju široku lepezu sveobuhvatnih doktrina, ne mogu podržati.«[547]

Ideja nacije[548] može se, drži Nussbaum, zastupati i posredovati građanima te ih snažno motivirati na ostvarenje ciljeva nacije - dakako ukoliko su isti pravilno formulirani i jasno zastupani te posredovani. Građani se, tvrdi Nussbaum, itekako mogu potaknuti na služenje jedni drugima pa i na služenje cjelokupnom čovječanstvu. Svjesna je, ipak, kako većina domoljublja nije takva, ali smatra da ono može biti takvo.[549]

Ako se želi da ljudski život s drugima i drugačijima sadrži snažne strasti - za pravdom u svijetu nepravde, za pomoći u svijetu u kojem se mnogi snalaze i žive bez onoga što im je nužno potrebno - bilo bi dobro, tako Nussbaum, započeti s poznatim snažnim osjećajima prema vlastitoj obitelji, lokalnoj zajednici i gradu te vlastitoj državi. Ali briga se ne bi nikako trebala ograničavati isključivo na te lokalne veze.[550]

---

[546] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 79. Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

[547] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 79-80. Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

[548] Nacija (*lat. natio:* rod, pleme, narod), društvena zajednica koja se temelji na: a) uvjerenju svojih članova u zajedničko podrijetlo i sudbinu u prošlosti; b) posebnosti jezika, religije, običaja i niza simboličkih sredstava za obilježavanje kolektivne pripadnosti (himne, zastave, grbovi, spomenici, proslave); c) osjećaju zajedničke solidarnosti, ponosa i društvene jednakosti; d) političkoj organiziranosti u rasponu od pokreta za zaštitu kulturnih posebnosti do državne samostalnosti. - »Nacija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2020. Dostupno na: https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42693. Pristup: 28. 8. 2020.

[549] Kao izrazito pozitivne primjere ovakve vrste patriotizma Nussbaum navodi govor »Sastanak sa sudbinom« prvog indijskog premijera neovisne Indije Jawaharlala Nehrua (premijer od 1947. do 1964.), govore Abrahama Lincolna, šesnaestog predsjednika SAD-a (predsjednik od 1861. do 1865.) i Martina Luthera Kinga mlađeg (baptistički svećenik i društveni aktivist; vodio pokret za građanska prava u SAD-u od sredine 1950-ih do svoje smrti kada je na njega izvršen atentat 1968.). Imenovani su, smatra, koristili ideju nacije kako bi ista ispunila ljudska srca apstraktnim moralnim vrijednostima koje su, u konačnici, dobili kozmopolitsko značenje.

[550] Nussbaum smatra kako u SAD-u izolacionizam ima posebno snažne korijene. Kad su neki pronalazili načine za spašavanje Židova tijekom holokausta neaktivnost Amerike i općenita nebriga odnosno nedjelovanje SAD-a su doprinijeli produljenju agonije nedužnih ljudi. Tek nakon žrtava u Pearl Harboru SAD je odlučio priskočiti u pomoć saveznicima. Kada se 1994. dogodio genocid u Ruandi osjećaj samodostatnosti i neranjivosti koji su osjećali prosječni Amerikanci, smatra Nussbaum, zaustavio je Amerikance u zamišljanju građana Ruande kao žrtava koji bi mogli biti oni sami i time se dovelo do nereagiranja. Takvo pojednostavljeno razmišljanje je, tvrdi Nussbaum, moralno pogrešno

Budući da ljudska bića nalaze smisao života u vezama koje su lokalne ne bi se od ljudi trebalo tražiti da se odriču domoljublja kao što se ne traži od njih da se odreknu ljubavi svojih roditelja ili djece. No ipak roditelji ne omalovažavaju, niti vrijeđaju pri tome tuđu djecu. Škole žele osigurati uvjete da sva djeca, ili velika većina njih, razvijaju svoje sposobnosti kako bi, u konačnici, ostvarila svoje želje i došla do zadovoljavajućeg radnog mjesta. Netko možda najviše voli svoju vlastitu naciju, ali bi ljudi trebali, drži Nussbaum, težiti svijetu u kojem sposobnosti pojedinaca neće biti narušene glađu ili mizoginijom ili nedostatkom obrazovanja - ili zato što netko živi u blizini rata ili u središtu ratnog sukoba.

Mnogi su ljudi uvjereni kako nacije ne bi trebale postojati u budućem svjetskom poretku, a mnogi sumnjaju kako je nacija najveća jedinica prema kojoj su ljudi sposobni osjećati snažnu i živu odanost. »Nacija nije samo prikaladno početno mjesto: ona ima moralnu važnost. Nacije - u svakom slučaju razumno demokratske - sustav su principa i zakona čiji je krajnji izvor u ljudima.«[551] One su izraz ljudske autonomije odnosno da građani žive pod zakonima koje sami biraju.

Svaki suvremeni argument za osjećaje koji naciji daju osobito mjesto treba započeti objašnjavanjem zašto bi uopće domoljublje trebalo imati neko mjesto na popisu vrijednosti. Nacionalni sentiment može igrati dragocjenu ulogu u stvaranju ljudske svjetske kulture. Tako Nussbaum, kada govori o patriotizmu, tvrdi sljedeće:[552]

1) Nacionalna država, uključujući snažni oblik nacionalne suverenosti, važno je dobro za sva ljudska bića ako država poprimi određeni (liberalni, demokratski) oblik. Svaka pristojna svjetska kultura trebala bi promicati kontinuitet suvereniteta i autonomije (liberalnih i demokratskih) nacionalnih država i štititi s njima povezana prava građanstva.
2) Opisane nacionalne države ne mogu ostati stabilne bez moralnih emocija vezanih uz svoje institucije i svoju političku kulturu.

budući da potiče ljude da zanemare utjecaj svojih akcija, svojega djelovanja s obzirom na okolnosti nevinih ljudi, civila.

[551] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 113.

[552] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 81-82. Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

3) Potrebne emocije ne mogu se pružiti samo pripadnošću manjim jedinicama, poput obitelji. Gradovi, regije i etničke, rasne ili rodne skupine za svoj objekt trebaju imati naciju (pod nekim opisom).
4) Postoji, dakle, dobar razlog da nacije opisanih vrsta izazivaju emocije ljubavi i podrške kod svojih građana.
5) Opisane nacionalne države još više trebaju moralne emocije ako će poduzeti projekte koji zahtijevaju znatnu žrtvu vlastitih interesa poput značajne unutarnje preraspodjele ili obilne strane pomoći, prevladavanja diskriminacije tradicionalno marginaliziranih skupina ili zaštite saveznika protiv nepravedne dominacije.
6) Takvi su projekti dobri projekti za nacije. Stoga postoje još jači razlozi za razvijanje nacionalno usmjerenih moralnih emocija.

Legitimna nacionalna država pruža ljudima ulogu u stvaranju institucija i zakona koji njima upravljaju. Stoga je to ključni izraz ljudske autonomije, drži Nussbaum. Netko može imati punu autonomiju na bilo kojem području u životu, ali ako nema glas u odabiru politika koje utječu na »osnovnu strukturu« društva, tj. na skup institucija koje upravljaju čovjekovim životnim šansama sveobuhvatno i od početka ljudskog života, ističe Nussbaum, odsječen je tako od izuzetno važnog dobra.[553]

Nussbaum, nadalje, objašnjava kako bi se trebali osigurati uvjeti da bi se moglo biti sigurni, koliko je to moguće, da »građani razvijaju vrstu »pročišćenog« domoljublja koje je pouzdano povezano s dubljim načelima političke koncepcije koja ne uzdiže, na primjer, Sjedinjene Države iznad drugih nacija i koja se usredotočuje na patnju čovječanstva gdje god se ona dogodi.«[554]

Društvo koje Nussbaum uzima za svoje polazište je klasično liberalno društvo sa sveobuhvatnom zaštitom slobode govora i udruživanja u kojem javno gajenje emocija neće biti oblik prisilne

[553] Nussbaum objašnjava kako bi i druge institucije taj posao mogle raditi jednako dobro ili još bolje: svjetska država, velika nevladina organizacija, Ujedinjeni narodi, multinacionalna korporacija, etnička skupina, država, grad, obitelj.
[554] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 83. Dostupno na https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

provedbe.[555] Ono, dakle, o čemu Nussbaum govori je javno uvjeravanje. Postoje mnogi načini na koje javni čelnici i odgajatelji mogu poticati i gajiti emocije građana koristeći alate retorike i konkretne primjere. Nussbaumm ističe kako je svaka nacija pripovijest, priča u kojoj su istaknuti sjećanje na prošlost i težnja za budućnošću. U svemu tome naglašava kako je nacionalni narativ određena interpretacija. Neki prošli događaji postaju istaknuti u povijesti nastajanja nacije, a drugi ne. Moralni oblik domoljublja koji pokušava artikulirati u svojim djelima trebat će pažljivo pratiti i pitanja tumačenja. Interpretacija događaja ili dokumenata je izrazito važna jer se njome odabire, iz mnogih verzija povijesti nacije, onu inačicu koja konstruktivno ima najboljeg smisla u odnosu na temeljne moralne obveze postojećeg ljudskog društva.

Nussbaum jasno ističe kako domoljubnu emociju ljudi ne bi smjeli temeljiti ni na kakvoj etnolingvističkoj homogenosti, kao ni na bilo kakvim vjerskim osjećajima koji bi eventualno mogli biti uzrok razdora. Patriotizam se treba pozivati na emocije koje povezuju građane suvremenih demokracija, a koji su različite vjere i etničke pripadnosti. Svi bi oni trebali biti tretirani kao potpuno ravnopravni građani. »Središnje u stabilnosti svakog društva koje traži od ljudi da se žrtvuju bit će emocija samilosti[556] zajedno sa sposobnošću da živo zamišljaju nevolje drugih. Ljudi se neće poticati na konstruktivno rješavanje siromaštva ili pružanje obilne inozemne pomoći bez pažljivo izgrađene i moralizirane samilosti koja se obraća nevolji siromašnih smatrajući ih i ozbiljnima, a ne uzrokovanim jednostavno lijenošću ili lošim ponašanjem.«[557] Budući da samilost nije intrinzično pouzdana - ljudi obično osjećaju samilost snažnije prema bližnjima i dragima, nego prema udaljenima i/ili nepoznatima - treba je pažljivo konstruirati u vezi s nacionalnim moralnim normama, ističe Nussbaum.

Druga dva korisna osjećaja - u odgovarajućim granicama koje Nussbaum povezuje s domoljubljem - su ljutnja i nada. Ljutnja se može krivo usmjeriti, ali nijedna borba protiv nepravde ne može proći

[555] Konkretan primjer javnog gajenja emocija je svakako primjer Sjeverne Koreje gdje se nedovoljno izražavanje radosti ili tuge u javmom prostoru kažnjava oduzimanjem određenih prava, zatvorom ili čak lišavanjem života.
[556] Nussbaum se uzastopno poziva na lekcije iz drevne grčke tragedije u sljedećem smislu: osoba treba kombinirati samilost zbog teške patnje s poštovanjem djelovanja te osobe tretirajući je ne kao pasivnu žrtvu sreće, već kao ljudsko biće koje se suprotstavlja, često herojski, velikim preprekama.
[557] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 84. Dostupno na https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

bez ove emocije. Čelnici država će trebati, objašnjava, pokušati konstruirati ljutnju koja je usmjerena na nepravde, a ne na ljude. Traži se emocija ljutnje koja je čvrsto povezana s nenasilnom političkom borbom. Zašto upravo ovakva forma ljutnje? Razlog je jednostavan: ovakva razumna ljutnja u budućnosti nudi mogućnosti milosrđa i pomirenja. Uz razumnu ljutnju ide i emocija nade. Nadom će se, drži Nussbaum, ljudi držati ideje nenasilja i nadati se kasnijem pomirenju (samo međutim ako ne očajavaju).[558]

Zašto je patriotizam važan? Domoljublju se ljudi okreću kako bi se dobre institucije učinile, iz pravih razloga, stabilnima. Naime, i samo dobro u domoljublju može itekako biti nestabilno u vremenu tjeskobe. Zakon i jasna institucionalna struktura stoga su, ističe Nussbaum, bitni »rekviziti« za osiguranje dobroga u domoljublju. Štoviše ona nudi i nabraja pet čimbenika koji mogu pridonijeti tome da ljudi iz patriotizma izvuku dobro, a ne nešto loše.[559] Prvi čimbenik su, smatra Nussbaum, ustavna prava i neovisno sudstvo. Ustavna prava temelj su za prava manjine. Budući da su manjine uvijek u nekoj vrsti opasnosti od vlastitog domoljublja, često može potaknuti raspoloženje većinskog stanovništa protiv njih, pročišćeno domoljublje treba unaprijediti zajedno s čvrstom i sveobuhvatnom tradicijom ustavnih prava koji štite sve građane. Neovisno sudstvo, odvojeno od javne pristranosti i pritiska, treba biti tumač i osiguravatelj tih prava. Drugi je čimbenik podjela vlasti koja otežava odlazak u rat. Ovlasti za ratovanje trebale bi, naime, biti prisutne u zakonodavnom tijelu. S druge strane, izvršna vlast za pokretanje i nastavak ratova trebala bi biti strogo ograničena. Treće, neophodna je zaštita prava imigranata. Patriotizam redovito riskira, smatra Nussbaum, da skrene u ksenofobiju dok ksenofobija često uzima za svoje »mete« nove imigrantske skupine.[560] Četvrto, izvlačenje dobra iz pročišćenog domoljublja zahtijeva obrazovanje o stranim kulturama i domaćim manjinama.[561] Napokon, peto, pročišćeno domoljublje zahtijeva snažnu kritičku kulturu. Možda najvažniji čimbenik od svih ranije navedenih je zaštita

[558] U svom djelu *Hiding from Humanity: disgust, shame, and the law* Nussbaum tvrdi kako su dvije najopasnije moralne emocije za ljudsko društvo gađenje i sram. Obje nastaju u ranom djetinjstvu u primitivnom obliku, a obje za svoj prvi objekt uzimaju nedostatke ljudskog tijela, njegovu smrtnost, slabost i ovisnost.

[559] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 86. Dostupno na https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

[560] Pročišćeno domoljublje treba unaprijediti zajedno s čvrstom zaštitom prava legalnih imigranata koji nisu (ili još nisu) državljani i ljudskim aranžmanima za ilegalne migrante.

[561] Paniku i ksenofobiju uvijek je teže održati kada su ljudi upoznati sa složenim povijesnim činjenicama u vezi sa skupinama migranata s kojima se susreću.

slobode govora i neslaganja te zaštita glasova intelektualaca koji imaju vodeću ulogu u oblikovanju kritične javne kulture. Škole trebaju njegovati tu kritičku kulturu od najranijih godina učeći djecu da je sposobnost kritičkog mišljenja jedna od najvažnijih sposobnosti demokratskog građanina kao i da su, ističe Nussbaum, učenje napamet i razmišljanje po navici sve obilježja lošeg građanina.

Što se tiče domoljublja, Nussbaum drži kako su se Sjedinjene Američke Države od pročišćenog okrenule prema zloćudnom patriotizmu.[562] Naime, politika straha uvjerila je mnoge Amerikance da trebaju obuzdati građanske slobode u ime beskonačnog »rata protiv terorizma«.[563]

»Akutni strah tipično je vodio Amerikance da naciju okarakteriziraju uskim i isključivim terminima.«[564] Demonizacija ilegalnih migranata još je jedan ružan dio ove politike tjeskobe koja se potiče. Očito, dakle, domoljublje samo po sebi nije dobra stvar odnosno često može biti doista vrlo loša stvar. Ono što, međutim, tvrdi Nussbaum je da nacija koja slijedi ciljeve koji zahtijevaju žrtvu vlastitih interesa treba biti sposobna pozivati se na domoljublje na načine koji se oslanjaju na simbol i retoriku, emocionalno pamćenje i povijest - kao Lincoln, King ml., Gandhi i Nehru koji su u tome imali velikoga uspjeha. To je utoliko istinitije kada nacija ne slijedi samo unutarnju pravdu već i cilj globalne pravde. »Ako ljudi zainteresirani za ekonomsku jednakost, pravdu za manjine i globalnu pravdu izbjegavaju simbol i retoriku bojeći se da svi pozivi na emocije i maštu budu u osnovi opasni i iracionalni desnica će monopolizirati te snage na štetu demokracije.«[565] Stav je ovo koji Nussbaum jasno i izravno zastupa u svojim člancima i knjigama.

[562] Slične okolnosti Nussbaum prepoznaje i u Indiji u kojoj je hinduistička desnica, nadovezujući se na emocije etničke čistoće, stvorila klimu nasilja i straha za manjine osobito muslimane u pojedinim djelovima zemlje.
[563] Političari sve više koriste jezik koji demonizira islam i muslimane: »islamofašizam«, »rat protiv islamskog terorizma« i sl.
[564] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 93. Dostupno na https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.
[565] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 93. Dostupno na https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

4.2. Kozmopolitizam

Stoici se smatraju zaslužnima za izmišljanje pojma »kozmopolitizam« - filozofija građanstva svijeta - a u eseju iz 1996. Nussbaum se osvrće na suvremenu relevantnost ove ideje u odnosu na domoljublje.

Amerikanci, smatra Nussbaum, redovito daju činjenici da je netko Amerikanac posebnu istaknutost u moralnom i političkom promišljanju. Općenito govoreći Amerikanci iz SAD-a osjećaju ponos na specifično američki identitet i američko državljanstvo smatrajući, drži Nussbaum, da ono daje posebnu snagu motivacijama za političku akciju. Smatra kako je ovaj »naglasak na patriotskom ponosu moralno opasan i, u konačnici, subverzivan nekim vrijednim ciljevima kojem domoljublje želi služiti - na primjer, cilju nacionalnog jedinstva u odanosti vrijednim moralnim idealima pravde i jednakosti«.[566] Tvrdi kako bi tim ciljevima bolje služio ideal koji je primjereniji situaciji u suvremenom svijetu - vrlo stari ideal *kozmopolita*, osobe čija je odanost odnosno vjernost, lojalnost usmjerena svjetskoj zajednici ljudskih bića.[567]

Neki filozofi[568] pozivali su Amerikance da ne preziru domoljublje kao vrijednost odnosno da bi patriotizmu trebali pridavati središnju važnost »osjećajem nacionalnog ponosa« i »osjećajem zajedničkog nacionalnog identiteta«. Pristaše nacionalizma[569,570] u politici i obrazovanju često čine slab ustupak kozmopolitizmu. Oni mogu, na primjer, tvrditi da iako bi države trebale obrazovanje

---

[566] Martha Nussbaum C.: »Patriotism and Cosmopolitanism« u M. Cohen (ur.), *Princeton Readings in Political Thought. Essential Texts from Plato to Populism*, Princeton University Press, Princeton 2018., str. 739.

[567] Nussbaum artikulira ova pitanja, s jedne strane, temeljem iskustva rada u na međunarodnim pitanjima o kvaliteti života u institutu za razvoj ekonomije povezane s Ujedinjenim narodima. Također je motiviran, s druge strane, s relativno čestim raspravama o američkom »karakteru« i američkom obrazovanju.

[568] Među inim i Richard Rorty.

[569] Nacionalizam (njem. *Nationalismus*, franc. *nationalisme)* - ideja i politički pokret u modernoj epohi koji naglašava jedinstvo nacije, njezinih interesa, prava ili političkih ciljeva, razumijevanja zajedničke prošlosti te odnosa prema drugim nacijama ili državama odnosno njezin kolektivni identitet. Termin nacionalizam nastao je potkraj 18. st. u Francuskoj, a označuje pretjerano izražavanje nacionalnog osjećaja i to na račun pripadnika drugih nacija, pa se nacionalizam povezuje s etnocentrizmom i ksenofobijom. Za razliku od domoljublja (patriotizma), kojim se izražava privrženost zavičajnoj sredini, nacionalizam privrženost vezuje samo uz pripadnike određene skupine, etničke ili nacionalne, kao uz svoj »rod« (rodoljublje) ili »veliku obitelj«. - »Nacionalizam«, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42695. Pristup: 25. srpnja 2020.

[570] Nacionalizam često nastoji prisiliti jednoobraznost odnosno jednolikost ovog sentimenta pa se ljudi trebaju čuvati takvih pokušaja. Nussbaum ističe primjer Indije kao zemlje u kojoj religijski nacionalizam ugrožava demokratske vrjednote. S druge strane, Indija je i pozitivan primjer kako demokracija može preživjeti napade religijskog ekstremizma. Smatra kako mnoge suvremene demokracije mogu mnogo toga naučiti na primjeru Indije.

i političko promišljanje temeljiti na zajedničkim nacionalnim vrijednostima, predanosti osnovnim ljudskim pravima treba biti dio bilo kojeg nacionalnog obrazovnog sustava kako bi ta obveza, u određenom smislu, držala na okupu mnoge nacije. Naglasak na ljudskim pravima svakako je potreban za svijet u kojem nacije cijelo vrijeme međusobno komuniciraju pod uvjetima pravde i uzajamnog poštovanja (ili bi trebale komunicirati u navedenim okolnostima). No je li to dovoljno?

Studenti u SAD-u kroz svoje obrazovanje usmjereni su, tvrdi Nussbaum, ponajprije na granice države u kojoj žive i nekako se s njima, s državnim granicama, njihovo obrazovanje zaključuje. Na neki se način onda te fizičke granice preslikavaju i u njihove mlade umove. Nussbaum drži da bi mladi trebali učiti kako su oni, prije svega, građani svijeta i to dok se oni, trenutno ili slijedom životnih okolnosti, nalaze u Sjedinjenim Državama trebaju dijeliti ovaj svijet s građanima drugih zemalja.

Odakle kozmopolitizam vuče svoje porijeklo? Kada su Diogena Laertija pitali odakle dolazi znao je reći: »Ja sam građanin svijeta.« Diogen je odbio biti definiran lokalnim podrijetlom i članstvom u nekoj grupi. Upravo su to, naime, bile karakteristike pripadnosti za sliku o sebi konvencionalnog grčkog muškarca.[571] Umjesto na taj način Diogen se opisivao u terminima univerzalnijih težnji. Stoici, koji su slijedili njegovo vodstvo, dalje su razvijali njegovu sliku *kosmou politês* [svjetskog građanina] tvrdeći da svaki pojedinac zapravo živi u dvije zajednice: lokalnoj zajednici svog rođenja i zajednica ljudskih argumenata i težnji. Ova druga zajednica je u osnovi izvor ljudskih moralnih obveza. S obzirom na temeljne moralne vrijednosti, poput pravde, sva ljudska bića bi se trebala smatrati sugrađanima i susjedima. Trebala bi se uvažavati ljudska razmatranja o ljudskim problemima i konkretnim ljudskim okolnostima i situacijama, a ne o problemima koji proizlaze iz nacionalnog identiteta koji su posve različiti od konkretnih poteškoća i izazova kojima su izloženi ljudi u svojoj svakodnevici, tako Nussbaum. »Diogen je znao da je poziv na razmišljanje poput svjetskoga građanina, u određenom smislu, bio poziv za progonstvo iz udobnosti domoljublja i

[571] Martha Nussbaum C.: *The cosmopolitan tradition: a noble but flawed ideal*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 2019., str. 1-2.; »Patriotism and Cosmopolitanism«, u M. Cohen (ur.), *Princeton Readings in Political Thought. Essential Texts from Plato to Populism*, Princeton University Press, Princeton 2018., str. 738. i str. 742.

njegovih lakih osjećaja kako bismo vidjeli vlastite načine života sa stajališta pravde i dobra.«[572] Nesreća ili sreća odnosno okolnosti gdje se netko rodio upravo su to - okolnosti koje mogu biti sretne ili nesretne za pojedinca. Bilo koje ljudsko biće može biti rođeno u bilo kojem narodu. Prepoznajući to Diogenovi su nasljednici, stoici, smatrali kako ljudi ne bi trebali dopustiti da razlike u nacionalnoj ili klasnoj ili etničkoj pripadnosti ili čak spolu postavljaju prepreke između njih i bližnjih. »Trebali bismo prepoznati čovječanstvo gdje god se ono pojavljuje i dati njegovim temeljima, razumu i moralnom kapacitetu, našu prvu odanost i poštovanje.«[573]

Stoici nisu predlagali ukidanje lokalnih i nacionalnih oblika političkog organiziranja i stvaranje svjetske države. Njihova je ideja bila nešto radikalnija: smatrali da kako ljudi ne bi trebali biti odani nijednom obliku vladavine, niti privremenoj moći, već bi svoju vjernost trebali usmjeriti ka moralnoj zajednica koju čini čovječanstvo, zajednici svih ljudskih bića. Svaki bi se čovjek, dakle, trebao prema drugome odnositi s poštovanjem te bi, pri tome, trebalo uvažavati dostojanstvo razuma i moralnog izbora svakog pojedinca (slagali se ili ne slagali s istim).

Stoici su smatrali da je dobro građansko obrazovanje prijeko potrebno štoviše nužno obrazovanje za formaciju svjetskog građanstva. Preporučuju stoga dobro obrazovanje temeljem tri osnove.[574] Prvo, stoici drže da je dragocjeno proučavanje čovječanstva kakvo se ostvaruje u cijelom svijetu jer se time postiže samospoznaja: jasnije se ljudi sami vide kad uvide svoje putove, svoje izbore i procjene u odnosu na putove, izbore i procjene drugih razumnih ljudi. Drugo, drže kako će ljudi moći bolje riješiti svoje probleme ako se s njima suoče upravo na ovaj način.[575] Konačno, inzistiraju na tome da je stav *kosmou politêsa* istinski vrijedan jer kod ljudi prepoznaje ono što je fundamentalno za njih, ono što je najvrjednije poštovanja i priznanja: ljudska težnja za pravdom i dobrotom te ljudska sposobnost rasuđivanje u vezi s time. Naglašavaju da bi se bio građanin svijeta

[572] Martha Nussbaum C.: »Patriotism and Cosmopolitanism«, u M. Cohen (ur.), *Princeton Readings in Political Thought. Essential Texts from Plato to Populism*, Princeton University Press, Princeton 2018., str. 742.
[573] Isto.
[574] Isto, str. 743-744.
[575] Nijedna tema, smatra Nussbaum, nije detaljnije istražena u stoicizmu od šteta koju su frakcije i lokalne pripadnosti nanijele političkom životu grupe.

pojedinac nikako ne treba odustati od lokalnih identifikacija koje itekako mogu biti izvor velikog bogatstva u životu.[576]

Nussbaum bi voljela da obrazovanje zauzme ovo kozmopolitsko stoičko stajalište. Stoga predlaže četiri argumenta za jedan drugi koncept obrazovanja, koji se poprilično razlikuje od aktualnog u SAD-u, a kojega naziva *kozmopolitskim obrazovanjem*. Podrobnije o ovoj vrsti obrazovanja u poglavljima koja slijede.[577]

Daljnja razmišljanja o stoičkom kozmopolitizmu, a osobito o njegovom strogom obliku koji je razvio Marko Aurelije, uvjerila su Nussbaum kako poricanje određenih vezanosti većini ljudi ostavlja život praznim od smisla, besmislenim. Mračna strana stoičke misli je uvjerenje da život sadrži samo slijed pukih epizoda nakon što se određene privrženosti iskorijene. Rješenje problema određenih vezanosti ne bi smjelo biti potpuno iskorjenjivanje koje je destruktivno za ljudsku osobnost. Umjesto toga, rješenje bi trebalo biti neravnomjerna dijalektička oscilacija u ljudima koji prihvaćaju ograničenja pojedinih snažnih dužnosti prema čovječanstvu. Tek tada dolazi pitanje koliko daleko se ljudi imaju pravo posvetiti određenim ljudima i mjestima koja vole. To je, dakle, Nussbaumin sveobuhvatni etički stav. Smatra kako ova pozicija sadrži dovoljno prostora za domoljublje posebno u obliku koji prihvaća ograničenja globalne pravde.[578]

4.3. Humanističko obrazovanje

»Ništa nije presudnije za demokraciju od obrazovanja.«[579] Nussbaum smatra kako je obrazovanje osobito važno za ljudsko dostojanstvo, ljudsku jednakost i mogućnosti. Tijekom primarnog i sekundarnog obrazovanja mladi građani, u ovoj, za njih, presudnoj dobi, razvijaju navike uma koje će prakticirati tijekom cijelog života. U ovome, naime, razdoblju života, ističe Nussbaum, mladi

[576] Stoici sugeriraju da ljudi o sebi ne bi smjeli razmišljati na način da su lišeni lokalne pripadnosti, već na način da su okruženi nizom koncentričnih krugova. U prvom se krugu nalazi sam čovjek, u sljedećem njegova najuža obitelj zatim se u sljedećem krugu nalazi proširena obitelj. Slijedi krug koji obuhvaća kvart pa krug lokalne grupe pa, konačno, krug koji sadrži zemljake. Izvan svih ovih krugova nalazi se i onaj najveći, čovječanstvo u cjelini.

[577] Tijekom vremena Martha Nussbaum mijenja svoj stav u odnosu na patriotizam i kozmopolitizam: od podržavanja i zagovaranja kozmopolitizma do potpuno kontrarnog stava u kojemu čak ni ne podržava kozmopolitizam kao ispravnu sveobuhvatnu doktrinu. Štoviše, smatra da je nastavila podržavati kozmopolitizam, kao ispravan sveobuhvatan etički stav, nikako ga ne bi učinila temeljem političkih principa ni za naciju, ni za svjetski poredak.

[578] Martha Nussbaum C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 80. Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

[579] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. 264.

uče postavljati ili ne postavljati pitanja, uzimaju ono što čuju kao »zdravo za gotovo« ili istražuju dobivene odgovore s obzirom na pitanja koja su im u tom, jedinstvenom, razdoblju života važna. U ovoj dobi zamišljaju situacije drugih mladih, starijih koji su od njih različiti ili, jednako tako, u drugima i drugačijima vide opasnost te prijetnje za razvoj vlastitih interesa i projekata. Konačno, ovo je razdoblje u kojemu mladi vide sebe članom jedne homogene zajednice ili kao građane određene nacije i svijeta koji je prožet diverznim ljudima, zajednicama i različitim individualcima. Svi oni, međutim, zaslužuju poštovanje i razumijevanje. Nussbaum smatra kako bi školovanje, u tome smislu, itekako trebalo promovirati određene vrijednosti poput, na pr., poštovanje prema drugima, jednakost svih, ljudsko dostojanstvo. Te bi vrijednosti trebale biti nezaobilazne u svakom kurikulu.[580]

U središte pristupa sposobnostima/mogućnostima Nussbaum smješta obrazovanje - ono u školama, kod kuće, u posebnim programima za djecu i odrasle koje, ponekad, vode i udruge civilnog društva. Cjelokupna edukacija »formira postojeće sposobnosti ljudi u razvijene *unutarnje sposobnosti* mnogih vrsta.«[581] Ova je formacija presudna za razvoj i upotrebu mnogih drugih ljudskih sposobnosti.

Svjesna okolnosti i aktualnosti svijeta u kojem živi, gdje se sve više ističe važnost i vrijednost prirodnih znanosti odnosno STEM[582] područja, Nussbaum promišlja o činjenici trivijaliziranja humanističkih znanosti i zanemarivanju umjetnosti na tercijarnoj razini - ne samo u SAD-u - ili njihovog potpunog zaobilaženja na svim razinama obrazovanja u pojedinim državama svijeta.[583] Ona, pak, humanističke znanosti smatra itekako važnima jer drži da te znanosti daju svoj konkretan i nemjerljiv doprinos formiranju i edukaciji građana. Štoviše umjetnost i humanističke znanosti smatra presudnima za razvoj i formiranje »pristojne« javne kulture.

[580] Nussbaum razlikuje etičko obrazovanje utemeljeno na vrijednostima i religijsko obrazovanje. Smatra kako se ovo drugo redovito temelji na dogmama koje neke religijske zajednice mogu smatrati neprikladnima.
[581] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 152.
[582] Akronim koji znači Science, Technology, Engineering i Mathematics odnosno znanost, tehnologija, inženjerstvo i matematika.
[583] Ideja o progresivnom obrazovanju kojemu su kritično mišljenje i umjetnost kao i humanističke znanosti presudne vrlo je izvan prihvaćenog modela obrazovanja u Indiji kojom dominira ostvarenje uspjeha ponajprije u znanosti i tehnologiji. Kritičko mišljenje, imaginacija, znanje o umjetnosti nije na cijeni kod roditelja koji šalju svoju djecu na sveučilišta diljem zemlje.

Humanističke znanosti uče jednom kritičkom stavu i trezvenoj perspektivi obogaćujući život čovjeka razvijajući njegovu spoznaju. Stvarnost bez humanističkih znanosti vodi u svijet potencijalno neosjetljivih i emocionalno mrtvih građana, građana ispunjenih agresivnim željama, a koji su u potpunosti neosjetljivi na tuđe nevolje i poteškoće.[584] Štoviše koliko su književnost pa i druge umjetnosti[585] važne Nussbaum vidi se i u sljedećoj njezinoj misli: »izostavljanje umjetnosti recept je za stvaranje patološkog narcizma, za stvaranje građana koji će se teško povezati s drugim ljudskim bićima uz osjećaj za ljudski značaj društvenih problema.«[586] Svjesna je kako dolazi do sve većeg zanemarivanja određenog načina razmišljanja, a koje se pokušava zamjeniti mjerljivim rezultatima isključivo STEM predmeta. Stoga bi se trebalo zahtjevati obrazovanje koje čini sve, tako Nussbaum, što može kako bi potaknulo razumijevanje ljudskih nevolja. Potrebno je naučiti djecu prepoznati mnoge prepreke u tom nastojanju, brojne zamke samožive mašte u kojoj ona pokušava biti pravedna. Ljudi trebaju biti sigurni, koliko je to danas moguće, kako su obrazovni napori dosljedni i sustavni, a ne samo reakcije motivirane strahom na neku trenutnu odnosno aktualnu[587] krizu.

Ljudi su danas itekako svjesni da žive u složenom, međusobno povezanom svijetu. Suvremene tehnologije i Internet ukazuju na granice - štoviše horizonte - ljudskog neznanja. No iste internetske mogućnosti mogu ljudima pomoći obnoviti svoju predanost jednakoj vrijednosti čovječanstva, zahtjevnih medija i škola koje njeguju i proširuju ljudsku maštu predstavljajući sve živote bogatim i vrijednim samilosti.

Razmišljajući o obrazovanju u SAD-u, a budući da je i sama dio obrazovnog odnosno akademskog sustava, Nussbaum se pita je li dovoljno učenike i studente naučiti da su prije svega državljani Sjedinjenih Država, ali da bi pri tome trebali poštovati ljudska prava građana Indije, Bolivije, Nigerije i Norveške (i inih zemalja). Ili bi trebali - kao što Nussbaum smatra - osim što posebnu

[584] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 450.
[585] Osobe koje su primile čak i osnovno obrazovanje imaju poboljšane mogućnosti zapošljavanja, veće su im prilike sudjelovanja u političkom životu društva te imaju veće kapacitete za produktivnu interakciju s drugima na lokalnoj, nacionalnoj pa čak i globalnoj razini.
[586] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 450.
[587] Postoje mnogobrojni pokušaji educiranja američke javnosti o islamu, o povijesti Afganistana i Pakistana te o situaciji i stavovima Amerikanaca arapskog podrijetla u SAD-u. Često, međutim, ovo obrazovanje nema previše konkretnog uspjeha.

pozornost posvećuju povijesti i aktualnoj situaciji kao i okolnostima vlastite nacije naučiti i puno više nego što je to pre često slučaj o ostatku svijeta u kojem žive, o toj istoj Indiji i Boliviji i Nigeriji i Norveškoj i njihovim povijestima, problemima i uspjesima. Bi li studenti u SAD-u trebali naučiti samo to da indijski građani imaju jednaka ljudska prava ili bi, također, trebali učiti o problemima gladi i zagađenju u Indiji te implikacijama tih problema na veće probleme globalne gladi i globalne ekologije? Nussbaum zastupa jedan stav, s obzirom na iznesena pitanja, kojega sama naziva *kozmopolitsko obrazovanje*.[588] Dakako da u ovome stavu nije sama odnosno slično mišljenje iznose, davno prije nje, filozofija stoika.

Stoici smatraju da je dobro građansko obrazovanje obrazovanje za svjetsko građanstvo. Preporučuju ovaj stav temeljem tri osnova. Prvo, smatraju da je proučavanje čovječanstva kakvo se ostvaruje u cijelom svijetu dragocjeno za samospoznaju: jasnije se ljudi vide kad vide svoje putove u odnosu na putove drugih razumnih ljudi. Drugo, stoici tvrde da će ljudi biti sposobniji riješiti svoje probleme ako se s njima suoče upravo na ovaj način. Nijedna tema nije dublja u stoicizmu od štete koju su frakcije i lokalne pripadnosti nanijele političkom životu određene skupine. Tvrde da političko vijećanje iznova sabotira odanost određenih frakcija. Samo temeljnom odanošću svjetskoj zajednici pravde i razuma ove se opasnosti mogu izbjeći. Konačno, inzistiraju na tome da je stav *kosmou politêsa* suštinski vrijedan. Jer prepoznaje kod osoba ono što je kod njih posebno bitno, što je vrijedno poštovanja i priznanja: njihove težnje za pravdom i dobrotom te njihovu sposobnost rasuđivanja u vezi s tim. Ovaj je aspekt možda manje živopisan od lokalnih ili nacionalnih tradicija i identiteta, ali oni jesu, tvrde stoici, i trajni i duboki. Stoik naglašava da se za građanstvo svijeta ne treba odreći lokalnih identifikacija koje često mogu, i jesu, biti izvor velikog bogatstva u životu. Sugeriraju da o sebi ljudi ne trebaju misliti kao da su ljudi lišeni lokalne povezanosti, već kao na one koji su okruženi nizom koncentričnih krugova. Prvi je krug nacrtan oko pojedinca. Sljedeći krug u sebi sadrži nečiju užu obitelj. Zatim, u trećem krugu, slijedi šira obitelj. Redom slijede susjedi ili lokalna grupa, sugrađani, sunarodnjaci. I na ovaj se popis lako mogu dodati grupiranja temeljena na etničkim, jezičnim, povijesnim, profesionalnim, rodnim i

[588] Martha Nussbaum C.: »Patriotism and Cosmopolitanism« u *Boston Review. A Political and Literary Forum*, October 01, 1994. Dostupno na: http://bostonreview.net/martha-nussbaum-patriotism-and-cosmopolitanism. Pristup: 7. srpnja 2020.

seksualnim identitetima. Izvan svih ovih krugova nalazi se najveći krug - onaj čovječanstva u cjelini.[589]

Kao profesorica na sveučilištu Nussbaum smatra kako bi se trebalo intenzivno raditi na tome da sva ljudska bića postanu dijelom zajednice dijaloga i zabrinutosti jednih za druge te kako bi ljudi svoja politička promišljanja trebala temeljiti na toj međusobnoj ljudskoj zajednici - kozmopolitskoj zajednici. Ona bi, pak, čovječanstvu trebala posvetiti posebnu pozornost i poštovanje. Ta jedna velika međunarodna, kozmopolitska zajednica trebala bi naučiti dovoljno o različitostima da bi prepoznala, u toj različitosti, zajedničke ljudske ciljeve, težnje i vrijednosti.

Velika pažnja trebala bi se dakako usmjeriti i sprečavanju mogućih zlouporaba. Tako donosi četiri argumenta koji govore u prilog činjenice da svjetsko državljanstvo umjesto demokratskog/nacionalnog građanstva postane središnji fokus obrazovanja.[590]

1. Kroz kozmopolitsko obrazovanje ljudi saznaju, uče više o sebi.
2. Napreduju u rješavanju problema koji zahtijevaju međunarodnu suradnju.
3. Prepoznaju moralne obveze prema ostatku svijeta koje su stvarne i koje bi u protivnom ostale neprepoznate.
4. Iznose dosljedan i koherentan argument na temelju razlika koje su ljudi zaista spremni braniti.

Više detalja o ovim argumentima u poglavljima koja slijede.

4.3.1. Spoznaje kozmopolitskog obrazovanja

Jedna od najvećih prepreka racionalnom promišljanju u politici je neispitani osjećaj, tvrdi Nussbaum, da su trenutne vlastite preferencije te načini ponašanja i reagiranja neutralni i prirodni. Obrazovanje, koje uzima nacionalne granice kao moralno istaknute i relevantne, često jača ovu

[589] Martha Nussbaum C.: »Patriotism and Cosmopolitanism« u *Boston Review. A Political and Literary Forum*, October 01, 1994. Dostupno na: http://bostonreview.net/martha-nussbaum-patriotism-and-cosmopolitanism. Pristup: 7. srpnja 2020.

[590] Martha Nussbaum C.: »Patriotism and Cosmopolitanism«, u M. Cohen (ur.), *Princeton Readings in Political Thought. Essential Texts from Plato to Populism*, Princeton University Press, Princeton 2018., str. 738-745.; Martha Nussbaum C.: »Patriotism and Cosmopolitanism« u *Boston Review. A Political and Literary Forum*, October 01, 1994. Dostupno na: http://bostonreview.net/martha-nussbaum-patriotism-and-cosmopolitanism. Pristup: 7. srpnja 2020.

vrstu iracionalnosti. Nesrećama ili slučajnostima povijesti pripisuje se lažni znak moralne težine i slave. Gledajući sebe u objektivu drugog čovjek dolazi do toga što je u ljudskoj praksi lokalno i nepotrebno, što uzrokuje širu ili dublju podjelu. SAD kao država je, ističe Nussbaum, zastrašujuće neuka za većinu ostatka svijeta. Štoviše tvrdi kako to znači da je i ona - država i nacija - na mnogo presudnih načina sama po sebi neuka. Kao pokazatelj ističe primjer obitelji. Nussbaum smatra da ako ljudi žele razumjeti vlastitu povijest i svoje izbore, u koje su uključeni struktura obitelji i odgoj djece, potrebno je pogledati okolnosti u svijetu u kojima žive i djeluju navedene obitelji te o kakvim se sve konfiguracijama obitelji radi. Potrebno je, dakle, pogledati kroz koje su sve strategije djeca zapravo zbrinuta. Takva studija može pokazati, na pr., da dvoroditeljska nuklearna obitelj, u kojoj je majka isključivo domaćica, a otac primarno hranitelj nikako nije sveprisutan stil odgoja djece u današnjem svijetu. Na mnogim kontinentima veliku odgovornost pri odgoju djece ima šira obitelj ili skupine obitelji, lokalno mjesto - selo, udruženje žena i sl. Temeljem prikupljenih podataka nameću se neka pitanja: koliko je zlostavljanja djece u obitelji koja uključuje bake i djedove kao i drugu rodbinu u odgoju djece u usporedbi s relativno izoliranom nuklearnom obitelji zapadnog stila? Koliko je različitih struktura skrbi o djeci pronađeno kao podrška radu žene koja ujedno skrbi i o djeci te o kućanstvu? Koliko dobro funkcionira svaka od dostupnih struktura? Ako se ne poduzme ovakva ili slična vrsta obrazovnog projekta rizik je da će se formirati pretpostavka kako su mogućnosti obitelji koje su dostupne ljudima u državi u kojoj žive jedine koje postoje te da su takve »normalne« i »prirodne« za ljudsku vrstu.[591]

4.2.2. Napredak kroz rješavanje problema

Zrak se ne pokorava nacionalnim granicama, zrak ih ne poznaje. Ova jednostavna činjenica za djecu može biti početak prepoznavanja da, htjeli ljudi to ili ne, građani žive u svijetu u kojem su sudbine naroda usko isprepletene s obzirom na osnovna dobra i puko preživljavanje. Zagađenje država trećeg svijeta koje pokušavaju postići visoki životni standard u nekim će slučajevima završiti u zraku i neće biti ograničeno isključivo na teritorij te zemlje. Svako inteligentno i dugoročno razmatranje ekologije kao i opskrbe hranom te projekcije vezane za stanovništvo zahtijeva prekogranično planiranje, globalno znanje i prepoznavanje zajedničke budućnosti ljudi

[591] Slično se može reći o ljudskim predodžbama o spolu i seksualnosti, o predodžbama o radu i njegovoj podjeli, o shemama posjedovanja imovine, o liječenju i o starosti.

na planeti. Da bi uopće ovakva vrsta globalnog dijaloga bila moguća potrebno je ljudima ne samo znanje o zemljopisu i ekologiji drugih nacija, već i mnogobrojni podaci o ljudima s kojima će se izravno komunicirati. Zašto je to od velike važnosti? Na taj se način, u razgovoru s drugim i drugačijim, ostvaruje mogućnost poštivanja njihove tradicije i obveze. Kozmopolitsko obrazovanje pružilo bi pozadinu potrebnu za ovu i sličnu vrstu promišljanja, smatra Nussbaum.

4.3.3. Moralne obaveze prema svijetu

Visoki životni standard koji ostvaruju neki Amerikanci u svojoj zemlji (SAD-u) jedan od onih koji se vrlo vjerojatno ne može preslikati u ostatku svijeta. Nussbaum smatra kako bi obrazovanje djece trebalo ići za osvješćivanjem činjenice kako se ono što je dostupno građanima u SAD-u ne podrazumijeva i nije niti jednako pristupačno, niti moguće u mnogim zemljama na drugim kontinentima. Ukoliko se djecu ne senzibilizira za ovakve vrste diskriminacije, ili diskriminacije po bilo kojoj osnovi, Nussbaum ističe da se tada u SAD-u odgaja nacija moralnih licemjera koji možda govore jezikom univerzalnosti, ali čiji svemir ima sebično uski opseg. Ako Amerikanci doista vjeruju, objašnjava Nussbaum, kako su sva ljudska bića stvorena jednaka, obdarena određenim neotuđivim pravima tada se od istih građana traži, u moralnom smislu, da razmisle što ta koncepcija zahtijeva od njih za ostatak svijeta. Nikako ljudi ne bi trebali ograničiti svoje razmišljanje na svoju vlastitu sferu, ističe Nussbaum, već bi donositelji odluka u političkim i ekonomskim pitanjima trebali razmotriti pravo drugih odnosno svih ljudi na život, pravo na slobodu i potragu za srećom. Nussbaum je uvjerena kako će upravo takva vrsta razmišljanja imati velike ekonomske i političke posljedice - kako za Amerikance tako i za cijeli svijet.

4.3.4. Koherentan argument

Zašto bi se ljudi iz Kine trebali smatrati prijateljima države SAD u trenutku kad se isti nastanjuju na određenom lokalitetu u Sjedinjenim Državama, ali ne i kada žive na određenom drugom mjestu, naime u matičnoj im državi, Kini? Što je to s nacionalnom granicom koja ljude od ravnodušnih prema drugima magično, gotovo treptajem oka, pretvara u ljude prema kojima postoji dužnost uzajamnog poštivanja - činom prolaska granice? Nussbaum zaključuje kako se propustila prilika, koja se ukazala, multikulturnog uvažavanja jedne nacije. Propustila se prilika da šire svjetsko razumijevanje postane središnje mjesto za obrazovanje. Nussbaum, nadalje, ističe kako je

domoljublje vrlo blisko jingoizmu[592] što smatra vrlo ozbiljnom i očitom opasnosti. Ako se djeca ne uspiju potaknuti i educirati da prelaze granice u svojim mislima i maštama, prešutno im se tada, tako Nussbaum, daje poruka da se zapravo ne misli ono što se govori o jednakosti sviju svugdje. Iako se, načelno, proklamira da se čovječanstvo kao takvo treba poštovati ta se tvrdnja zapravo tumači na način da su Amerikanci kao nacija vrijedni osobitog poštovanja. Nussbaum smatra kako je ovo priča koju su Amerikanci predugo pnasljedovali i koju su neosnovano zastupali.

Postati građaninom svijeta često je, tvrdi Nussbaum, usamljen posao. To je, zapravo, neka vrsta progonstva - izgnanstvo je to iz udobnosti lokalnih istina, iz udobnog osjećaja domoljublja, iz upijajuće drame ponosa na sebe i svoje. Kozmopolitizam ne nudi takvo utočište. Ono nudi razum i ljubav prema čovječanstvu što se ponekad može činiti manje živopisno od ostalih izvora pripadnosti. Život i svakodnevica kozmopolita, koji stavlja pravo ispred zemlje i univerzalni razum ispred simbola nacionalne pripadnosti, ne treba biti, tvrdi Nussbaum, dosadan, dvodimenzionalan, niti mu treba nedostajati ljubavi.

Nussbaum[593] je svjesna kako je broj studenata koji se upisuje na humanističke smjerove odnosno na humanističke fakultete danas razlog za zabrinutost. S druge strane, jasno joj je kako je zabilježen velik porast ukupnih upisa na kolegije humanističkih znanosti na koledžima. I u obrazovanju odraslih došlo je do velikog porasta broja osoba koje se odlučuju upisati na kolegije humanističkoga područja u tzv. večernjim školama. Svjesna je prednosti koja postoji u sustavu obrazovanja u Sjedinjenim Američkim Državama - sustav je to slobodnih umjetnosti. U većini zemalja, naime, ako osoba upiše neko sveučilište najčešće se ista treba odlučiti za svu (englesku ili talijansku) književnost ili za niti jednu vrstu studija književnosti. Ili osoba upisuje filozofiju i to cjelokupni studij ili ne upisuje niti jedan kolegij filozofije. S druge strane, u SAD-u jedan je dio općeg obrazovanja, a jedan dio specijalizacije. To konkretno znači da osoba može upisati studij računarstva ili informatike kao primaran studij, ali paralelno može pohađati i općeobrazovne

[592] Ekstremni šovinizam ili nacionalizam obilježen posebno ratobornom vanjskom politikom. - »Jingoism«, *Dictionary by Merriam-Webster*. Dostupno na: https://www.merriam-webster.com/dictionary/jingoism. Pristup: 8. srpnja 2020.
[593] William D. Adams: *Martha C. Nussbaum Talks About the Humanities, Mythmaking, and International Development*, Humanities. The Magazine of the National Endowment for the Humanities, Spring 2017, Volume 38, Number 2. Dostupno na: https://www.neh.gov/humanities/2017/spring/conversation/martha-c-nussbaum-talks-about-the-humanities-mythmaking-and-international-development. Pristup: 12. kolovoza 2020.

kolegije iz humanističkih znanosti. Vrlo često student to i treba učiniti budući da je isto predviđeno, najčešće, aktualnim kurikulom.

Nussbaum vidi vrijednost i važnost u humanističkim znanostima ne samo zato jer je i sama u njima angažirana, već ističe kako humanističke znanosti pripremaju studente da budu dobri građani te im pomaže razumjeti složeni svijet koji je međusobno povezan izrazito kompleksnim i često promjenjivim odnosima. Humanističke nauke, ističe, uče ljude kritičkom razmišljanju, poučavaju kako analizirati argumente i olakšavaju osobi zamisliti život s gledišta nekoga tko se možda u potpunosti razlikuje od njega samog. Nussbaum smatra kako je potrebno naglasiti i njihovu ekonomsku vrijednost. Poslovni ljudi, vlasnici kompanija, naime, cijene humanističke znanosti jer znaju kako je za inovacije potrebno više od »nabubanog«, »naštrebanog«, suhoparnog znanja, najnižeg oblika znanja, onog reprodukcije. Ljudima za uspjeh i novitete treba uvježbana mašta.[594] Humanističke znanosti, također, uče ljude vrijednosti kritike i neslaganja - čak i u poslu. Kad postoji kultura zajedničkog slaganja, kultura u kojoj se »zviždači« obeshrabruju, događaju se loše stvari, poduzeća i kompanije stagniraju, a neke tvrtke implodiraju. Ne manje važna je, prema Nussbaum, i potraga za smislom. Život je više od zarade za život pa humanistički programi potiču potragu i istraživanje smisla života svakoga pojedinca.

Smatra kako bi filozofija mogla biti posrednik među ljudima, kako bi ona mogla pomoći ljudima da poslušaju, otvorenog uma, stavove ljudi različitih perspektiva, osobnih povijesti, drukčijih uvjerenja, specifičnih svjetonazora. Jednako tako smatra kako bi filozofija mogla malo bolje proći u tome odnosno da postoji još dosta prostora za napredak kako bi filozofija ostvarila i ovu svoju zadaću. Primarno se ovo ne odnosi na akademsku razinu filozofije (iako ni ova razina nije izuzeta), već na njezin širi i obuhvatniji potencijalni doprinos na konkretna pitanja ljudskih života i razumijevanju procesa nekog društva.

Veliku odgovornost kod humanističkih znanosti Nussbaum vidi i u razvijanju nečega što ona naziva »civiliziranim argumentima«. Neovisno o različitim pozicijama smatra kako je važno poslušati i uistinu čuti, bez razbacivanja različitih epiteta o pojedincima s kojim se raspravlja, drugo

[594] Singapur i Kina, zemlje koje ne žele poticati demokratsko građanstvo, proširuju svoje humanističke programe. Te su reforme usmjerene ponajprije na razvijanje kulture inovacija i poduzetništva.

i drugačije mišljenje. Upravo u takvim dijalozima ne samo filozofija, već i humanističke znanosti mogu pomoći ostvariti odnosno promicati ono što Nussbaum naziva »građansko prijateljstvo«. Upravo je ovo jako važno za Nussbaum - ostvariti temelje za razvoj građanskog prijateljstva u kurikulu svojih predavanja. Druga vrlo važna i značajna uloga koju humanističke znanosti trebaju ostvariti je, prema Nussbaum, podučavanje mašte. Naime, u svojim predavanjima Nussbaum koristi različitu književnu i glazbenu literaturu.[595] Smatra da mašta[596] ljudima pomaže da se maknu iz svog čisto opozicijskog mentaliteta i svijet vide bogatijim i raznolikijim.[597]

Cijela karijera Marthe Nussbaum je, kako ona sama kaže, u potrazi za uvjetima ljudskog procvata i odgovorima na mnogobrojna pitanja: koje su katastrofe koje mogu ja kao čovjek spriječiti? Koji su načini na koje smo svi kao ljudi ranjivi? Važno joj je istaknuti da bi ljudi i trebali biti ranjivi te da ta činjenica nije ništa čega bi se ljudi kao pripadnici ljudskogb roda trebali sramiti. Ljudi ne bi trebali pokušavati reći ili se ponašati kao da mogu biti sami sebi dovoljni ili da mogu sami učiniti sve što je potrebno za jedan dobar život. Ljudi, naime, trebaju, poput zraka, druge ljude. Tek tada ljudi drugim ljudima mogu pomoći u realizaciji dobroga života.

Humanističke znanosti imaju, smatra Nussbaum, značajnu ulogu, jednako i kada se govori o ljudskim pravima, ali i o mnogobrojim drugim društveno angažiranim temama. Upravo u toj zadaći filozofije, u kojoj filozofija traži valjanost i ispravnost argumenata, a ujedno promiče i građansko prijateljstvo Nussbaum gleda, među inim, vrijednost ne samo filozofije, već i humanističkih

---

[595] Nussbaum smatra kako su grčke tragedije i komedije poput putokaza prema svim načinima na koje pokušaj življenja ispunjenog života može poći po zlu. I zato ih sama često koristi u nastavi. One ukazuju na mnoge mogućnosti: ljudi bi mogli zaratiti s nekim; ljudi bi mogli otkriti da su neki članove njihove obitelji na pogrešnoj strani političke opcije; ljudi bi mogli pretrpjeti teška psihička ili fizička zlostavljanja. Svjesna je kako postoji mnoga umjetnička djela i mnogo drugih kultura, ali vidi nešto osobito u građanskoj prirodi grčkog kazališta. Građani su tijekom kazališnih predstava prestali raditi. Ulazili su u kazališta koje je bilo neka vrsta arene. Okolnosti nisu bile poput brodvejskog kazališta u kojem čovjek sjedi u mraku i očekuje da će se pasivno zabavljati. U grčkom kazalištu, amfiteatru, na jarkom sunčevom svjetlu čovjek stoji/sjedi i gleda (prati) svoje sugrađane na pozornici, prepoznaje njihova lica i s njima zajedno razmišlja o budućnosti zajedničkog grada. Nussbaum izabire upravo grčke drame pravdajući to činjenicom njihove kazališne tradicije koja je poprilično građanska. U grčkom kazalištu nisu se plaćale ulaznice. Zapravo je građanin morao ići na predstave i sjediti u amfiteatru. Predstave su trajale cijeli dan.

[596] Adams, William D.: *Martha C. Nussbaum Talks About the Humanities, Mythmaking, and International Development, Humanities*. The Magazine of the National Endowment for the Humanities, Spring 2017, Volume 38, Number 2. Dostupno na: https://www.neh.gov/humanities/2017/spring/conversation/martha-c-nussbaum-talks-about-the-humanities-mythmaking-and-international-development. Pristup: 12. kolovoza 2020.

[597] Više detalja o važnosti imaginacije izneseno je u poglavlju o Književnoj imaginaciji u okviru trećeg poglavlja ovog rada.

programa. Važnu ulogu stoga ima filozofija i općenito humanističko područje u pripremanju građana da razumiju jedni druge unutar društva u kojem žive. Jednako tako nemoguće je ne istaknuti ključnu ulogu koju, prema Nussbaum, ima i umjetnost. Njezina je uloga tim veća ukoliko u društvu postoje striktne i stroge podjele, poput, na pr., sustav kasta u Indiji. »Umjetnosti su presudni izvori i slobode i zajednice.«[598] Umjetnost stvara zajednicu koja nije hijerarhijska. Vrijedan je to model reciprociteta koju bi trebala njegovati i demokracija u svojim političkim procesima, drži Nussbaum.

4.4. Ljudsko dostojanstvo i ljudska prava

Ljudi su danas toliko čvrsto međusobno povezani da je teško, gotovo nemoguće, da bi bi itko mogao zamisliti živjeti odvojeno, izolirano od svijeta. Teško je današnji makrokozmos podijeliti u izolirane fragmente u kojem ljudi, zajednica, nacija, država za sebe živi odijeljeno od ostatka. Ono što se događa u jednom dijelu svijeta itekako, izravno ili neizravno, prije ili kasnije, ima, veći ili manji, utjecaj i na druge dijelove svijeta. Pojam dostojanstva se tako može staviti u središte sveobuhvatne doktrine i svjetonazora vezane uz ljudski rod. Neovisno, naime, o činjenici u kojoj se zemlji netko rodi, kojeg je spola, kojoj dobnoj skupini pripada, koje obrazovanje ima iza sebe (ili nema), koje hobije njeguje, kojim interesima posvećuje svoje vrijeme, čime se hrani, što u životu radi, neovisno, dakle, o tim i drugim varijablama svim ljudima je jedno zajedničko i neotuđivo - njihovo pojedinačno ljudsko dostojanstvo. Pojam je to o kojem se često i mnogo piše pa tako i Nussbaum objašnjava kako je »dostojanstvo intuitivan pojam koji nipošto nije potpuno jasan.«[599] Radi se, prema njoj, o nekoj nejasnoj ideji kojoj je potrebno preciznije definirati sadržaj.

»Ljudsko dostojanstvo je nehijerarhijsko«[600] u tradiciji[601] koju opisuje, ističe Martha Nussbaum. Pripada, u jednakoj mjeri, svima koji imaju neku osnovnu razinu sposobnosti za moralno učenje i izbor.[602] Ideja dostojanstva, međutim, nije inherentno hijerarhijska, niti se temelji na ideji rang-

[598] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. 294.
[599] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 29.
[600] Martha Nussbaum C.: *The cosmopolitan tradition: a noble but flawed ideal*, str. 2.
[601] Tradicija je to koja izričito i naglašeno isključuje neljudske životinje, a također, manje eksplicitno, ljude s teškim kognitivnim teškoćama.
[602] Nussbaum smatra presudnim ne temeljiti pripisivanje ljudskog dostojanstva ni na jednoj »osnovnoj sposobnosti«, poput, na pr., racionalnosti jer to iz ljudskog dostojanstva isključuje mnoga ljudska bića s teškim mentalnim nesposobnostima odnosno invaliditetom.

poretka u društvu.[603] Preuzeta sama po sebi vizija dostojanstva ne treba uključivati politiku, ističe Nussbaum, već ista predstavlja jedan moralni ideal. U mislima mnogih primjera tradicije ideja jednakog ljudskog dostojanstva temelji se na prepoznatljivom nizu obveza za međunarodne i nacionalne politike. Nussbaum donosi primjer Indije koja je razorena hijerarhijskim idejama kaste te zanimanjima koja su dodijeljivana pri rođenju, zemlji u kojoj je budizam odavno donio drugačije ideje, ponajprije ideju ljudske jednakosti. Slično tome, pokret za slobodu u Južnoj Africi stavio je u središte svoje revolucionarne politike poštovanje ljudskog dostojanstva.[604]

Prema stavovima grčkih i rimskih stoika fundament ljudske zajednice jest vrijednost razuma kod svakog čovjeka. Razum u smislu praktičnog razuma[605] jest, u stoičkom smislu, dio božanskog u svakome čovjeku. I stoga svako ljudsko biće temeljem svojih racionalnih sposobnosti ima beskrajnu vrijednost. Muškarac ili žena, rob ili slobodan, kralj ili seljak, zdrav ili bolestan, svi imaju »bezgraničnu moralnu vrijednost«.[606] Štoviše, čak i ako se ljudska bića razlikuju u svojim moralnim dostignućima u osnovi je moralna, tj. racionalna sposobnost svima jednaka i izvor je jednake vrijednosti u svemu što dijeli ljude. »Moralni kapacitet je divan i dostojan pa ga treba poštovati.«[607] Stoici tvrde kako bi se trebalo poštovati što je zaista vrijedno u ljudima. A ono vrijedno u ljudima su oni sami. To bi, dakle, bio temelj ljudskog dostojanstva.

Pri tome Nussbaum primjećuje kako se unutar svih modernih nacija događa sukob - koji više ili manje eskalira - između ljudi koji su spremni živjeti s onima drugačijima, različitim od sebe temeljeći taj suživot na obostranom poštovanju. Jednako tako, postoje ljudi koji traže zaštitu homogenosti društva u kojem egzistiraju. Ta se homogenost tada postiže dominacijom samo jedne religijske i etničke tradicije. »Stvarna borba koju demokracija mora voditi je borba unutar

---

[603] U srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj eri razvile su se različite verzije ideje dostojanstva koje su, kao takve, hijerarhijski prilagođene tada postojećem feudalnom društvu, tako Nussbaum.

[604] Nussbaum smatra kako je uz tradicionalnu afričku ideju i filozofiju *ubuntu* važnu ulogu imala i stoička filozofija. [*Ubuntu* je afrički pojam - dolazi iz Južne Afrike - koji je višeznačan. Među inim označava i stav »Ja jesam jer mi jesmo«. Drugim riječima osoba se ostvaruje kao ljudsko biće preko odnosno posredstvom drugih ljudi. Predstavlja činjenicu kako su svi ljudi članovi iste obitelji. - »African philosophy: Ubuntu a way of life«, *Africa and the World*. Dostupno na: https://www.africaw.com/african-philosophy-ubuntu-a-way-of-life. Pristup: 12. kolovoza 2020.

[605] Odnosi se na sposobnost moralnog izbora.

[606] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements« u *Human Dignity. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*, Adam Schulman i Thomas W. Merrill (ur.), The President's Council on Bioethics, Washington D.C. March 2008. Dostupno na: https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human_dignity/index.html. Pristup: 12. prosinca 2019., str. 352.

[607] Isto.

pojedinačnog ja (*self*), između nagona za dominacijom i oskvrnjivanjem drugog te spremnosti živjeti s poštovanjem u uvjetima samilosti i jednakosti, uz svu ranjivost koju takav život podrazumijeva.«[608]

Budući da je pojam ljudskog dostojanstva poprilično kompleksan Nussbaum zaključuje kako »puno i jednako ljudsko dostojanstvo posjeduje svako dijete ljudskih roditelja koje ima bilo kakvu otvorenu razdvojenost osnovnih sposobnosti za glavne ljudske životne aktivnosti.«[609] Štoviše smatra kako dostojanstvo postoji ne samo u racionalnosti, već i u samim ljudskim potrebama te u različitim varijacijama nastojanja koje nastaju iz ljudskih potreba.

Kada se Martha Nussbaum zaposlila na Harvardu među kolegama nije postojala žena koja je imala stalno zaposlenje u znanstveno-nastavnom zvanju. Izuzetak je bila jedna kolegica kojoj je to bilo omogućeno »mjestom rezerviranom za žene«. Tijekom ostvarivanja svoje karijere u akademskom svijetu često se susretala s izraženim seksizmom. Međutim zahvaljujući radu i angažmanu na različitim sveučilištima s vremenom su se i te činjenice, postepeno, primjećuje sama, mijenjale. Smatra kako danas ima mnogo žena koje izvrsno rade svoj posao odnosno ostvaruju svoj poziv u mnogim područjima akademske razine. Tijekom nekoliko desetljeća došlo je, dakle, do znatne promjene i u tom području ljudskih prava. Iako, nažalost, i dalje postoji u nekim institucijama segregacija temeljem spola ova je vrsta diskriminacije znatno smanjena.[610]

Područje na kojem je razlika znatno evidentnija i lakše se detektira područje je prava homoseksualaca. Kada je Nussbaum prvi puta pisala o pravima homoseksualnih osoba učinila je to dijelom i zbog toga što se osobe koje su imale homoseksualne i lezbijske sklonosti nisu usudile »izaći iz ormara« odnosno nisu se osjećale slobodnima javno obznaniti svoju spolnu orijentaciju. Štoviše, te se osobe nisu uopće usudile razgovarati o ovoj temi s ljudima iz svog okruženja.[611] Tako je bilo u akademskim početcima Marthe Nussbaum. Vremenom je i na tome području došlo do

[608] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. ix.
[609] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 363.
[610] Nije, nažalost, i posve uklonjena u 21. stoljeću.
[611] Adams, William D.: *Martha C. Nussbaum Talks About the Humanities, Mythmaking, and International Development, Humanities*. The Magazine of the National Endowment for the Humanities, Spring 2017, Volume 38, Number 2. Dostupno na: https://www.neh.gov/humanities/2017/spring/conversation/martha-c-nussbaum-talks-about-the-humanities-mythmaking-and-international-development. Pristup: 12. kolovoza 2020.

ogromnih pozitivnih promjena. Pitanje homoseksualnosti ne može se, smatra Nussbaum, izolirati od većeg pitanja, a ono se odnosi na temeljne uzroke podređenosti žena.[612]

Dobre političke institucije[613] trebaju, drži Nussbaum, brinuti o jednakom ljudskom dostojanstvu. Tako se, na pr., silovanje može vidjeti kao povreda i ugrožavanje dostojanstva osobe, a ne samo kao gruba povreda tjelesnog integriteta osobe. Ispravno je, smatra Nussbaum, za pravne institucije i da to uzmu u obzir u radu sa silovateljima i žrtvama silovanja. Važno je istaknuti i skrenuti pozornost na činjenicu kako jednako dostojanstvo pripada svima, kako je ono svojstveno i neotuđivo ljudima te da ono nije nešto relativno. Što god se događa silovatelju ljudi ne bi trebali željeti da mu se naruši jednako ljudsko dostojanstvo više nego što se odobrava silovateljevo kršenje dostojanstva njegove žrtve.

Vidljivo je i postojanje problema diskriminacije. Kada se govori o diskriminaciji paradoks je u tome da diskriminacija negira jednakost ljudi. Time se čini šteta za dobrobit i prilike pojedinaca koje su marginalizirani ili getoizirani. Ljudi mogu naučiti osjećati zadovoljstvo zbog mnogih loših stvari (rasne diskriminacije, obiteljskog nasilja, zlostavljanja djece) i mnogih glupih maštarija (misao da njihova mačka kanalizira duh voljenog pretka i sl.). Međutim »tih užitaka ne bi trebalo biti ni ovdje ni tamo kad provodimo normativnu evaluaciju«.[614]

Živeći u SAD-u, ali gledajući pri tome i okolnosti u svijetu u kojem živi i radi Nussbaum ističe kako se često u 21. stoljeću govori o »sukobu civilizacija«. Tim pojmom ponjaprije obuhvaća sukob između »Islama« i »Zapada« odnosno »Zapadne civilizacije«[615] ili mišljenja kako islam nije kompatibilan s demokracijom. Pri tome se olako zaboravlja, drži Nussbaum, kako pri distinkciji »Zapada« i »ne-Zapada« često dolazi do grubih pogrešaka. Zaboravlja se, naime, kako moderna matematika, koja je imala glavnu ulogu u razdoblju europskog prosvjetiteljstva, ima svoje

[612] Martha Nussbaum C., *Woman and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge University Press, Cambridge 2000., str. 291.
[613] Nemoguće je unatoč globaliziranom svijetu i brzoj dostupnosti informacija praktički klikom miša doći do podataka odnosno zapisa kineske vlade o stanju ljudskih prava u toj komunističkoj zemlji. U većini svijeta nepoznat je južnokorejski seksizam i ravnodušnost prema široko rasprostranjenom ženskom čedomorstvu i feticidu. Postoji neuspjeh velikog broja svjetskih nacija, uključujući mnoge, iako ne sve, arapske države da poduzmu učinkovitije mjere u obrani tjelesnog integriteta žena i ljudske jednakosti.
[614] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 29.
[615] Nussbaum ističe kako je ovaj pojam poprilično heterogen budući da uključuje liberalizam, fašizam, marksizam, različite religijske koncepte i još štošta drugoga.

podrijetlo u arapskoj kulturi. Kršćanstvo vuče svoje podrijetlo iz djela svijeta koje se danas smatra »ne-Zapadom«. Zaboravlja se, također, kako su korijeni ideja ljudske jednakosti, demokracije i ljudskih prava postojali u mnogim različitim kulturama prije mnogo vremena. Njihov razvoj na »Zapadu« je relativno kratke povijesti. Često se, jednako tako, zaboravlja kako su ideje religijske tolerancije i poštovanja bile poznate već u Indiji za vrijeme cara Ašoke[616] u 3. stoljeću pr. Kr. Dakle puno ranije nego što su iste bile prepoznate i prihvaćene na europskom kontinentu.

U svojem istraživačkom radu Nussbaum je pozornost osobito usmjerila prema Indiji[617] koju smatra drugom domovinom.[618,619] Zbog toga će ova zemlja sa svojim stanovništvom poslužiti kao izvrstan izvor i poveznica s temom ovoga poglavlja, a to su, dakle, dostojanstvo i ljudska prava.

Od 1985. do 1993. radila je Nussbaum na istraživačkom projektu, u suradnji s Amartya Senom[620] na Svjetskom institutu Ujedinjenih naroda za istraživanje ekonomije razvoja[621] s uredom u Helsinkiju. U svom se istraživačkom radu ponajprije usmjerila na ekonomske i kulturalne probleme Indije. Tamo je zapravo shvatila koliko sama malo zna o velikom djelu svijeta te kako je njezino neznanje tada bilo ogromno. Zahvaljujući mnogobrojnim suradnicima s kojima je radila u United Nations Development Programme-u (UNDP-u) mnogo je toga, u tome vremenu, naučila o različitim državama, tradicijama, religijama. Tijekom dugog vremenskog razdoblja ekonomisti,

[616]Ašoka Veliki (268.-232. pr. Kr.) je bio treći kralj Mauryjskog carstva (322.-185. pr. Kr.). Najpoznatiji je po odricanju od rata i razvoju koncepta *dhamme* (pobožno društveno ponašanje) te promicanju budizma. Pod vlašću Ašoke Mauryjsko carstvo prostiralo se od današnjeg Irana kroz gotovo cijeli indijski potkontinent. Car je inače kovertirao s hinduizma na budizam ističući poštovanje kao izuzetno važan element među različitim religijama. Pri tome je isticao da ocrnjujući religiju druge osobe čovjek time zapravo ponižava vlastitu. - Joshua J. Mark, *Ashoka the Great* u Ancient History Encyclopedia. Dostupno na: https://www.ancient.eu/Ashoka_the_Great/. Pristup: 1. kolovoza 2020.
»Vidjevši da se djela vjerske netrpeljivosti provode u ime religije pozvao se na načelo moralnog ograničenja kako bi zaključio da šteta drugim religijama jednostavno nije način izražavanja ili uzdizanja vlastite religije.« - Martha Nussbaum C., *Woman and Human Development: The Capabilities Approach*, str. 195.
[617] Indiju karakterizira velika unutarnja raznolikost i kulturno posuđivanje. Vrlo vjerojatno na svijetu ne postoji država veće unutarnje raznolikosti: dvadeset dva službena jezika, govori se i svakodnevno koristi više od tri stotine jezika, velike religijske zajednice koje uključuju hinduse (mnogih religijskih obreda), muslimane, kršćane (protestante i katolike različitih europskih korijena odnosno podrijetla), parsizam, budizam, jinizam/džinizam, sikhizam, malenu zajednicu židova. Regionalne razlike su ogromne. Indijski engleski je *ligua franca* te se njime koristi, u smislu različitih tipova engleskoga jezika, najveći broj govornika na svijetu.
[618] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. xii.
[619] Interes za Indiju Martha Nussbaum razvija 1986. zahvaljujući zajedničkom angažmanu i suradnji s Amartya Senom, a potaknuta, kako sama kaže, njegovom strašću za ostvarenjem pravde u njegovoj domovini.
[620] 1998. dobio je Nobelovu nagradu za ekonomiju.
[621] The United Nations World Institute for Development Economics Research. Institut pruža ekonomske analize i političke savjete s ciljem promicanja održivog i pravednog razvoja za sve. Više na: https://www.wider.unu.edu/about.

kreatori politika i birokrati koristili su, radeći na problemu najsiromašnijih zemalja u svijetu, određene ekonomske modele. Njihovi su dominantni modeli tvrdili da se kvaliteta života u naciji poboljšava tada i samo tada kada se bruto domaći proizvod (BDP)[622] po stanovniku povećava. Ovaj »sirovi pristup«[623] poticao je zemlje da se usmjere samo na ekonomski rast bez da su se pri tome pobrinuli za poboljšanje uvjeta života svojih nasiromašnijih stanovnika te bez da su se usmjeravali prema područjima zdravstva i obrazovanja rješavajući određene poteškoće i nedosljednosti. Naime, ova se područja, u pravilu, ne razvijaju odnosno stanje se u njihovom sektoru ne poboljšava automatski s povećanjem ekonomskog rasta.

Postoji, s druge strane, novija teoretska paradigma u svijetu razvoja i politike koja se naziva pristup »ljudskog razvoja«[624] kao i »pristup sposobnosti« ili »pristup sposobnostima«.[625,626] Ovaj pristup utemeljen je jednostavnim pitanjima: »Što su ljudi zapravo sposobni činiti i biti? Kakve su im stvarne mogućnosti na raspolaganju?«[627] Iako se pitanja, na prvi pogled, čine jednostavna ona su zapravo vrlo kompleksna budući da kvaliteta ljudskog života uključuje više elemenata i varijabli. Pristup je to koji definira postignuća u smislu konkretnih prilika otvorenih za svaku osobu, uzima svaku osobu kao svrhu, a teži promjeni politike za stvarne ljude i njihov konkretan svakodnevni život.[628] Prilike i izbori pružaju slobodu, a sloboda[629] ima intrinzičnu vrijednost. Društva koja promiču »razumno pravednu političku koncepciju«[630] trebaju procijeniti ljudske slobode ističući

[622] Prihod i bogatstvo nisu adekvatni zastupnici za ostvarivanje sposobnosti funkcioniranja u mnogim područjima. Oni su posebno loši opunomoćenici, smatra Nussbaum, za socijalno poštovanje, inkluziju i neponižavanje. Postoje primjeri razmjerno imućnih, ali društveno izopćenih. Tako Nussbaum navodi primjere židova u 18. i 19. stoljeću u Europi, homoseksualce i lezbijke u SAD-u u 20. stoljeću. Unatoč bogatstvu i prihodu oni se sami nisu mogli riješiti stigme i diskriminacije od ostalih pripadnika društva.

[623] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. ix.

[624] Izraz »ljudski razvoj« sugerira razvijanje moći koju ljudi donose na svijet. Povijesno na pristup utječu filozofski pogledi koji se usredotočuju na ljudski procvat ili samoostvarenje sve od Aristotela do Johna Stuarta Milla na Zapadu i Rabindranath-a Tagore-a u Indiji.

[625] Ponekad se pojmovi kombiniraju. - Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. x., str. 17.

[626] Više detalja o pristupu sposobnostima dostupno je u prvom pogavlju ovog rada.

[627] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. x., str. 18.

[628] Ova nova paradigma imala je sve veći utjecaj na međunarodne agencije koje raspravljaju o dobrobiti, od Svjetske banke do Programa Ujedinjenih naroda za razvoj (UNDP - United Nations Development Programme). Izvještaje o ljudskom razvoju od 1990. daje Ured za izvještaje o ljudskom razvoju Ujedinjenih naroda. Ova izvješća koriste pojam sposobnosti kao komparativnu mjeru, a ne kao osnovu za normativnu političku teoriju.

[629] Neke slobode ograničavaju druge. Pravo industrije da zagađuje okoliš ograničava slobodu građana da uživaju u nezagađenoj prirodi. Sama, dakle, ideja slobode uključuje ograničenja.

[630] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 73-74.

kako su neke središnje dok su druge trivijalne, neke su dobre dok su druge loše, neke su potrebne osobite zaštite, a druge to ne trebaju. Ova će procjena utjecati na način na koji ljudi shvaćaju ograničenja sloboda. Potrebno je u ograničavanju istih biti osobito oprezan kako ne bi došlo do povrede pravde.[631] »Postoji znatna moralna razlika između politike koja promiče zdravlje i one koja promiče zdravstvene mogućnosti - ova druga uvažava odabir načina života osobe.«[632] Umjesto, dakle, da se gleda samo BDP trebaju se gledati središnje sposobnosti/mogućnosti. Nussbaum ističe kako »moja verzija pristupa koristi ideju sposobnosti kao srž minimalne socijalne pravde i ustavnog zakona.«[633]

Nussbaum je svoj pristup sposobnostima usko vezala uz međunarodni pokret ljudskih prava. Štoviše izričito piše kako je njezina verzija pristupa »karakterizirana kao vrsta pristupa ljudskim pravima«.[634] Zajednički temelj ova dva pristupa nalazi se u ideji kako svi ljudi imaju prava temeljem svoje ljudskosti te kako je elementarna dužnost društva poštovati i podržavati ova temeljna prava. Sposobnosti/mogućnosti koje Nussbaum nabraja bitno se preklapaju s ljudskim pravima kako su ona prepoznata u Općoj deklaraciji o ljudskim pravima, ali i u drugim instrumentima odnosno dokumentima koji se bave ljudskim pravima. Radi se, dakle, o prvoj generaciji ljudskih prava (građanska i politička prava) i o drugoj generaciji ljudskih prava (ekonomska i socijalna prava).[635] Postoji i znatna diskrepancija. Naime, ova podjela sugerira kako građanska i poltička prava ne trebaju imati ekonomske i socijalne preduvjete.

Nussbaum, dalje, drži kako pristup ljudskih prava nije u potpunosti integriran teorijama dok se pristup sposobnostima trudi upravo to ostvariti. Ljudska se prava kao i sposobnosti koje Nussbaum klasificira baziraju na dužnostima.[636] Nacionalna politička struktura treba osigurati minimun uvjeta kako bi se ljudska prava mogla realizirati. Bogatije nacije bi tako imale dužnost pomoći

[631] Ograničavanje prava na religijsko opredjeljenje odnosi se na kršenje temeljnih ljudskih prava. Dok, na pr., zahtjev za nošenjem kacige na motoru ne zadire u temeljna ljudska prava.
[632] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 26.
[633] Isto, str. 71.
[634] Isto, str. 62.
[635] Marijana Kolednjak i Martina Šantalab, *Ljudska prava treće generacije* u Tehnički glasnik, 7 (2013.), 3; 322-328. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/109581. Pristup: 2. siječnja 2020.
[636] Liberalna društva razlikuju javnu i privatnu sferu poštujući osobito privatnost doma. Često se, međutim, razna vrsta zlostavljanja događaju unutar zidova doma. Time se zapravo pogrešno zanemaruju ljudska prava unutar obitelji odnosno kućanstva. Nussbaum smatra kako njezin pristup sposobnostima ispravlja ovu pogrešku te ističe kako je intervencija u domu opravdana ukoliko su prava članova kućanstva prekršena ili ugrožena.

siromašnijima u osiguranju, ostvarivanju i provedbi ljudskih prava vlastitih građana. Vlast bi, dakle, trebala osigurati minimalne uvjete za život svojih građana u skladu s ljudskim dostojanstvom. Vlast je, drži Nussbaum, odgovorna za deset sposobnosti/mogućnosti s njezine liste koje treba osigurati ako želi biti pravedna. Naime, bez konkretnoga djelovanja pozitivnog prava sposobnosti ostaju tek puke tvrdnje na papiru. Ljudska prava samo su prazni pojmovi, riječi ako i dok ih vlast ne ostvari svojim konkretnim postupanjem.

Preferencije za mogućnosti povezane su s pitanjem poštovanja za mnoštvo različitih religijskih i svjetovnih pogleda na život. Paradigma je to koja želi utjecati na »sposobnost politike da konstruira značajne intervencije koje pokazuju poštovanje i osnaživanje stvarnih ljudi umjesto da jednostavno odražava pristranost intelektualnih elita.«[637]

Pristup sposobnostima/mogućnostima usmjeren je na izbor ili slobode smatrajući kako bi dobra društva »trebala promicati skup prilika ili značajnih sloboda koje ljudi mogu ili ne upotrijebiti u akciji: izbor je njihov.«[638] Pitanje je, konačno, što znači taj BDP i kako taj egzaktan broj utječe na konkretan život realnih osoba i rješavanje njihovih relevantnih poteškoća? Naime, najčešće beneficije povećanog bogatstva proizašlog iz stranih ulaganja idu, u prvom redu, elitama i niti malo ne povećavaju prosječan kućni budžet tipičnih obitelji.

Zahvaljujući ovoj suradnji u UNDP[639] predlagala je, među inim, Nussbaum da bi ljudska prava trebala biti normom za razvoj žena[640] u svijetu, a temeljem svog iskustva u Indiji gdje se zapostavlja i zanemaruje edukacija djevojčica i djevojaka.[641] Zahvaljujući, međutim, promjeni indijskog ustava

[637] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. xi.
[638] Isto, str. 18.
[639] »Pristup sposobnostima« većinom se usmjerava na siromašnije nacije koje se bore poboljšati kvalitetu života. Međutim s vremenom su se u izradu izvještaja uključile i bogatije nacije. Naime, zemlje se trude osigurati uvjete za živote i okolnosti dostojne ljudskog dostojanstva, bore se za jednakost i pravdu.
[640] U mnogim zemljama svijeta žene nisu potpuno jednake prema zakonu: nemaju ista imovinska prava kao muškarci, nemaju jednaka prava za sklapanje ugovora, nemaju identična prava na udruživanje, mobilnost i vjersku slobodu.
[641] Na sjeveru i zapadu Indije djevojčice nakon udaje sele u mužev dom pa primarna obitelj djevojčice ne smatra shodnim, niti nužnim ulagati u njihovo obrazovanje. Različito je na jugu Indije gdje muž, nakon vječanja, seli u obitelj supruge i gdje je stopa pismenosti djevojčica znatno viša u odnosu na sjever zemlje. Na razini Indije pismeno je oko 76% muškaraca i oko 54% žena. Međutim ti su postoci znatno drugačiji od jedne do druge indijske savezne države. Budući da se za djevojku prije udaje treba osigurati miraz (što je dodatni trošak za osiromašenu većinu indijskog stanovništa) često dolazi do spolno selektivnih pobačaja u sveprisutnim klinikama za amniocentezu. Ukoliko obitelj već ima jedno žensko dijete često se odlučuje na prekid trudnoće ukoliko se pokaže kako je fetus ženskoga spola iako je ilegalno tražiti, prilikom pregleda, od liječnika informacije o spolu.

2002. primarno i sekundarno obrazovanje proglašeno je temeljnim ljudskim pravom u toj zemlji. Prepoznajući da često siromašni roditelji ne šalju djecu u škole kako ne bi ostali bez njihovih nadnica i tako prehranili obitelj Vrhovni sud Indije naložio je školama osigurati ručak[642] za svu djecu kako bi tako potaknuo roditelje da ne prestanu slati djecu u obrazovne ustanove i na neki im način kompenzirao gubitak nadnica za vrijeme dok su djeca u obrazovnom procesu te ne mogu doprinositi povećanju siromašnog kućnog proračuna.

»Ženama u velikom dijelu svijeta nedostaje podrška za fundamentalne funkcije ljudskog života.«[643] Lošije se hrane od muškaraca, manje su zdrave, ranjivije su na fizičko nasilje i seksualno zlostavljanje. Manja je vjerojatnost da će žene biti pismenije od muškaraca. Ako pokušaju ući na radno mjesto načelno se suočavaju s većim preprekama od muškaraca uključujući i zastrašivanje od strane obitelji ili supružnika. Vrlo često, pri zapošljavanju, doživljavaju spolnu diskriminaciju, a znaju biti izložene i seksualnom uznemiravanju na radnom mjestu. Nerijetko im u svemu tome izostaje učinkovita pravna zaštita bilo od strane poslodavca i/ili države.

Nussbaum je, uz mnogobrojne angažmane, bila i konzultant za UN Razvojni program u New Delhiju baveći se izradom studije vezanom uz spol i upravljanje. Ujedno je tijekom 2004. bila gostujući profesor u Centru za političke znanosti na Jawaharlal Nehru Sveučilištu u New Delhiju. Često je putovala i držala mnoga predavanja u raznim dijelovima Indije istražujući i pišući o pravnoj i ustavnoj tradicije te zemlje. To je trajalo više od deset godina. Primarno se u svojem istraživanju usmjerila na političke odnose Indije kao i na pitanja socijalne pravde. Najviše je bila impresionirana raznolikošću, konstantnom bukom ulica, emocionalnošću Indijaca, čistom njihovom energijom kao i strašću za pravdom koju je prepoznala u stanovnicima te zemlje. Oduševio ju je i uspjeh Indije u ostvarenju demokracije koja je konstruirana iz baštine ugnjetavanja.[644] Svjesna je, pri tome, kako u toj velikoj zemlji koju karakterizira, uz mnogoljudnost, i raznolikost u svakom pogledu demokraciju ugrožava izrazito religijsko neprijateljstvo različitih denominacija i religijskih zajednica. Monolitna ideologija utemeljena na

[642] Treba se sastojati od min. 350 kcal i 15 gr proteina.
[643] Martha Nussbaum C., *Woman and Human Development: The Capabilities Approach*, str. 1.
[644] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. xiii.

homogenosti i strahu prijeti demokraciji i pluralizmu ovog, prilično heterogenog, društva.[645] Indija je treća najveća muslimanska zemlja u svijetu, nakon Indonezije i Pakistana,[646] u kojoj muslimani predstavljaju osiromašenu manjinu, a koja je zajedno s hindusima toga područja živjela tijekom mnogih stoljeća. Često je nacionalizam, koji je imao vrlo važnu ulogu u Indiji, zlorabljen. S druge strane, religijske ideje i slike su se često rekonstruirale i koristile upravo u nacionalističke svrhe. Nussbaum stoga razlikuje, u svojim istraživanjima, dvije skupine indijskih patriota. Jedna skupina vidi Indiju kao pluralističku naciju izgrađenu na idejama poštovanja različitih regionalnih, etničkih i religijskih tradicija ujedinjenih obvezom prema demokratskim i egalitarnim normama. Druga skupina[647] je uvjerena kako je postojeće moralno utemeljeno jedinstvo previše krhko te kako samo jedinstvo etničke homogenosti može stvoriti snažnu naciju.[648] Sukob ove vrste postoji, u ovoj ili onoj formi, smatra Nussbaum, u mnogim ako ne i u svim modernim demokracijama. Često se nasilje koje se događa, ne samo u Indiji, već i u drugim zemljama, manifestira kao reakcija na dugogodišnje ponižavanje određene skupine građana. Ono proizlazi iz straha i jednog tjeskobnog pogleda na svijet. »Lijek« Nussbaum vidi u kvalitetama poput simpatije, imaginacije i prihvaćanja te poštovanja svih ljudi imajući pri tome u fokusu redovito ljudsko dostojanstvo svakoga.

Istražujući konkretan i svakodnevni život građana Indije stekla je jedno neočekivano, ali obogaćujuće iskustvo. Osim česte diskriminacije djevojčica - kako u obitelji prilikom odrastanja

[645] Nussbaum se u svojim djelima usmjerila i na istraživanje okolnosti oko religijsko-etničkog pogroma koje se dogodilo u saveznoj državi Gujarat u zapadnoj Indiji u razdoblju od veljače do ožujka 2002. Blizu stanice Godhora zapalio se željeznički vagon u kojem su se nalazili muškarci, žene i djeca hindusi. Umrlo je pedet i osam ljudi - gotovo su sve žrtve bili hindusi. Za požar su okrivljeni lokalni muslimani koji su tada živjeli blizu željezničke pruge. Događaj je uzrokovao val nasilja pokrenut od strane hindusa i njihovih ekstremističkih organizacija, a koji je najviše bio usmjeren prema muslimanima. Tijekom nekoliko tjedana ubijeno je oko dvije tisuće muslimana (skoro pola su bile žene koje su često bile brutalno zlostavljanje i mučene prije ubijanja te spaljivanja; ženama koje su bile trudne festusi su bili izrezivani iz trbuha i spaljivani, a djeca su ubijana zajedno sa svojim muslimanskim roditeljima). Vlast je policiji na svim razinama - lokalnoj, saveznoj i nacionalnoj - zabranila prekinuti ovo nasilje. Vodeća je politička stranka temeljila svoj društveni i politički status na religijskom nacionalizmu koji je bio povezan s etničkom homogenosti i čistoćom. Ovaj primjer, smatra Nussbaum, pokazuje dodatno i nešto drugo: otpornost pluralističke demokracije, sposobnost dobro informiranih građana da se okrenu protiv religijskog nacionalizma zastupajući pri tome ideje pluralizma i jednakosti. Na izborima 2004. tada aktualna ekstremistička vlast hindusa - BJP [Bharatiya Janata Party] - neočekivano je i to u velikom postotku bila poražena od strane Kongresne stranke na čelu sa Sonjom Gandhi. O ovim se događajima u vrijeme zbivanja ništa ili malo prenosilo kako u američkim tako i u europskim medijima.

[646] Od 231 milijuna ljudi koji žive u Indoneziji oko 88% su muslimani. Od 162 milijuna ljudi koji žive u Pakistanu oko 98% su mislimanske vjeroispovijesti dok je u Indiji oko 13% muslimanske populacije.

[647] Indija ima dvije verzije nacionalne himne te Nussbaum zaključuje kako je to dobra preslika »borbe« između dvije vizije patriotizma odnosno dvije vizije nacije.

[648] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. 10.

tako i u procesu formalnog obrazovanja - imala je prilike susresti se i s mnogim ženama koje su, iz različitih razloga, bile prisiljene napustiti svoje muževe. Nedostatak mogućnosti, manjak prava na vlasništvo, odsustvo sustavne društvene podrške samo su neke stvari s kojima su se žene u Indiji pri tome susretale. Rijetke su imale priliku napustiti supruge koji su ih zlostavljali i vratiti se svojoj primarnoj obitelji. Najčešće su žene ostajale u takvim bračnim zajednicama jer nisu imale alternative.[649] Nepismene, bez podrške domicilne obitelji često nisu vidjele druge alternative osim pokoravanju muževima trpeći psihičko i/ili fizičko nasilje. Nerijetko u ovakvim situacijama policija nije reagirala kako zbog slabe provedbe zakona kao i loše policijske obuke. Mnogim je ženama time ugroženo ne samo ljudsko dostojanstvo, već i integritet. Neke se nisu mogle ostvariti niti kao majke budući da je vlast novčano stimulirala muškarce da se podvrgnu operaciji vazektomije provodeći na taj način kontrolu stanovništva. Ženama je, jednako tako, zbog sporog i koruptivnog pravnog sustava otežano pristupiti procesu razvoda. Danak koji obiteljsko nasilje poprima na tjelesno zdravlje je ogroman, ali njegov učinak na emocionalno zdravlje jednako je poražavajući. Često se ženama nakon sklapanja braka, od strane supruga, oduzimaju prava na druženje pa je žena »osuđena«, bez posla, bez prijatelja, bez obrazovanja[650] isključivo na podložnost mužu (u svakom smislu). Ukoliko se žene ipak uspiju razvesti od muževa vrlo rijetko se ponovno odlučuju na brak. Tu priliku da žive bez muškarca »žene vide kao znak samopoštovanja.«[651]

»Sukob civilizacija« postoji, tako Nussbaum, u svakoj modernoj demokraciji.[652] Objašnjava kako sve one obuhvaćaju pojedince i grupe koji mrze ljude koji izgledaju drugačije, koji za nacionalne probleme krive autsajdere, koji traže homogenost kao izvor nacionalne snage. Istražujući ovaj »sukob civilizacija« Nussbaum objašnjava kako »većina također ima elemente koji jedinstvo nacije shvaćaju kao etičko i političko.«[653] Sposobnost prihvaćati različitost - različite religije, različitost etničkog podrijetla, različite rase, različite vrste seksualnosti - ponajprije traži od ljudi prihvaćanje nešto o njima samima, drži Nussbaum. Nikakvo »utapanje« u kolektivu ne može pojedinca zaštiti

[649] Nussbaum ističe kako je iskustvo nasilja u obitelji vjerojatno jednako često u Sjedinjenim Američkim Državama kao i u Indiji.
[650] Nepismene žene teško sudjeluju u javnim poslovima i stječu poštovanje.
[651] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 11.
[652] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. 332.
[653] Isto.

od nestalnosti i peripetija života. Svaki pojedinac različit od drugoga postoji u svoj svojoj realnosti. Kako bi se ova sposobnost shvaćanja i prihvaćanja razvila potrebna je kultivacija moralne imaginacije koja vidi realitet u drugim osobama, koja ne vidi druge kao čiste instrumente i sredstva vlastite moći ili prijetnje toj moći. Drugi i drugačiji itekako može biti intrigantan, u različitim verzijama, smiješan, a ne samo distanciran i zastrašujući. Međutim ove sposobnosti ne mogu postojati bez napora, bez svjesnog razvijanja i kultiviranja pojedinca, objašnjava Nussbaum.

Ljudska prava su, kao i govor o njima, danas itekako važna. Zajedno s mnogobrojnim pravnim dokumentima, među inim i Općom deklaracijom o ljudskim pravima, pomažu u ostvarenju pravde. Podsjećaju kako ljudi imaju opravdane tvrdnje na određene vrste postupanja neovisno o tome što svijet oko njih čini po tom pitanju. Ljudska su prava neotuđiva iako se i danas, u suvremenim civilizacijskim dosezima, ta činjenica nerijetko ignorira.

4.5. Pravda

Koje su emocije izražene u strukturi pravnih institucija? Koje emocije su poželjne s normativnog stajališta? Ukoliko bi se o pravdi razmišljalo antromorfno treba li se pravda »naljutiti« na prijestupnike? Koje bi stavove ta »mitska figura« trebala izražavati? Kakva je uloga političke pravde za izražavanje javnih rituala koji izražavaju emocije opraštanja i isprike? Ovo su samo neka pitanja kojima se Nussbaum bavi u svojim djelima.

Za Nussbaum je u fokusu socijalne pravde ljudsko dostojanstvo građana: »poštovanje ljudskog dostojanstva zahtjeva da se građani postave iznad dovoljnog (određenog) praga (*treshold*) sposobnosti u deset tih područja [odnosi se na deset ljudskih sposobnosti/mogućnosti].«[654]

Često ljudi ne znaju odnosno nisu svjesni što potiče, motivira njihovo djelovanje. Nerijetko su to poticaji emocija pa je ponekad ljudski angažman promišljen i odmjeren dok je povremeno on impulzivna reakciju na neku akciju. Kolika je i kakva odgovornost pojedinca u takvim okolnostima i ponašanju? Kroz povijest se održala, drži Nussbaum, duga tradicija kako politička pravda naprosto zahtjeva i nikako ne može bez emocije ljutnje. Nerijetko se tvrdi kako je upravo takva

[654] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 36.

emocija nužna značajka ljudske međusobne interakcije. Od emocije ljutnje traži se da, na neki način, izrazi zabrinutost za dostojanstvo i poštovanje osobe kojoj se nanijela nepravda.

Političke institucije koje su važne za funkcioniranje društva jer utječu na međusobnu ljudsku interaciju imaju pri ostvarivanju pravde ogromnu odgovornost. One ne bi trebale zastupati ili prezentirati nesuvisle, nejasne, kontrarne i/ili normativno neispravne ideje. Primaran cilj bi im trebala biti osiguranje ljudske dobrobiti - boljitak svih članova društva. U tom bi smislu institucije trebale ozbiljno shvatiti nezakonite odnosno koruptivne radnje u društvu s naglaskom da iste nastoje spriječiti kao i voditi brigu da se, ako do istih dođe, kazne razmjernom kaznom. Sustav bi institucije trebale tako posložiti da do takve vrste iskvarenosti ne može doći.[655] Institucije bi trebale biti poštene i nepristrane. Ljudi, međutim, koji čine institucije, koliko god da se trude, teško zadržavaju nepristranost. Tako se osobito na političkom području suočavaju sa sveprisutnim problemom lažnih društvenih vrijednosti. Kakva je reakcija ljudi na takvu neistinu? Ako snažno ne odobravaju temeljne vrijednosti građani u takvom društvu neće dugo podržati vlast ili se čak neće pridržavati uputa pravnog režima, neće poštovati njegove institucije. Prepoznavajući površnost i potencijalnu manipulaciju od strane vlasti i režimskih institucija građani počinju pružati, aktivan ili pasivan, otpor.

Kategorizacija kaznenih djela jedno je od mjesta gdje lažne društvene vrijednosti ugrožavaju pravni poredak. Mnogi ljudi i dalje favoriziraju kazne koje odgovaraju retributivnom modelu prema kojem počinitelj naprosto treba patiti (očekuje se, dakle, za počinitelja *payback*). Ljudi su skloni razmišljanju kako bi samo retributivne kazne koje nanose bol (počinitelju) zbog uzrokovane patnje (žrtvi/oštećenoj strani) mogle, eventualne buduće počinitelje, odvratiti od sličnih kaznenih djela.

Vrstu pristupa kojega Martha Nussbaum u ovome području zastupa ona sama naziva »filozofski informirani tip welfarizma.«[656,657] Objašnjava kako ova pozicija ima deontoloških elemenata u smislu da je kršenje ljudskih mogućnosti/sposobnosti nepravda neovisno o bogatstvu ili nekom drugom dobru koje proizvodi. Zaštita svake ljudske mogućnosti/sposobnosti je temeljno političko dobro. Mogućnosti/sposobnosti ljudi su tek djelomična politička doktrina (minimalne) dobrobiti, a

[655] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice,* str. 172.
[656] Isto, str. 174.
[657] Welfarism je uvjerenje/princip kako socijalna skrb ovisi samo o razini pojedinačne dobrobiti (ili korisnosti).

ne sveobuhvatna koncepcija. Nussbaum zaključuje kako je ovaj stav stoga ispravno klasificiran kao oblik političkog welfarizma.

Ako netko smatra, kao i Nussbaum, da je primjeren odgovor na štetu odnosno počinjeno zlodjelo usmjerenost prema budućnosti i ako je welfarist, a to znači da zastupa poziciju u kojoj su uključene ideje velikodušnosti i reintegracije, trebat će se boriti s velikom količinom suprotstavljenih emocija izraženih u puku. Ljudi, načelno, žele ono što pomaže obeshrabriti počinjenje zločina. Razumiju da se kazna, u konačnici, sastoji u zaštiti važnih ljudskih dobara. Na neki je način kazna kao vrsta zadovoljštine određena mjera zaštite toga dobra/tih dobara.

Društvo s organiziranim političkim institucijama neće ostati stabilno ako će se građani jednostavno oslanjati na institucije odnosno ako će očekivati da one funkcioniraju na određeni način. U vrlo korumpiranom društvu, na pr., građani se često oslanjaju na korupciju dužnosnika i trulost pravosudnog sustava. U rasističkom društvu manjine se oslanjaju na to da postoji dominantna skupina koja ih ugnjetava. U takvim slučajevima oslanjanje potiče razvoj samoobrambene evazije te potiče građanski otpor. Ako društvo treba ostati stabilno ono treba ostati stabilno »iz pravih razloga«. Nussbaum kao ove razloge navodi ponajprije ranjivost. Ta bi ranjivost bila nepojmljiva i nepodnošljiva bez povjerenja. Kontinuirana briga funkcionalnih ljudskih društava treba, dakle, biti razvijanje povjerenja i odgovorna briga o njemu.

Nussbaum drži kako je glavni i nužni uvjet minimalno pravednog društva štititi skup središnjih ljudskih mogućnosti do neke odgovarajuće razine.[658] Smatra kako politička pravda, pri tome, nudi temeljitu transformaciju moralnih emocija (kako na osobnom tako i u javnom području). U području političke oblasti (*realm*) primarna vrlina je, prema Nussbaum, nepristrana pravda - dobroćudna je to vrlina koja gleda na opće dobro. To bi, prije svega, bila vrlina institucija, ali i vrlina ljudi koji podržavaju institucije.

Koje emocije potiču i podržavaju pravdu? Često se drži kako je ljutnja važna emocija koja opravdava jednako dostojanstvo potlačenih, ugnjetavanih, diskirminiranih te koja izražava poštovanje prema čovjeku kao svrsi (a ne kao sredstvu). Pri tome područje političke oblasti (*realm*)

[658] Formulira etiku ljudskog razvoja koju utemeljuje na deset osnovnih ljudskih sposobnosti (i mogućnosti) koji su preduvjet smislenog ljudskog razvoja. O njima je već bilo riječi na drugim mjestima ovoga rada.

Nussbaum dijeli na dva dijela: svakodnevnu pravdu i revolucionarnu pravdu. U slučaju svakodnevne pravde tvrdi da je traženje pravde loše posloženo uskim fokusom na kažnjavanje bilo koje vrste, ali je osobito loše posloženo kaznenopravnom retribucijom koja je nerijetko i sofisticirana. »Iznad svega, društvo bi trebalo uzeti *ex ante* perspektivu analizirajući cjelinu problema kriminala i tražiti najbolje strategije za njegovo rješavanje gledajući unaprijed. Takve strategije sigurno mogu uključivati kažnjavanje počinitelja, ali i kao jedan dio mnogo većeg projekta obuhvaćao bi i prehranu, obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, stanovanje, zapošljavanje i još mnogo toga.«[659]

Što je s revolucionarnom pravdom? Ovdje se često vjeruje da ljutnja može biti i plemenita i bitna te da može pomoći potlačenima, ugnjetavanima, diskriminiranima da, na neki način, »potvrde« sebe i teže pravdi**.** Nussbaum, međutim, tvrdi[660] da ljutnja ne samo da nije potrebna za traženje pravde, već da je i velika prepreka velikodušnosti i empatiji koje zapravo konkretno pomažu u izgradnji budućnosti pravde.

Jednako važno za Nussbaum je i činjenica kako političko područje nije samo područje nepristrane pravde. Ako neka nacija želi preživjeti i motivirati ljude na brigu o općem dobru javnom će području trebati postojanje velikodušnog duha koji se proteže osobnim, privatnim područjem svakoga pojedinca. Upravo na tome, osobnom području se, smatra Nussbaum, bilježe, pohranjuju, pamte događaji svih doživljenih i iskustvenih nepravdi (proživljenih, dakle, nepravdi na vlastitoj koži). I upravo se s ovoga područja mogu početi »trovati« zajednički pothvati javnog i političkog područja.

Emocija koja se prepoznaje kao glavni kandidat supstitucije emocije ljutnje na području nepravde jest, ističe Nussbaum, stav opraštanja. Oprost, opraštanje, je, dakle, središnja politička i osobna vrlina tim više što se vrijeme i okolnosti u kojemu ljudi žive trenutno opisuje kao »kultura isprike i opraštanja«.[661] Oprost je vrlo aktualna, »vruća« tema s mnogim zastupnicima i braniteljima, kako na području politike tako i na području filozofije, ali nije ograničena samo na ove segmente.

[659] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 8.
[660] Slijedi pri tome teorijske spise Mohandasa Gandhija i Martina Luthera Kinga mlađeg.
[661] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 9-10.

»Put« opraštanja započinje, standardno, u užasnoj ljutnji koju netko osjeća zbog nepravde koju mu je netko nanio. Kroz tipično dijadični postupak koji uključuje sučeljavanje, priznanje, ispriku i »radeći kroz« osoba kojoj je učinjena nepravda pojavljuje se trijumfalno, neopterećeno od emocija ljutnje, njezine se tvrdnje potpuno priznaju te je spremna udijeliti milost njezine ne-ljutnje.«[662] Nussabum taj proces naziva »transakcijskim oproštenjem« te smatra kako je ono povijesno vrlo utjecajno, ali istovremeno i danas uobičajeno. »Uvjerljivo je o tome razmišljati kao o kanonskom[663] obliku opraštanja u današnjem svijetu.«[664,665]

Nussbaum objašnjava kako i židovski te kršćanski tekstovi odnosno obje ove tradicije sadrže alternative »transakcijskom oprostu« u kojem velikodušnost, ljubav pa čak i humor zamjenjuju mračnu dramu pokore i naglašene skrušenosti. Pri tome Nussbaum izdvaja dvije mogućnosti.[666] Prva je mogućnost *bezuvjetno opraštanje,* odricanje gnjevnih osjećaja i emocija ljutnje slobodnim izborom osobe kojoj je počinjena nepravda, bez zahtijevanja prethodne »pokore« odnosno kazne. Druga je mogućnost, koja se njoj više sviđa, *bezuvjetna ljubav i velikodušnost*.

Nussbaum upozorava kako nema sve što se etiketira pojmom »opraštanje« značajke transakcijskog opraštanja.[667] Smatra kako je ono što se naziva »oprostom« razumije kao neka vrsta bezuvjetne velikodušnosti. Na političkom području isprika će ponekad igrati vrijednu ulogu u političkom pomirenju. Ipak političke isprike su različite od transakcijskih opraštanja na važne načine, smatra Nussbaum. Često su političke isprike signali pouzdanosti koji teže krenuti prema budućnosti.

---

[662] Isto, str. 10.

[663] Nussbaum objašnjava kako ovi proceduralni aspekti opraštanja potječu iz judeokršćanskog svjetonazora, a organizira se posebno i na osobit način kao što je strukturirano organiziranom religijom u kojoj je primarni moralni odnos onaj između sveznajućeg Boga koji čuva rezultate, popise pogrešaka i, s druge strane, smrtnicima koji griješe. Bog vodi evidenciju svih ljudskih propusta i pogrešaka, neku vrstu vječne knjige iz koje onda čita i donosi posljednju odnosno konačnu presudu za svakog čovjeka. Ukoliko postoji dovoljno plača, kajanja, moljenja i isprike od strane pojedinca - obično ovaj proces, tako Nussabum, uključuje znatno samoponižavanje - Bog se može odlučiti odreći se izricanja kazne za neke ili sve prijestupe te uputiti pokornika na nebeske blagoslove. Ponižavanje je, smatra Nussbaum, svakako preduvjet uzvišenja u ovom procesu.

[664] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 10.

[665] Nussbaum ističe kako grčko-rimske etike ne sadrže pojam oproštenja iako te tradicije obuhvaćaju neke vrijedne stavove na području opraštanja: blagost, velikodušnost, simpatično razumijevanje, pomilovanje i, što je najvažnije, milosrđe u kažnjavanju.

[666] Nussbaum tvrdi kako su Nietzscheovi instinkti zdravi kad vidi u istaknutim aspektima judeokršćanskog morala, uključujući njegovu ideja transakcijskog oprosta, krivo postavljenu osvetoljubivost i skriveno nezadovoljstvo koje je prilično neiskreno i zapravo nije tako korisno u ljudskim odnosima. Prema Nussbaum Nietzsche ipak griješi jer ne vidi mnogostrukost i složenost u tim istim tradicijama.

[667] Ističe kako joj je zanimljivo da Adam Smith izbjegava izraz »oproštenje« zamjenjujući ga izrazom »čovječanstvo«.

Jednako tako one mogu biti i izrazi skupa zajedničkih vrijednosti na kojima se može temeljiti povjerenje.

Fokus odnosno usmjerenost bi trebala biti, tvrdi Nussbaum, na uspostavljanju odgovornosti za počinjene nepravde kao ključnom temelju izgradnje povjerenja javnosti kao i na izražavanju zajedničkih vrijednosti. Zatim bi se trebalo izaći izvan vrtloga drame ljutnje i opraštanja radi kovanja stavova koji zapravo izgrađuju i podržavaju svjetonazor te pozicije povjerenja i pomirenja. Koje vrijednosti obećavaju takvu podršku? Velikodušnost, pravda i istina.

Kako bi se država trebala nositi s nezakonitim radnjama i ljutnjom koju iste izazivaju? Nussbaum zauzima poziciju koja sugerira da zakon treba počinjenu štetu uzeti vrlo ozbiljno osobito ako uključuju značajnu štetu dobrobiti (a ne samo štetu počinjenu statusu ljudske osobe).[668] Izrazito je važno i javno priznanje nepravde odnosno kaznenog djela. Ono je nužno radi očuvanja i jačanja povjerenja ili kako bi se ono potencijalno obnovilo u društvu među građanima. Čak i u dobro funkcionirajućoj zajednici povjerenje u pravdu političkih institucija bilo bi ugroženo odnosno nagriženo ako te institucije nisu nepravdu shvatile ozbiljno i priznale im važnost na neki javni način. Društveni ugovor odnosi se na zaštitu ljudskog života i ostalih ljudskih dobara. Država stoga treba objaviti kako su život i drugi elementi ljudske dobrobiti izrazito važni. »Morala bi jasno izraziti misao "X je to učinio, a to je bilo pogrešno."«[669,670] U konačnici, osoba koja racionalno kažnjava ne kažnjava zbog prošle učinjene nepravda, već radi budućnosti, želi u sutrašnjici spriječiti slična (ili gora) djela.

Zakon ne bi, važno je naglasiti, smio staviti primat na osiguravanje statusa jer to izaziva mnoge probleme u funkcioniranju društva. On treba inzistirati na jednakom ljudskom dostojanstvo svih. Ljudska jednakost i dostojanstvo poseban su status, inherentan i potpunije definiran od svih ostalih ljudskih zaštićenih mogućnosti (*capabilities*). Nikako nisu i ne smiju postati središte relativnog rangiranja ili banaliziranja.

---

[668] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 177.
[669] Isto, str. 178.
[670] Ubojstvo, međutim, nije poništeno nikakvom količinom patnje od strane počinitelja, kao niti uostalom bilo koje drugo kazneno djelo.

Pitanje je kako se nositi s cijelim problemom nepravdi odnosno s počinjenim kaznenim djelima, a ne kako kazniti ljude koji su ih počinili. Kazna bi trebala biti suprotstavljena drugim strategijama za rješavanje problema kriminala. Rasprava o »opravdanosti kazne« trebala bi biti o tome kako se zadovoljština mjeri s drugim strategijama koje društvo može koristiti *ex ante* (i donekle *ex post*) za smanjenje kriminala.[671] Nussbaum drži kako i nijansirana retribucija u ovom trenutku griješi usredotočujući se na to što prijestupnik »zaslužuje«, a ne na veće i važnije pitanje ljudske dobrobiti i kako istu zaštititi.[672] Ljudi se radije bave zločinom putem neučinkovite ideje ljutnje zanemarujući, unatoč sve većem i sve dostupnijem znanju, mnogobrojne druge varijable poput mnogobrojnih predškolskih projekata koji uključuju ne samo obrazovanje u učionici već i rad vezan uz prehranu te kontinuiran rad s obiteljima. Zašto je to tako? Rasizam je zasigurno jedan od razloga u SAD-u. Naime, ako se neka skupina gleda sa strahom i gađenjem vjerojatno država/institucije/građani neće odabrati mjere koje dokazano poboljšavaju život ove skupine čak i ukoliko poduzimanje mjera može konkretno poboljšati život svih ljudi odnosno onih koji ne pripadaju toj marginaliziranoj skupini. Ideja da se svi problemi s nepravdama najbolje i prilično lako rješavaju jednostavnim zatvaranjem više ljudi u teške i često ponižavajuće zatvorske uvjete postala je nerijetko intuitivno privlačna ideja. »Zatvaranje je na američkoj ljestvici brzo i neučinkovito »rješenje« za vrlo kompliciran skup društvenih problema i kao takvo ne djeluje.«[673]

Teško je razotkriti zamršeni splet emocija uključenih u potragu za sve većim zatvaranjem počinitelja u zatvore. Strah je sigurno jedan motiv za ovakvo ponašanje, a rasizam zasnovan na gađenju je drugi, objašnjava Nussbaum. Ali ne smije se zanemariti i ljutnja koja je, također, snažna sila: pojedinci, pripadnici manjina nanose štetu društvu čineći život ljudi nesigurnim pa je stav društva kako bi se oni trebali kazniti zbog nelagode koju uzrokuju ljudima u tom istom društvu.

Nussbaum ističe kako se treba onemogućiti bilo koji oblik retribucije koji se oslanja na *lex talionis*, tj. bilo koju ideju da se nepravda nekako uravnoteži ili da se može kompenzirati (stav *payback*)

[671] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 179.
[672] Poznato je o kriminalu kako rana intervencija u odgoju i obrazovanju u djetinjstvu umanjuje vjerojatnost da će djeca postati kriminalci - ako se izabere program i podrška prave vrste.
[673] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 182.

sličnom patnjom.[674] »Kada je jednom počinjen nezakonit čin on se više ne može poništiti; puko je čarobno razmišljanje koje uključuje neobičnu metafiziku kozmičke ravnoteže pretpostaviti da je prošlost uravnotežena jezivom patnjom u budućnosti.[675]

Neki smatraju kako društvo zapravo funkcionira zbog sustava koristi i tereta. Kazneni počinitelji bježe iz tog sustava odbijajući snositi svoj dio odgovornosti odnosno tereta u društvu, ali pri tome koriste beneficije na koje zapravo nemaju pravo (svojevoljno ih se odriču). Sustav kažnjavanja ispravlja ovu neravnotežu nanošenjem proporcionalnih kazni počinitelju. Budući da je počinitelj zatražio više slobode nego što na nju ima pravo njegova će sloboda biti proporcionalno sužena. Pravni sustav trebao bi, ističe jasno Nussbaum, prepoznati nezakonito djelo kao nezakonito djelo i kao takvo ga javno okarakterizirati.[676] Ne bi trebalo odbiti razlikovati nezakonita djela od pukih nesreća ili slučajeva smanjene odgovornosti. Društveni ugovor je *oko* nečega i *za* nešto - to nije tek puki dogovor radi dogovora. U upravo opisanom sustavu Nussbaum prepoznaje verziju *lex talionis*. Ističe, također, kako se nikako ne smije zanemariti činjenica da mnogi kriminalci započinju život u najoštrijim, najgorim mogućim okolnostima. Često se ignorira ovaj kontekst kao i činjenica da neki teoretičari previše u središte pozornosti stavljaju kažnjavanje prekršitelja zanemarujući pri tome žrtvu čija su prava, također, prekršena.

Drugi tvrde kako je retribucija gledište koje je nužno i dovoljno za kažnjavanje, gdje se kazna ne razumije u vidu dobrobiti ili posljedica. Odmazda je vrlo popularna i u skladu je s mnogim duboko ukorijenjenim ljudskim intuicijama. Nussbaum, međutim, smatra kako je potrebno nešto više, neki sveukupni prikaz zašto bi ove intuicije trebalo smatrati pouzdanima.

Ljudske sposobnosti/mogućnosti (*capabilities*) su nužna dobra pa bi društvo koje ih želi zaštititi za sve ljude trebalo uzeti u obzir njihovo kršenje i reagirati kada se dogodi unutarnja šteta za ljudsku i/ili društvenu dobrobit. Promicanje ljudske dobrobiti važan je dio onoga što opravdava kaznu. Međutim primaran fokus treba biti gledanje unaprijed, prema budućnosti - cilj bi trebao biti

[674] Maštarija o *payback-u* jednostavno nije racionalna. Štoviše, u svakodnevnom se životu ljudi slažu i najčešće prihvaćaju takav stav. Ne smatraju kako je ispravan odgovor na krađu novčanika krađa tuđeg novčanika ili kako bi primjeren odgovor na silovanje bio organiziranje silovanja silovatelja. Kakva bi korist od toga bila? I tko bi imao tu potencijalnu korist?

[675] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 183-184.

[676] Građanski je zakon, važno je naglasiti, usredotočen na naknadu štete dok je kazneni zakon usmjeren na nepravde.

izgradnja društva u kojem će ljudske mogućnosti/sposobnosti (*capabilities*) biti zaštićene. Štoviše, ljudsko pristojno društvo treba stvoriti veze povjerenja i s tim povezane moralne emocije među građanima. Zašto? Zato što građani neće imati povjerenja u političke institucije ako smatraju da su politička načela tek riječi na papiru proglašavajući, pri tome, važnost određenih ljudskih mogućnosti/sposobnosti (*capabilities*) dok se u praksi njihovo kršenje ne shvaća ozbiljno ili se zanemaruje.

Javno izražavanje političkih vrijednosti osobito je važno kada te vrijednosti nisu generalno priznate među pripadnicima društva. U slučajevima, dakle, kršenja ljudskih prava u rasponu od seksualnog uznemiravanja na radnom mjestu do prijevara u bankarskom sektoru važno je dati jasnu javnu izjavu potvrđujući činjenicu da se sva ova i slična ponašanja smatraju - na društvenoj razini - vrlo pogrešnima i potpuno neprihvatljivima. S druge strane, treba voditi računa i o dostojanstvu počinitelja kao i svrshishodnosti kazne. Nussbaum u tom smislu zastupa vrstu konsekvencijalizma koji uključuje zaštitu dostojanstva i neponižavanja kao jednu od najvažnijih »posljedica« zaštite ljudskog dostojanstva. »Sustav u kojem je istina važna vrijednost bolje promiče zaštitu ljudskih prava od onog koji toliko ne brine o istini - prije svega zato što istina u tim pitanjima štiti dobrobit i promiče povjerenje kako među građanima tako i među građanima i vlasti.«[677] Nussbaumina pozicija u odnosu na bilo kakvu upotrebu prisile od strane vlasti ima znatna ograničenja: prisila treba biti kompatibilna s jednakim dostojanstvom za sve ljude i treba izbjegavati ponižavanje; treba biti popraćena javnim priznanjem ozbiljnosti nepravde te biti opravdana za uključenu osobu kao samo jedan dio sveobuhvatnijeg projekta u kojem se utemeljeno teži promicanju socijalne skrbi. Smatra da ako bi kažnjavanje zatvorom zaista bilo humano i s poštovanjem, a ne bi bilo odvratno, nasilno i ne bi vrijeđalo ljudsko dostojanstvo čovjeka ne bi bilo poteškoća u opravdanju ove kazne više nego u opravdavanju novčanih kazni ili pravdanju rada za opće dobro - niti više nego u objašnjenju oporezivanja ili vojne obveze.

Nussbaum piše i o rodnoj pravdi. Ova se vrsta pravde ne može uspješno provoditi bez ograničavanja muške slobode.[678] Zašto piše o rodnoj pravdi? Žene su u mnogim djelovima svijeta i u mnogim područjima života i prilika nejednake. Ta neravnopravnost predstavlja i problem

[677] Martha Nussbaum C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, str. 192.
[678] Ovo se ograničenje ponajprije odnosi na okolnosti silovanja u braku.

pravde. Paradoks je to i razvoja budući da se uskraćivanjem prilika ženama zadržava odnosno smanjuje produktivnost mnogih nacija. S druge strane, područje rodne pravde bio bi lakmus papir koji bi jasno ilustrirao zašto su standardni razvojni pristupi (poput, na pr., BDP-a) neadekvatni odnosno zašto je pristup sposobnostima bolji. »Nejednakost spolova snažno je povezana sa siromaštvom. Kada se siromaštvo kombinira s neravnopravnošću spolova rezultat je akutni neuspjeh središnjih ljudskih sposobnosti.«[679]

Nussbaum piše i o zlostavljanju žena na radnom mjestu. Muškarci se, u pravilu, bune kada za tako nešto bivaju optuženi pozivajući se na ideju slobode. Štoviše postoji i pojam »femi-nazi« koji označava feministkinje koje su protiv slobode jer podržavaju ovakve stavove i politike. Činjenica je kako feministice, u neku ruku, ističe Nussbaum, inzistiraju na restrikciji slobode. One to čine jer smatraju kako su neke slobode neprijateljske prema jednakosti i slobodama te prilikama odnosno mogućnostima koje se odnose primarno na žene.[680]

Što ruši demokraciju i što je čuva? U bilo kojoj demokraciji moralna mašta je uvijek u opasnosti. Moralna mašta može biti ugrožena strahom i sramom. Stvarni civilizacijski sukob ne događa se, ističe Nussbaum, između »Zapada« i »islama«. Konflikt se događa unutar svake osobe dok pojedinac oscilira između samozaštitne agresije i sposobnosti da živi u svijetu s drugima.[681] A pri tome je taj drugi ujedno i drugačiji u svojim, tjelesnim, psihičkim i svim drugim osobitostima.

4.6. Prava životinja

Tijekom povijesti filozofije stoici su bili stava kako su životinje grube i neinteligentne i da je, kao posljedica toga, bilo sasvim prihvatljivo koristiti ih samo kao sredstva. Njihovo neprijateljstvo prema životinjama bilo je neobično za njihovu kulturu. Odbijali su životinjama dati bilo kakav udio u inteligenciji. Negirali su postojanje njihovog dostojanstva kao i svojstava osjećajnosti, sposobnosti ljubavi i brige.[682] Ovaj neprijateljski stav imao je dug i dubok utjecaj na kasnija promišljanja vezana za njih. S druge strane, »dokazi dobiveni na životinjama potvrđuju stoičku

[679] Martha Nussbaum C., *Woman and Human Development: The Capabilities Approach*, str. 3.
[680] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 72.
[681] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. 337.
[682] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 354.

teoriju da je emocija evaluacijska procjena svijeta.«[683] Životinje itekako imaju osjećaju i iste pokazuju svojim ponašanjem. Nussbaum ističe kako životinje imaju kapacitete koji su dinamični i koji traže ostvarenje u karakterističnom obliku života. Svaka vrsta, dakle, živi prije svega u većini središnjih funkcija vlastitoga života, kao član vlastite zajednice i vrste.

Bilo koji pristup zasnovan na ideji promicanja sposobnosti treba donijeti temeljnu odluku: čije se sposobnosti računaju?[684] Pobornici ovog stava slažu se kako su sva ljudska bića važna i kako su ljudi jednaki. Uz ovo stajalište postoji pet osnovnih stavova koje se, također, mogu zauzeti:[685]

1. Samo ljudske sposobnosti računaju se kao svrha u sebi iako se i druge sposobnosti mogu pokazati kao instrumentalno vrijedne u promicanju ljudskih sposobnosti.
2. Ljudske sposobnosti su u primarnom fokusu, ali budući da ljudi pronalaze odnose s neljudskim stvorenjima ta bića mogu ući u opis cilja koji se promovira ne samo kao sredstvo, već kao članovi intrinzično vrijednih odnosa.
3. Sposobnosti svih osjećajnih bića računaju se kao svrhe samima u sebi i sve bi trebale postići sposobnosti iznad određenog praga (*treshold*).
4. Sposobnosti svih živih organizama, uključujući i biljke, treba uzeti u obzir, ali kao individualne entitete, a ne kao dijelove ekosustava.
5. Individualizam 1-4 pada: mogućnosti sustava (posebno ekosustava,[686] ali i različitih vrsta) računaju kao svrhe same sebi.

Ljudi koji su zainteresirani za pristup sposobnostima mogu zauzeti jednu od gore navedenih pet pozicija. U svojem djelu *Woman and Human Development: The Capabilities Approach* Nussbaum zauzima poziciju #2: odnosi s drugim vrstama i svijetom prirode su ljudske sposobnosti i to one u kojima se drugi entiteti ne računaju samo instrumentalno, već i kao dijelovi tih veza (odnosa). U djelu *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership* brani poziciju #3 u onom

[683] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 143.
[684] Mnoge su čimpanze sposobne naučiti (znakovni) jezik. Mnoge životinje različitih vrsta tuguju zbog gubitka člana čopora/zajednice.
[685] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 157-158.
[686] Ekosustav nije središte iskustva te nema životni projekt ili težnju pa se čini čudnim da ekosustav »trpi« nepravdu iako je moguće da »trpi« štetu. Postoje razlogi - moralni i oni koji nisu moralni (intelektualni, znanstveni, ekonomski) - za brigu o šteti.

djelu koja se odnosi na društvenu odnosno socijalnu pravdu. Zastupa stav kako je ideja ove vrste pravednosti inherentno povezana s minimalnim osjećajem (osobito s mogućnošću osjećaja boli) te s određenim kapacitetom nastojanja i nekom vrstom djelovanja. Nussbaum se intuitivno nameće ideja kako činiti nepravdu životinji jednako nema smisla kao i činiti nepravdu ljudskom biću. I životinja i čovjek mogu iskusiti bol, doživjeti štetu, žive i djeluju.[687] Čini se da životinje mogu trpjeti ne samo bol, već i nepravdu. »Što se tiče pravde, živa je jedinka, a ne vrsta, mjesto zabrinutosti.«[688]

Različite vrste mogu imati instrumentalnu važnost za zdravlje pojedinca, ali mogu imati i estetski, intelektualni i drugi etički značaj. Nussbaum smatra kako je njezin pristup sposobnostima pogodan za rješavanje nepravdi koje su, od strane ljudi, pretrpjele životinje. Životinje žive ne samo s namjernom da izbjegnu bol, već s mnogo različitih komponenata. Te sastavnice uključuju pokret, prijateljstvo i čast ili dostojanstvo. »Pristup sposobnostima životinje vidi kao agente, a ne kao posude za užitak ili bol.«[689] Nussbaum je svjesna kako je potrebno pojam dostojanstva proširiti budući da se govori ne o ljudskom dostojanstvu, već o dostojanstvu osjećajnih stvorenja. Pristup sposobnostima gleda na svaku vrstu životinje kao na biće koje ima svoje dostojanstvo. Dužnost poštovanja tog dostojanstva nije izvedena od dužnosti prema sebi, ističe Nussbaum. Pristup sposobnostima se treba prilagoditi životu svake vrste i za svaku vrstu te oblik promovirati priliku da živi i djeluje u skladu sa svojim oblikom i načinom života. Nussbaum govori o naivnom romatičarskom naturalizmu kada čuje kako je životinje potrebno ostaviti na miru dok žive »u divljini«. Ne postoji stanište, objašnjava, koje danas nije dotaknuto ili prožeto ljudskim djelovanjem i ljudskim utjecajem - izravnim ili neizravnim. Jedini način ljudskog djelovanja koji bi osigurao životinjama divljine pristojan život je da čovjek nastoji razborito intervenirati u prirodi.[690] Prvi prioritet trebao bi, svakako, biti zaštita staništa, čak i trenutnih staništa koji trebaju

[687] Martha Nussbaum C., *Creating capabilities: the human development approach*, str. 158.
[688] Isto, str. 159.
[689] Isto, str. 160.
[690] Nussbaum smatra kako je jedan oblik intervencije u prirodu, koji se njoj čini važnim i presudnim, kontracepcija životinja. Za životinje bi to značilo izmjena popisa sposobnosti kad je riječ o reproduktivnom izboru. Čini se da je alternativa kontracepciji, uvođenje predatorskih vrsta, mnogo gora sa stajališta sposobnosti životinja.

dobru zaštitu. No Nussbaum pri tome ističe kako se ne može podržati širenje populacija životinja u kontekstu povećanja ljudske populacije i ograničenih resursa planete.

Glavni zaključak kojega Nussbaum spominje jest da sve životinje imaju pravo na prag (*treshold*) razine mogućnosti za život karakterističan za vlastitu vrstu. Upitno je znači li to zabranu ubijanja životinja za hranu. Činjenica je, naime, kako prehrambena industrija nanosi velike nepravde kada se govori o uzgajanju i ubijanju životinja za ljudsku prehranu. Objašnjava kako bi ova ekonomska grana trebala biti okončana. Jednako bi se trebalo prestati i s lovom i ribolovom za sport te okrutnim praksama povezanih s ispitivanjem proizvoda kao i s nepotrebnom štetom na životinjama koje se koriste u laboratorijskim istraživanjima. Što se tiče istraživanja na životinjama koja su trenutno neophodna za poboljšanje kako životinjskih tako i ljudskih života Nussbaum smatra kako je potrebno što brže krenuti u stanje svijeta u kojemu ljudi neće biti suočeni s tim konkretnim izborom. Kao alternativu predlaže korištenje, među inim, računalne animacije ili neke druge opcije kojima bi se prestalo s nepotrebno okrutnim postupcima na životinjama koje se koriste u znanstvenom istraživanju. Jednako tako njezin je prijedlog izrada i upotreba umjetnoga mesa[691] koje se već izrađuje i nudi u svijetu. Sve to može biti velik doprinos pravednijem svijetu, tako Nussbaum.

Životinje koje, jasno je, nisu ljudi posjeduju dostojanstvo iz istih razloga, tvrdi Nussbaum, zbog kojeg ljudi posjeduju dostojanstvo. Životinje su, naime, složena živa i osjećajna bića obdarena sposobnostima za aktivnost i nastojanje. Čini joj se moralno neprihvatljivim da se dostojanstvo uskraćuje životinjama.[692] Štoviše smatra da »ako se držimo onoga što nam znanost govori i onoga što nam govori naše svakodnevno iskustvo, trudeći se da u tu sliku ne uvrstimo naše religijske sveobuhvatne doktrine, bit ćemo dužni priznati da mnoge životinje dijele mnoga obilježja s ljudima i da te značajke uključuju osjećaje, emocionalne kapacitete, perceptivne i motoričke kapacitete, širok spektar tipova razmišljanja, a u slučaju čimpanzi, dupina i slonova koncepcija sebstva (*self*).«[693]

[691] Meso sintetizirano iz matičnih stanica.
[692] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 367.
[693] Isto, str. 374-375.

4.7. Bioetika

Ljudsko dostojanstvo ideja je, za Nussbaum, od središnje važnosti na području bioetike. Ideja je to koja ima ključnu uloga u međunarodnom pokretu za ljudska prava.[694] Jednako tako ima istaknuto mjesto u mnogim dokumentima koji utemeljuju politička načela za pojedine nacije, ali i međunarodnih isprava koje imaju gotovo globalnu primjenu. S druge strane, danas ne postoji univerzalni sporazum oko samog značenje pojma ljudsko dostojanstvo. Neki tvrde da je ljudsko dostojanstvo izgubilo svoje tradicionalno značenje. Drugi, pak, drže čvrsto stajalište da je dostojanstvo bitno prepoznatljiv i nesvodiv element ljudske prirode. Treći, dalje, uzimaju više biološko nego filozofsko ili teološko stajalište o pitanju značenja ljudskog dostojanstva. U konačnici, temeljna pravna i etička pitanja bit će oblikovana onim što čovjek podrazumijeva i misli da znači biti čovjekom te kako razumije bit etičke obveze prema drugoj ljudskoj osobi (kao i drugim vrstama života te sveukupnoj pririodi). Ljudsko dostojanstvo je, na neki način, priznanje da ljudska bića posjeduju posebnu vrijednost svojstvenu njihovoj ljudskosti i da su kao takva vrijedna poštovanja samo zato što su ljudska bića. Ljudsko dostojanstvo[695] nije u korelaciji s društvenim staležom odnosno statusom, rasom, spolom, religijom, sposobnostima ili bilo kojim drugim čimbenikom.

Nussbaum ističe kako je upravo ideji ljudskog dostojanstva dala ključnu ulogu u svojoj političkoj koncepciji pravde držeći da je »obilježje minimalne socijalne pravde dostupnost svim građanima deset temeljnih sposobnosti ili prilika za funkcioniranje.«[696]

U suvremenim društvima nailazi se na konkretan problem pravde kada se govori o starijim ljudima s različitom rasponom tjelesnog i mentalnog ograničenja ili invaliditeta. I ti su i takvi ljudi unatoč određenim hendikepima jednaki ostalim građanima u društvu te se njima treba omogućiti nova vrsta društvene suradnje. Ljudi danas žive sve duže, populacija je u mnogim nacijama sve starija.

[694] Koncept ljudskog dostojanstva nije ograničen samo na ljudska prava. Stoljećima su religije diljem svijeta priznavale oblik ljudskog dostojanstva kako ga mi danas razumijemo.
[695] Izraz dostojanstvo razvijao se tijekom godina. Izvorno, latinske, engleske i francuske riječi za dostojanstvo nisu imale nikakve veze s inherentnom vrijednošću osobe. Mnogo je bliže kroz povijest ovaj pojam bio usklađen s nečijim »zaslugama«. Ako je netko bio »dostojanstven« to je značilo da ima visok odnosno značajan društveni status. Najčešće su, kroz različita povijesna razdoblja, »dostojanstvene« osobe pripadale kraljevskoj obitelji ili crkvenoj hijerarhiji, ili su, u najmanju ruku, bili imućnije osobe u odnosu na društveni prosjek.
[696] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 351.

Starost sa sobom donosi svoje osobitosti vezano za kvalitetu života i određene izazove ponajprije vezane uz zdravlje. Nussbaum drži kako je ovaj problem ljudi s invaliditetom odnosno starijih pojedinaca koji su potrebni brige u obitelji ili čak zahtjevaju institucionalnu skrb golema odgovornost. Kakva bi socijalna i ekonomska podrška, kakvi oblici prilagodbe rada, koja građanska i politička prava bila potrebna da bi se ti ljudi tretirali kao potpuno jednaki u društvu? Invaliditet kao i starost, baš poput djetinjstva, zahtjeva iznimna i kontinuirana ljudska ulaganja u zdravstvenu njegu. Većinu ove svakodnevne njege, najčešće, pružaju žene unutar svojih obitelji izražavajući tako ljubav prema starijim, bolesnim članovima obitelji.[697]

Poziciju koju Nussbaum zauzima na području bioetike temelji na svojim principima.[698] Stav koji brani čini sposobnost, a ne stvarno funkcioniranje, odgovarajućim političkim ciljem. Pravedno društvo nudi ljudima mogućnost glasa, ali objašnjava Nussbaum, od njih ne traži da glasaju.[699] Pravedno društvo nudi ljudima slobodu vjeroispovijesti, ali ne nameće građanima obvezni vjerski angažman i/ili religijsku pripadnost. Ova sklonost sposobnostima kao cilju podupiru dva povezana razmatranja. Prvo, praktični um i izbor izuzetno su važne sposobnosti na popisu sposobnosti/mogućnosti. Ranije je već, u okviru prvog poglavlja ovog rada, napisano kako Nussbaum tvrdi da praktični um i izbor uz udruživanje imaju arhitektonsku funkciju odnosno prožimaju i organiziraju sve ostale sposobnosti/mogućnosti.[700] Drugi razlog zašto je sposobnost, a ne funkcioniranje odgovarajući politički cilj nalazi se u koncepciji koja se brani kao oblik političkog liberalizma - ona bi trebala biti ili postati predmetom preklapajućeg konsenzusa među ljudima koji imaju različite sveobuhvatne poglede na dobar i kvalitetan ljudski život.

Nussbaum je, pri tome, svjesna kako je ponekad teško definirati ili točno odrediti kada odsutnost određenog funkcioniranja signalizira odsutnost sposobnosti. Ako određene skupine i ljudi ne glasaju je li to znak da im nedostaje političkih sposobnosti ili je to samo znak da im nije stalo dati

[697] Pružanje njege velik je izvor neravnopravnosti zasnovane na spolu, smatra Nussbaum, jer su žene, na neki način, hendikepirane u drugim područjima života angažmanom u vlastitom domu. Nacionalni zdravstveni planovi trebali bi pronaći razuman način rješavanja politički škakljivog pitanja skrbi na kraju života. Radna mjesta budućnosti trebala bi postati fleksibilnijima uvažavajući zahtjeve žena i muškaraca s kojima se, sve više, susreću kod kuće.
[698] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 368-369.
[699] Izlazak na izbore i glasovanje nije prihvatljivo za neke religije. Na pr. Amiši ne izlaze na izbore.
[700] Ovdje se ponajprije valorizira prilika za praktični um i izbor, a ne njihova stvarna upotreba. Politika, naime, ne ocrnjuje ljude koji radije žive, vlastitim izborom, u autoritarnoj vjerskoj zajednici ili u vojsci.

glas nekoj političkoj opciji? Korelira li ta činjenica s društvenim statusom, spolom, rasom ili bilo kojim drugim društvenim obilježjem? Ako žene rade čuveni »dvostruki dan« (*double day*) odnosno rade puno radno vrijeme na radnome mjestu, a zatim obavljaju sve ili većinu kućanskih poslova i brinu o djeci je li to zato što su odlučile ne baviti se rekreacijom ili je to zbog toga što je vrijeme za rekreaciju (ili dodatni rad na sebi) jednostavno »izguran« iz njihovih života?

Kako se sve navedeno odnosi na zdravlje? Vlast bi trebala promicati zdravstvene sposobnosti, a ne zdravo funkcioniranje. Točnije vlast bi trebala osigurati svim građanima odgovarajuće zdravstveno osiguranje i pristup dobrim medicinskim ustanovama. Također bi trebala osigurati svima pristup zdravim izborima prehrane i načina života.[701] Nussbaum smatra kako bi politike koje bi podržavale njezin program uključivale i zabranu pušenja na javnim mjestima zbog sekundarnog dima. Koncept bi uključivao i opsežne programe biciklističkih staza, pristup rekreacijskim objektima kao i mogućnost odlaska na posao biciklom. Dalje, plan bi sadržavao realizacije izgradnje javnih parkova koji su zanimljivi i zabavni kako bi ljudi zapravo htjeti ići šetati njihovim stazama. Nadalje, važno je i poboljšanje javnog prijevoza tako da će ljudi moći putovati na posao u autobusima i vlakovima, hodajući tako više - što je dobro za zdravlje - nego što bi se kretali da putuju svojim automobilima. Ovakav potez imao bi velike ekološke dobrobiti.

»Ukratko, pristup bi se trebao usredotočiti na širenje informacija i promicanje istinskog izbora, a ne kažnjavanje ljudi koji donose odluke koje liječnici i političari ne vole.«[702]

Nussbaum je uvjerena kako njezin pristup podrazumijeva dekriminalizaciju rekreativne kao i terapijske upotrebe droga. Slaže se kako djecu treba poučavati opasnostima konzumiranja zabranjenih supstanca odnosno opojnih sredstava. Jasna je u izražavanju svojeg svjetonazora kako je potpuno legitimno drogu, poput cigareta, zabraniti djeci. Prihvatljivo je, smatra, agresivno informirati odrasle o opasnostima psihoaktivnih tvari za rekreaciju kao što se to svakodnevno radi

[701] Među inim to se može ostvariti i usmjeravanjem na izgradnju više parkova i rekreacijskih sadržaja u urbanim područjima kao i poticanjem alternativnog načina prijevoza i/ili putovanja. U Japanu tako vlast od 1928. na nacionalnoj razini potiče svakodnevno vježbanje koje je u izravnoj relaciji s kvalitetnijim i zdravijim životom građana te otočne zemlje. Redovito se tako mogu vidjeti pojedinci ili skupine ljudi kako vježbaju u lokalnim parkovima ili na zelenim površinama. Pauza je od vježbanja nastupila jedino za vrijeme trajanja Drugog svjetskog rata.
[702] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 371.

i s cigaretama.[703] Drži kako je američka politika ipak poprilično nedosljedna budući da dopušta da alkohol, jedan od najštetnih i najopasnijih droga, i dalje ostaje legalan. Amerikanci, ističe, imaju brojne hobije koji uključuju zdravstvene rizike uključujući planinarenje, jedrenje i igranje košarke. Nussbaum smatra kako su to samo neki od sportova koji su daleko rizičniji od upotrebe marihuane. Rezonira kako je boks znatno opasniji od konzumiranja lakih droga, a amaterski tako i profesionalni boks ipak ostaje legalnim sportom. Nije joj jasno zašto su Amerikanci toliko fobični prema drogama.

Favoriziranje dekriminalizacije rekreacijskih droga ne bi smjelo biti povezano s upotrebom dopinga (steroidi, droge) u sportu gdje se očekuje poštena konkurencija. Svatko tko organizira natjecanje ima pravo uspostaviti pravila za pošteno sudjelovanje. Važno je da se pravila primjenjuju jednako i pošteno na sve sudionike natjecanja. Neki oblici drogiranja - poput dopinga krvi - sami po sebi nisu opasni. Međutim loši su zato što su nepravedni.[704] Poštenje nije jedino pitanje koje treba razmotriti u govoru o sportu. Ako nekome dati lijek (na pr. anabolički steroidi) loše utječe na zdravlje, a njegova upotreba čini se da je nužan uvjet uspješnog natjecanja (jer ga možda mnogo ljudi koristi) onda takav režim stvara pretjerani pritisak na sudionike. Naime, potiče ih se da naprave nezdrav izbor učinkovito uklanjajući njihovu mogućnost izbora. Jer tko ne želi u sportu pobijediti?

»Mislim da je zabrana steroida slična zahtjevanju boksačkih rukavica i druge zaštitne opreme: postavlja neke razumne zdravstvene parametre za sport tako da njegovi sudionici ne budu prisiljeni donositi nezdrave odluke koje ne žele donijeti.«[705]

Nussbaum dalje objašanjava kako je u takvim raspravama retorika »prirode« (*nature*) osobito beskorisna. Smatra kako nema ništa loše u upotrebi »neprirodnih« poboljšanja u sportu. Zapravo, čini se, sport potpuno ovisi o neprirodnom: o tenis reketu, motki za skokove, skijama za skijanje, visokotehnološkoj opremi za trčanje, otmjenim mokrim odijelima, a uz to i na zaštitnoj opremi

[703] Ne vidi ipak razlog »zašto bi Amerikanci trebali ostati toliko fobični i diktatorski raspoloženi prema drogama.« - Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 371.
[704] Nussbaum drži kako su i ovdje pravila prilično proizvoljna jer je spavanje u šatoru s nedostatkom kisika dopušteno dok ubrizgavanje crvenih krvnih stanica nije.
[705] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 372.

različitih vrsta. I steroidi i boksačke rukavice su neprirodni. Potonji su dobri i trebali bi ostati takvi kakvi jesu - prvi su opasni i treba ih zabraniti, drži Nussbaum.

U svom djelu *Sex and Social Justice* Nussbaum brani sličnu poziciju u odnosu na rad seksualnih radnika/radnica. Smatra kako njihov angažman treba dekriminalizirati. Fokus vlasti trebao bi biti na osiguranju obrazovanja siromašnih žena i time stvaranja niza mogućnosti njihova zapošljavanja. Jednako tako smatra kako bi svi radnici, uključujući seksualne radnice/radnike, trebali imali pristup odgovarajućoj zdravstvenoj zaštiti i zaštita od nasilja.[706]

»Ukratko, poštovanje ljudskog dostojanstva zahtjeva informiranje ljudi o njihovim izborima, ograničavajući opasne izbore za djecu, ali dopuštajući odraslima da donose čitav niz izbora uključujući one nezdrave.«[707]

Što se tiče samoubojstva uz pomoć liječnika Nussbaum se uvjetno zalaže za ograničeno pravo pristupa ovoj mogućnosti. Smatra to načinom pokazivanja poštovanja prema ljudima čiji cjelokupni pogled na život može, u slučaju terminalne faze bolesti, snažno favorizirati samoubojstvo. Za Nussbaum je pitanje samoubojstva, budući da zastupa pravo na poštovanje izbora, jednostavan slučaj: svaka bi osoba, prema njezinom mišljenju, trebala imati taj izbor te bi trebala biti oslobođena kazne za nasljedstvo ili naknade osiguranja za preživjele. Tada će osoba svaka za sebe napraviti što smatra prihvatljivim u skladu s vlastitom vjerskom ili svjetovnom sveobuhvatnom doktrinom.[708] Jasna je u stavu kako nametanje doktrine određenog tipa kršćanstva svim građanima dovodi do narušavanja njihovog ljudskog dostojanstva. Jednako tako smatra kako je izrazito važno postojanje telefonskih linija za samoubojstva i savjetovanje kako bi se ljudi odvratili od samoubojstva. Svjesna je kako su mnogi koji si žele oduzeti život privremeno depresivni te stoga nisu u mogućnosti u potpunosti promisliti o svome činu. Međutim, na kraju života, smatra kako bi trebalo poštovati konkretnu želju o izboru mentalno sposobne osobe o prekidu vlastitog života. No svjesna je kako je potpomognuto samoubojstvo teže od samoubojstva budući da obično uključuje medicinskog stručnjaka odnosno liječnika. A liječnik bi po struci, znanju i vještinama trebao činiti sve u svojoj moći da zadrži odnosno spasi život. »Pa ipak ja bih

[706] Upravo su ovo bili ciljevi legalizacije seksualnog rada u Nizozemskoj.
[707] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 372.
[708] Isto, str. 373.

favorizirala takvo pravo ako se ono zaštiti s dovoljnim zaštitnim mjerama da spriječi manipulaciju i pritisak.«[709,710] Jedini dobar razlog za Nussbaum da se odbije učiniti potpomognuto samoubojstvo zakonitim jest opasnost zloupotrebe.

Što se tiče pitanja abortusa Nussbaum vezano za ovu temu ne donosi svoj zaključak ističući, pri tome, kako nije protiv ubijanja životinja.[711] Priznaje kako nije sigurna kada embrio počinje osjećati bol. A to bi definitivno utjecalo na njezinu prosudbu vezano za abortus i njegovu eventualnu zabranu.

Što se tiče kliničkih istraživanja matičnih stanica, s obzirom na Nussbaumin stav o osjećaju kao nužnom uvjetu moralne obzirnosti, ova ispitivanja nisu, za nju, moralno problematična. Čudi je, zapravo, stav ljudi koji brane navodno dostojanstvo nakupine stanice bez osjeta osjećaja dok istovremeno ti isti ljudi rado jedu za večeru meso uzgojeno u najgroznijim i ponižavajućim okolnostima. Smatra kako se tako oštra razdvojenost između ljudskog i neljudskog slučaja ne može obraniti u pluralističkom društvu današnjice.

Što se tiče kloniranja ljudi Nussbaum ne može razumjeti zašto postoji određeni otpor u nekim krugovima vezano za ovo pitanje. Jednako tako ne može dokučiti zašto se o procesu kloniranja misli kao da isti vrijeđa ljudsko dostojanstvo. Proces kloniranja uspoređuje s jednojajčanim blizancima odnosno radi se, tako Nussbaum, o ljudima kojima ne nedostaje dostojanstva. Nije sigurna zašto se smatra da za klon, čiji će život biti različitiji od života njegova uzora nego život blizanaca jednog od drugog, treba misliti da mu nedostaje ljudsko dostojanstvo. Mnogo je potencijalnih zlouporaba na ovom području pa Nussbaum smatra kako će ljudi svakako trebati biti na oprezu u ovom području napretka i mogućnostima medicine.[712] Međutim ovo je područje još nedovoljno razvijeno (ako se govori o kloniranju ljudi). Nussbaum se čini da puka činjenica

[709] Isto.
[710] Nussbaum smatra kako društvo našega vremena podcjenjuje starenje te se zato ne smije vjerovati rodbini da poštuju život starije osobe. Rođaci si često ne mogu priuštiti troškove skrbi pa postoji mogućnost u kojoj se lako može dogoditi zloupotreba.
[711] Osjećajnost je nužan uvjet moralne obzirnosti kod životinja. Dakle Nussbaum zastupa stav kako one životinje koje nemaju kapacitet osjećati zadovoljstvo i bol (neki insekti i školjke) nisu moralni subjekti u smislu kako većina životinja to jest. Niti biljke nisu moralni subjekti iako su žive.
[712] Nussbaum smatra kako bi ljudi mogli početi stvarati klonove, kao podrazred vrste, kako bi tako osigurali organe za privilegirane elite.

kloniranja ne predstavlja nikakvu prijetnju ljudskom dostojanstvu kako ga ona shvaća. Naime, njezin je stav kako su osnova ljudskog dostojanstva težnje ili osnovne sposobnosti osobe - a klonovi ih imaju kao što ih imaju klonovi. Opasnosti od kloniranja izjednačava s opasnostima s kojima se ljudi susreću kada imaju biološku djecu kao što je, na pr., opasnost od korištenja djeteta kao surogata za voljenu osobu koja je umrla. Ili opasnost da se ne voli konkretno dijete, već idealna slika djeteta. Konačno postoji i opasnost od egoizma i pohlepe u ovakvim okolnostima.

Najzad, što je sa smrću? Je li suprotno ljudskom dostojanstvu nastojati produžiti život? Ljudi su nekad imali oko 35 godina očekivanog života pri rođenju.[713] U zemljama u razvoju danas je prosječni životni vijek pri rođenju, u mnogim zemljama, još uvijek ispod 40 godina. Mnogi ljudi u takvim narodima, osobito oni koji su nepismeni odnosno neobrazovani, vjeruju kako je »prirodno« rano umrijeti. Jednako tako oni su uvjereni kako je »prirodno« da će većina nečije djece umrijeti prije pete godine života. Činjenica je kako je nisko očekivano trajanje života u mnogim zemljama svijeta posljedica siromaštva i nejednake raspodjele zdravstvene njege te svakodnevnog provođenja zdravstvenih mjera. Ponajprije se to odnosi na dostupnost čiste tekuće vode (za piće i održavanja higijene) te dostupnost mediciskih resursa.[714] Istovremeno životni vijek u bogatijim zemljama je, u prosjeku, oko 80 godina. S obzirom na ove podatke ono što nije u redu s njima jest činjenica da su hrana, medicinska njega i dostupnost tehnologijama koje spašavaju živote nejednako i nepravedno raspoređene po svijetu. Nussbaum smatra kako je moralno pogrešno da se nastoji produžiti život privilegiranoj nekolicini te da se pri tome zanemaruju niske životne sposobnosti odnosno mogućnosti i prilike mnogih. Radi se, zapravo, o konkretnoj povredi dostojanstva onih s kojima se postupa kao da nemaju jednako ljudsko dostojanstvo ili kako da su ljudi »niže vrste«.

Nussbaum stoga kao konkretan odgovor na ovakve i slične okolnosti nudi svoj pristup sposobnostima/mogućnostima (*capabilities approach*) koji potiče na veliku preraspodjelu resursa od bogatijih prema siromašnijima kao i od bogatih do siromašnih unutar svake nacije. »Moralno je

[713] Čini se da je to bila situacija u staroj Grčkoj gdje su učinci zdrave klime u velikoj mjeri potkopavani upornim i kontinuiranim ratovanjem.
[714] Poražavajuća je činjenica kako u nekim ruralnim dijelovima svijeta i u 21. stoljeću postoji visoka stopa smrtnosti trudnica. Često su primarni uzroci njihove smrti anemija, nesigurna voda za piće i velika udaljenost do najbliže bolnice. Nussbaum navodi primjer Zapadnoga Bengala.

loše usredotočiti se na to kako se vlastiti život može produžiti, a potpuno zanemariti ove globalne nejednakosti.«[715]

Konačno, mogućnost produljenja ljudskog života vrlo je dobra stvar, drži Nussbaum. Smatra kako ovu opciju treba poticati sve do trenutka kada život gubi kvalitete ljudskog života, na pr., kada netko uđe u trajno vegetativno stanje ili do trenutka kada osoba, mentalno spremna i oslobođena pritiska okoline, odlučuje ne živjeti.

Nussbaum je svjesna kako je na području bioetike mnogo otvorenih pitanja te da će se u budućnosti tek javiti novi upiti i dileme s obzirom na različite nove mogućnosti vezane uz razvoj ovoga područja koji se jako brzo mijenja. Smatra kako bi njezin pristup zasnovan na sposobnostima mogao ponuditi konkretne smjernice pa i odgovore za neke buduće filozofske istraživačke programe iz bioetike.

[715] Martha Nussbaum, »Human Dignitiy and Political Entitlements«, str. 376.

5. ZAKLJUČAK

Filozofi su, u pravilu, u svojim djelima zaokupljeni pronalaženjem jasnih kriterija i općih istina. Na tome tragu živi svoj život - osoban i profesionalan - Martha (Craven) Nussbaum (1947.-). Američka je to filozofkinja koja istražuje i piše o širokom spektru tema u rasponu od antičke filozofije i političke teorije do suvremenog feminizma, zaštiti okoliša, pravima životinja. Njezin se rad i pozornost osobito odnosi na filozofska i politička pitanja vezanih uz emocije. Sama ističe kako, u svojim djelima, nasljeduje sokratovski pristup. O sebi kaže kako je ona »filozofkinja, feministica i profesorica prava.«[716] Iznosi pri tome jasan stav kako se »filozofija ne bi smjela pisati odvojeno od stvarnog života«.[717]

Nussbaum, bavećі se emocijama, ističe kako ih treba shvatiti kao »geološka izdizanja misli: kao prosudbe u kojima ljudi priznaju veliku važnost koju za njihovu dobrobit imaju stvari koje im nisu posve pod kontrolom - i time priznaju vlastitu ranjivost pred svijetom i njegovim događajima.«[718] Zastupa, na području emocija, kognitivno-evaluacijsko stajalište koje implicira da je emocionalni sadržaj zapravo dio čovjekovog traganja za srećom. Emocije su, smatra, temelj etičkog prosuđivanja. Zašto? Ljudska bića etički prosuđuju o tome kako treba živjeti. S druge strane, emocije ipak treba staviti pod kritički nadzor. Naime, među inim, »zamjerka emocijama je da su uznemirujuće te tako onemogućuju spokoj.«[719]

Ljudi itekako imaju iskustva kako su emocije važne i vrijedne te doprinose kvaliteti života kontekstualizirajući vrijednosti i prioritete kako pojedinca tako i društva. Utječu na pozornost, ljudske misli. Mogu biti jako korisne kod prilagodbe na novu, nepoznatu situaciju i okolnosti. Relativno ih je lako prepoznatiiz neverbalnih znakova ili facijalne ekspresije. Postoje situacije kada lice uistinu govori tisuću riječi i emocije se izmjenjuju kao u nijemom filmu.

Teorije su, kao kontekst, važan dio ljudskog svijeta, uokviruju načine na koji se svijet i različiti problemi, poteškoće i izazovi u njemu gledaju, oblikuju percepciju o tome što je važno i što treba

[716] Martha Nussbaum C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, str. xii.
[717] Martha Nussbaum C., *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education* [7th ed.], str ix.
[718] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 106.
[719] Richard Sorabji, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, str. 191.

biti istaknuto kao takvo te usmjeravaju rasprave prema određenim politikama birajući ih kao rješenja. Ideja da će netko preuzeti odgovornost za vlastito rasuđivanje i razmjenjivati ideje s drugima u ozračju uzajamnog poštovanja ključna je za mirno rješavanje razlika, kako u nekoj naciji tako i u svijetu koji je sve više polariziran etničkim i vjerskim sukobima. Ideja je to koju zastupa u svojim djelima i Martha Nussbaum.

Kao predstavnica kognitivne teorije emocija, točnije teorija emocija kao prosudbe, smatra pri tome kako tjelesne promjene nisu nužne za definiranje emocija. Emocije se, ističe Nussbaum, ne bi trebale tretirati kao strane sile, već kao izrazito selektivne reakcije na ono što je ljudima vrijedno i važno. Emocija, naime, postulira istinitost vlastitih ljudskih evaluacija. Emocije redovito obuhvaćaju procjenu ili vrednovanje, a sadržaj emocija, prema njoj, uključuje sudove. Nussbaum o svom stajalištu govori kao o vrsti »kognitivno-evaluacijskog« stajališta odnosno kao o vrsti »kognitivnog« stajališta. Zastupa stav kako emocije spadaju u trajne strukture osobnosti koje imaju psihološku realnost. Ključni elementi koje tvore identitet pojedine emocije te razlikuju jednu emociju od druge, kao što je bilo navedeno u radu, su njihova usmjerenost, intencionalnost, zasnovanost na uvjerenjima te povezanost s vrednovanjem. Emocije ljude povezuju s određenim predmetima, osobama, relacijama, odnosima, okolnostima koje smatraju važnim za svoju dobrobit. Tako zapravo, u nekom smislu, emocija bilježi osjećaj ljudske ranjivosti i nedostatka kontrole.

Emocije u filozofskoj tradiciji, važno je rezimirati, uključuju i vjerovanja i osjećaje. Pri tome Nussbaum objašnjava kako vjerovanje može biti pogrešno, ali racionalno kao i da vjerovanje može biti istinito, ali iracionalno. Pri tome su prosudbe itekako nužne da bi emocija bile ona emocija koja jest.

Čovjek komunicira s drugima jezikom. Prvi jezik ljudi jesu emocije. Drama ljudskog postojanja ne može se razumjeti bez tog i takvog jezika. Štoviše relativno je jednostavno primijetiti one osobe oko nas kojima ovaj jezik »ne leži« pa ih društvo smatra socijalno neprilagođenima, autsajderima. Jezik je stoga od preusdne važnosti kada se govori i o emocijama. Govoreći, opisujući, slušajući, gledajući što se i kako govori dolazi, s vremenom i vježbom, do izoštravanja suptilnih distinkcija vezanih uz emocije.

Kako odrediti prioritete ako nam se nijedna vrednota ne čini važnijom od druge? Emocije ljudima pomažu upravo u tome. Emocije podupiru proces definiranja prioriteta, prosuđivanja vrijednosti u odnosu na ljudske planove, ciljeve, želje, vizije. Pomažu u definiranju odnosa sebe i svijeta i drugih ljudskih bića. »Nedostatak tog osjećaja osujećuje donošenje odluka i djelovanje.«[720]

Vidljivo je iz svakodnevnice kako se ljudi jako razlikuju po načinu kako doživljavajaju i proživljavaju emocije. To se odnosi kako na tjelesnu, fiziološku, tako i na fenomenološku razinu njihova doživljaja. Emocije se, međutim, ne razlikuju temeljem činjeničnih uvjerenja već prosudbi. I upravo u prosudbama leži točka prijepora. Višestruki interdisciplinarni pa i pluriperspektivni pristup temi emocija redovito obogaćuje znanstvene spoznaje o njima. Emocije su kompleksna, ni po čemu jednostavna mentalna stanja. Sastoje se od različitih komponenti. »*Spoznajna (kognitivna) komponenta* odnosi se na subjektivne misli i osjećaje koji nastaju kao posljedica interpretacije (procjene) neke situacije. *Perceptivna komponenta* obuhvaća i svjesnu i nesvjesnu percepciju podražaja iz okoline. *Komponenta pozornosti* bitna je za usmjerenost i evaluaciju kako vanjskih tako i intrapsihičkih događaja. *Fiziološka komponenta* odnosi se na opažljive, emocijama pridružene specifične tjelesne promjene koje su najčešće posljedica promjena u radu autonomnog živčanog suatava, hormonalnog statusa i visceralnih organa. *Motorička komponenta* odnosi se na vidljive oblike motoričkog djelovanja koji prate pojedine emocije, poput mimike lica i gesta, položaj tijela i boje glasa, ali i one nevidljive poput poriva za djelovanjem.«[721]

Emocije pokazuju i ukazuju na ljudsku sposobnost da ljudi budu i rade kako bi se mogli razvijati, »cvjetati«, na istinski ljudski način. Ljudske emocije, zbog njihove složene intencionalnost, osjetljivosti i percepcije pružaju osjećaj onoga što nama samima i netkome drugome treba. »Emocije daju iznimno važan doprinos moralnosti time što osujećuju narcističke želje koje su duboko uplete u stvaranje predrasuda i agresije.«[722] Emocije mogu razviti ljudsku sposobnost prepoznavanja vlastitih i tuđih potreba i ranjivosti, nmanjkavosti, ograničenosti, nepotpunosti, konačnosti. Među mnoštvom emocijama osobito se ističe emocija samilosti. Samilost

[720] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 135.
[721] Goran Šimić i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, str. 14.
[722] Martha Nussbaum C., *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, str. 373.

karakteristično uključuje prosudbe o stanju druge osobe uz emocionalni odgovor određenog stupnja intenziteta.

Većina ljudi je odgojena vjerovati kako sva ljudska bića imaju jednaku vrijednost. Barem te spoznaje posreduju glavne svjetske religije i većina filozofija. Ali ljudske emocije to nekako ipak ne vjeruju. Ljudi tuguju, naime, za onima koje poznaju, a ne za onima koje ne poznaju. Pokazuju susojećanje prema bliskima, a ne prema ljudima koje su zadesile nesreće i nepogode, ne znam kako velike i štetne, ako se nalaze negdje tamo daleko - na drugome kraju svijeta. Sama po sebi ta je »skučenost«, uskogrudnost naših emocionalnih života vjerojatno prihvatljiva - možda čak i dobra.[723]

Mnogo je prigovora koje se mogu uputiti emocijama. Tradicija i iskustvo otkrivaju potencijalno štetan utjecaj emocionalne pristranosti. Međutim odsutnost emocija i osjećaja nije ništa manje štetna, niti je manje sposobna ugroziti racionalnost koja ljude u konačnici i čini ljudima.[724]

Postoje mnogi različiti pogledi o tome što emocije jesu, koje objašnjavaju njihov izvor i nastajanje, kako one djeluju (međusobno jedna na drugu i na ljude) te kakvo je njihovo značenje i uloga za pojedinca, društvo, kulturu, prošlost i budućnost. Čini se kako na njihovo formiranje utječe mnogo varibali: ljudska okolina, obitelj, kultura, društvo u kojem se oblikuju. »Spremnost koju stvaraju emocije nudi obrise struktura za određene vrste odnosa: emocije sreće i srdačnosti omogućuju suradnju, tuga omoguće povlačenje od socijalnih interakcija i traženje pomoći, srdžba izaziva sukobe s drugima, a anksioznost pridonosi oprezu i popuštanju. Emocije su zapravo strukture koje upravljaju našim životom osobito našim odnosima s drugima.«[725]

Ljudske emocije su često zbrkane, neuredne i ponekad nisu usklađene s refleksivnim etičkim uvjerenjima izražavajući pri tome osobne ciljeve, planove, aspiracije. Budući da njihova prosudba odnosno evaluacija izvire iz pristrane, iz osobne, perspektive neodjeljive su od pojedinca, od

[723] Aristotel je davno, vrlo uvjerljivo, rekao, kako se građani u idealnom Platonovom gradu, od kojih se traži da se jednako brinu za sve građane, zapravo ne bi brinuli ni za koga jer se briga uči u malim skupinama s njihovim intenzivnim odnosima i povezanostima.
[724] Antonio R. Damasio, *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, str. xii.
[725] Keith Oatley i Jennifer M. Jenkins, *Razumijevanje emocija*, str. 124.

individualnog »ja«. Emocijama osoba gleda svijet sa svoje točke gledišta. Emocije su, dakle, ponajprije pristrana stanja.

Od ranog filozofskog razmišljanja do novijeg psihološkog teoretiziranja i istraživanja znanstveni interes za emocije uglavnom se usredotočio na subjektivno iskustvo te fiziološke i ekspresivne obrasce odgovora emocija. Ti odgovori odnosno obrasci su izraženi jezičnim oznakama za različite emocije.

Neovisno o mnogobrojnim znanstvenim rezultatima i podacima, pozicijama i perspektivama govoreći o emocijama znanstvenici se, barem većina, slažu oko nekoliko bitnih komponenti odnosno sastavnica emocija. Uz emocije se tako povezuju određene *fiziološke reakcije* odnosno fiziološko uzbuđenje.[726] Kada su pobuđene emocije potiču i na *djelovanje*.[727] Emocije poput svjetionika *motiviraju* ljudski angažman u rješavanju poteškoća.[728] Konačno, uz emocije se vežu i *osjećaji*.[729] Govoreći o emocijama često se kolokovijalno može čuti kako su neke emocije ispravne, a neke nisu. Međutim preciznije bi bilo govoriti o primjerenosti ili neprimjerenosti emocija. Naime, emocijama se dodaje i kognitivna komponenta odnosno komponenta *kognitivne procjene*. Ova se procjena odnosi na procjenu dostupnih informaciju vezanih uz određenu situaciju. Kada se, dakle, govori o interpretaciji situacije govori se o poželjenosti ili nepoželjenosti neke situacije.

Ljudi žive u eri u kojoj dominira motiv dobiti odnosno profita kao i opće tjeskobe zbog nacionalnih odnosno transnacionalnih ekonomskih postignuća. Često se, međutim, zaboravlja kako su u svemu važni ljudi te kako je profit instrument, sredstvo za osiguranje kvalitete konkretnih ljudskih života. Globalni razvoj bi trebao imati za cilj, kao i dobra nacionalna politika, osigurati uvjete kako bi ljudi mogli »procvasti«, kako bi mogli voditi kvalitetne kreativne živote pokušavajući prepoznati i razvijati svoje potencijale. Možda više nego ikada u povijesti čovječanstva ljudima nedostaje smisao života ili ga teško pronalaze budući da ga mogu iščitavati s ekrana pametnih telefona, isti se prodaje na jumbo plakatima, preporučuje se posredstvom televizijskih prijemnika, a onim

[726] Emocijama se pridružuju određene somatske specifične promjene (ubrzani rad srca, napetost mišića, pojačano znojenje, ubrzano disanje i sl.)
[727] Odgovor na neku prijetnju može biti bijeg ili napad. Smijeh može biti odgovor na šalu i sl. Ovdje se govori o motoričkoj komponenti koja obuhvaća fascijalnu ekspresiju, položaj tijela, boju glasa i slične manifestacije.
[728] Evolucijski je u ljude upisan »kod« da traže ugodu, a izbjegavaju bol (neugodu).
[729] Odnose se na subjektivne aspekte emocija.

malobrojnima - većinom su to pripadnici srednje i starije populacije - smisao se servira iz i radio prijemnika. Ono na neki način »vrišti« svuda oko nas. Smisleno postojanje za svakoga pojedinca, za svako živo biće, je izrazito važno. Smisao ljudskog života kapitalizira, ističe i potvrđuje, ljudsko dostojanstvo. A ono je u korelaciji i s kvalitetom života. Ta se kvaliteta može, među inim, postići i razvojem. Taj razvoj obuhvaća osobnu razinu, obiteljsku, lokalnu, nacionalnu i globalne sfere. Ljudski su životi jednako važni i vrijedni neovisno o staležu kojem pripadaju, religiji, kasti, rasi ili spolu (koliko god on danas bio fluidan). Ili novcu (nekretninama, kripto valutama) kojeg posjeduju u novčaniku, nekretninama ili na računu.

Ovaj rad završava citatom Antonija Damasija: »Svijest[730] je, zapravo, ključ za propitivanje života i u dobru i u zlu, naša početna ulaznica u sve znanje o gladi, žeđi, seksu, suzama, smijehu, udarcima i podmetanjima, struji slika koju nazivamo misao, osjećajima, riječima, pričama, vjerovanjima, glazbi i poeziji, radosti i ekstazi. Na svojoj temeljnoj i najjednostavnijoj razini svijest nam omogućuje da prepoznamo neodoljiv poriv za preživljavanjem i razvijanjem brige za sebe. Na svojoj najsloženijoj i najrazrađenijoj razini svijest nam pomaže da razvijamo brigu za druge osobe i poboljšamo umijeće življenje.«[731] Uz svijest Nussbaum ističe kako su emocije nužne za potpunu etičku viziju ljudskoga života. Istražujući emocije, iz koje god perspektive ili područja, redovito se dolazi do prijepornih pa čak i proturječnih stavova slaganja i/ili odbacivanja različitih razmišljanja. Taj je pluralizam drugačijih gledišta uobičajen u znanosti i zahtjeva razmjenu stajališta. Nussbaum istražujući emocije, neosporno u središte istraživanja stavlja čovjeka, ljudsku osobu i njezino dostojanstvo. A to je dostojanstvo nenavezano na kompleksne okolnosti vezane uz život konkretnog pojedinca jer svaki je čovjek bližnji - i onaj u neposrednoj blizini i onaj na drugom kontinentu. S tim u vezi završava ovaj rad citatom same Marthe Nussbaum: »trebali bismo prepoznati čovječanstvo gdje god se ono pojavljuje i dati njegovim temeljima, razumu i moralnom kapacitetu, našu prvu odanost i poštovanje.«[732]

[730] »Svijest je potpuno privatni fenomen »prvog lica jednine« i zbiva se kao dio privatnog procesa »prvog lica jednine« koji nazivamo um. Svijest i um su tijesno povezani sa, za druge osobe, izvana opažljivim ponašanjem. Svima nama zajednički su um, svijest i ponašanje.« - Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, str 25.
[731] Antonio Damasio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, str 19.
[732] Martha Nussbaum C.: »Patriotism and Cosmopolitanism«, u M. Cohen (ur.), *Princeton Readings in Political Thought. Essential Texts from Plato to Populism*, str. 742.

LITERATURA

»African philosophy: Ubuntu a way of life«, *Africa and the World*. Dostupno na: https://www.africaw.com/african-philosophy-ubuntu-a-way-of-life. Pristup: 12. kolovoza 2020.

Adams, William D.: *Martha C. Nussbaum Talks About the Humanities, Mythmaking, and International Development*, Humanities. The Magazine of the National Endowment for the Humanities, Spring 2017, Volume 38, Number 2. Dostupno na: https://www.neh.gov/humanities/2017/spring/conversation/martha-c-nussbaum-talks-about-the-humanities-mythmaking-and-international-development. Pristup: 12. kolovoza 2020.

Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989.

Aristotel, *Nikomahova etika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb 1992.

Aristotel, *O duši. Nagovor na filozofiju* [2 izd.], Naklada Naprijed, Zagreb 1996.

Aristotel, *O pjesničkom umijeću*, Školska knjiga, Zagreb 2004.

Armon-Jones, Claire, »The thesis of constructionism«, u R. Harré (ur.), *The social construction of emotions*, Blackwell, Oxford 1986., str. 32-56.

Armon-Jones, Claire, »The social functions of emotion« u R. Harré (ur.), *The social construction of emotions*, Blackwell, Oxford 1983., str. 57-82.

Averill, James R., »A constructivist view of emotion« u R. Plutchik i H. Kellerman (ur.), *Emotion: Theory, research, and experience,* Academic Press, New York 1980., str. 305-339.

Averill, James R., *Anger and aggression: An essay on emotion*, Springer-Verlag, New York 1982.

Averill, James R., »Illusions of anger« u R. B. Felson i J. T. Tedeschi (ur.), *Aggression and violence: Social interactionist perspectives*, American Psychological Association, Washington, DC 1993., str. 171-192.

Aviv, Rachel, *The Philosopher of Feelings. Martha Nussbaum's far-reaching ideas illuminate the often ignored elements of human life - aging, inequality, and emotion*, The New Yorker, July 25, 2016 Issue. Dostupno na: https://www.newyorker.com/magazine/2016/07/25/martha-nussbaums-moral-philosophies. Pristup 4. travnja 2019.

»Biheviorizam«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=7539. Pristup: 25. srpnja 2020.

»Bodhisattva«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=8317 Pristup: 1. lipnja 2020.

Cosmides, Leda i Tooby, John, »Evolutionary psychology and the emotions« u M. Lewis i J. M. Haviland-Jones (ur.), *Handbook of emotions* (2nd ed.), Guilford Press., New York 2000., str. 91-115.

Damasio, Antonio, *Osjećaj zbivanja: tijelo, emocije i postanak svijesti*, Algoritam, Zagreb 2005.

Damasio, Antonio, *The Feeling of What Happens. Body and Emotion in Making of Consciousness*, Vintage, London 2000.

Damasio, Antonio R., *Descartes' error: Emotion, Reason, and the Human Brain*, G. P. Putnam, New York, 1994. Dostupno na: https://ahandfulofleaves.files.wordpress.com/2013/07/descartes-error_antonio-damasio.pdf

De Sousa, Ronald, *The Rationality of Emotion*, MIT Press, Cambridge 1987.

De Sousa, Ronald, »Moral Emotions« u *Ethical Theory and Moral Practice*, Vol. 4, No. 2, Cultivating Emotions, Springler Jun 2001, str. 109-126.

Ekman, Paul, »Facial expressions« u T. Dalgleish & M. J. Power (ur.), *Handbook of Cognition and Emotion*, Wiley, New York 1999., str. 301-320.

Ekman, Paul, »Biological and cultural contributions to body and facial movement« u J. Blacking (ur.), *The anthropology of the body*, Academic Press, London 1977., str. 39-84.

»Evolucija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=18721. Pristup 23. listopada 2019.

Fehr, Beverley & Russell, James A., »Concept of emotion viewed from a prototype perspective« u *Journal of Experimental Psychology: General*, APA PsycNet 1984., Vol. 113, No. 3, 464-486.

Galer, Sarah: *Nussbaum finds the drama in philosophy: Martha Nussbaum develops creative ideas about social justice and the humanities.* Dostupno na: https://www.uchicago.edu/features/20100628_nussbaum/. Pristup: 10. kolovoza 2020.

Griffiths, Paul E., *What emotions really are: The problem of psychological categories*, University of Chicago Press, Chicago 1997.

Griffiths, Paul E., »Is emotion a natural kind?« u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 233-249.

Hirschberger, Johannes, *Mala povijest filozofije*, Školska knjiga, Zagreb 1995.

James, William, »What is an emotion?«, *Mind*, IX, Oxford University Press, 1884., str. 188-205.

»Jingoism«, *Dictionary by Merriam-Webster*. Dostupno na: https://www.merriam-webster.com/dictionary/jingoism. Pristup: 8. srpnja 2020.

Johnson, Gregory, »Theories of emotion« u *Internet Encyclopedia of Philosophy*. Dostupno na: https://iep.utm.edu/emotion/. Pristup 5. travnja 2019.

Kahan Dan M. i Nussbaum, Martha C. »Two Conceptions of Emotion in Criminal Law«, *Columbia Law Review*, Vol 96, N 2, 1996., str. 269-374.

Keltner, Dacher, Keith Oatley, Keith, Jenkins Jennifer M., *Understandig Emotions* (3rd ed.), USA, Wiley 2014.

Kenny, Anthony J. P., »Aristotle« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/biography/Aristotle. Pristup: 10. lipnja 2020.

»Kognitivan«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje.* Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2019. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=32239. Pristup 25. listopada 2019.

Kolednjak, Marijana i Šantalab, Martina, *Ljudska prava treće generacije* u Tehnički glasnik. 7 (2013.), 3; 322-328. Dostupno na: https://hrcak.srce.hr/109581. Pristup: 2. siječnja 2020.

Konstant, David, *The Emotions of the Ancient Greeks: Studies in Aristotle and Classical Literature*, University of Toronto Press, Toronto 2006.

»Kozmopòlīt«, *Hrvatski jezični portal.* Dostupno na: http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search. Pristup: 12. siječnja 2020.

Lazarus, Richard S., »Thoughts on the relations between emotion and cognition« u *American Psychologist*, 37 (9) (1982.), 1019-1024., doi: https://doi.org/10.1037/0003-066X.37.9.1019

Lazarus, Richard S., »Progress on a Cognitive-Motivational-Relational Theory of Emotion« u *American Psychologist*, 46 (1991.) 8, str. 819-834., doi: https://doi.org/10.1037/0003-066X.46.8.819

Lazarus, Richard S., *Emotion and Adaption*, Oxford University Press, Oxford 1991.

Levenson, R. W., Ekman, P., & Friesen, W. V., »Voluntary facial action generates emotion-specific autonomic nervous system activity« *Psychophysiology*, 27, 1990., str.363-384.

Lewis Saunders, Jason »Ancient Stoicism« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/topic/Stoicism/Ancient-Stoicism#ref560328. Pristup: 15. lipnja 2020.

Lutz, Catherine, *Unnatural emotions: Everyday sentiments on a Micronesian atoll & their challenge to Western theory*, University of Chicago Press, Chicago 1988.

Lyons, William, *Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge 1980.

Mark, Joshua J., *Ashoka the Great* u Ancient History Encyclopedia. Dostupno na: https://www.ancient.eu/Ashoka_the_Great/. Pristup: 1. kolovoza 2020.

»Meaning« u Robert Audi (ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosohy*, Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 545-546.

Morsbach, Helmut i Tyler, W. J., »A Japanese emotion: Amae« u R. Harré (ur.), *The social construction of emotions*, Blackwell, Oxford 1986., str. 289-307.

»Nacija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2020. Dostupno na: https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42693. Pristup: 28. 8. 2020.

»Nacionalizam«, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: https://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=42695. Pristup: 25. srpnja 2020.

Nussbaum, Martha C., *The Therapy of Desire: Theory and Practice in Hellenistic Ethics*, Princeton University Press, Princeton 1994.

Nussbaum, Martha C.: »Patriotism and Cosmopolitanism« u *Boston Review. A Political and Literary Forum*, October 01, 1994. Dostupno na: http://bostonreview.net/martha-nussbaum-patriotism-and-cosmopolitanism. Pristup: 7. srpnja 2020.

Nussbaum, Martha C., *Sex and Social Justice*, Oxford University Press, Oxford 1999.

Nussbaum, Martha C., *Woman and Human Development: The Capabilities Approach*, Cambridge University Press, Cambridge 2000.

Nussbaum Martha C., *Upheavals of Thought: The Intelligence of Emotions*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Nussbaum, Martha C., *The Fragility of Goodness. Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy*, Cambridge University Press, Cambridge 2001.

Nussbaum, Martha C.: »Can Patriotism Be Compassionate?« u *The Nation*, November 29, 2001. Dostupno na: https://www.thenation.com/article/archive/can-patriotism-be-compassionate/. Pristup: 15. svibnja 2020.

Nussbaum, Martha C., *Cultivating Humanity: A Classical Defense of Reform in Liberal Education* [7th ed.], Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts - London, England 2003.

Nussbaum, Martha C., »Emotions as judgements of value and importance«, u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 183-199.

Nussbaum, Martha C., *Hiding from Humanity: disgust, shame, and the law*, Princeton University Press, Princeton 2004.

Nussbaum, Martha C., *Pjesnička pravda. Književna imaginacija i javni život*, Deltakont, Zagreb 2005.

Nuusbaum, Martha C., *Frontiers of Justice: Disability, Nationality, Species Membership*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts - London, England 2006.

Nussbaum, Martha C., *The clash within: democracy, religious violence, and India's future*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 2008.

Nussbaum Martha, »Human Dignitiy and Political Entitlements« u *Human Dignity. Essays Commissioned by the President's Council on Bioethics*, Adam Schulman i Thomas W. Merrill (ur.), The President's Council on Bioethics, Washington D.C. March 2008., str. 351-386. Dostupno na: https://bioethicsarchive.georgetown.edu/pcbe/reports/human_dignity/index.html. Pristup: 12. prosinca 2019.

Nussbaum Martha C.: *Anger and forgiveness: resentment, generosity, justice*, Oxford University Press, New York 2016.

Nussbaum, Martha C., »Toward a globally sensitive patriotism« u *Daedalus*, Vol. 137, No. 3, On Cosmopolitanism, Summer, 2008, str. 78-93. Dostupno na: https://www.jstor.org/stable/40543800?seq=1#metadata_info_tab_contents. Pristup: 10. svibnja 2020.

Nussbaum Martha C., *Creating capabilities: the human development approach*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London - England 2011.

Nussbaum, Martha, »Filozofija kao lijek« u *Treći program Hrvatskog radija* 80 (2012.), str. 33-38.

Nussbaum, Martha C.: *Philosophical Interventions: Reviews 1986-2011*, Oxford University Press, Oxford 2012.

Nussbaum, Martha Craven, »Virtue Ethics: A Misleading Category?«, *The Journal of Ethics*, 3(3), str. 163-201., doi: https://doi.org/10.1023/A:1009877217694

Nussbaum, Martha C.: »Patriotism and Cosmopolitanism« u M. Cohen (ur.), *Princeton Readings in Political Thought. Essential Texts from Plato to Populism*, Princeton University Press, Princeton 2018., 738-745.

Nussbaum, Martha Craven, *Izdizanje misli. Inteligencija emocija*, Sandorf&Mizatrop, Zagreb 2019.

Nussbaum, Martha C.: *The cosmopolitan tradition: a noble but flawed ideal*, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge 2019.

Oatley, Keith i Jenkins Jennifer M., *Razumijevanje emocija*, Naklada Slap, Jastrebarsko 2003.

»Patriotizam«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2020. Dostupno na: https://enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47027 Pristup: 23. srpnja 2020.

Pitcher, George, »Emotion«, *Mind*, Vol. 74, No. 295, Oxford University Press, 1965., 326-346.

Plutchik, Robert, *Emotion: A Psychoevolutionary Synthesis*, Harper & Row, New York 1980.

Plutchik, Robert, »Emotions: A General Psychoevolutionary Theory« u K. R. Scherer & P. Ekman (ur.), *Approaches to Emotion*, Lawrence Erlbaum, Hillsdale, NJ 1984., str. 197-219.

Prinz, Jesse J., *The Emotional Construction of Morals*, Oxford University Press, Oxford 2007.

Prinz Jesse, »Are Emotions Feelings?« u *Journal of Consciousness Studies*, 12, No. 8–10, 2005., str. 9-25.

Prinz, Jesse, J., »Embodied emotions« u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 44-58.

Prinz, Jesse J., *Gut reactions: A perceptual theory of emotion*, Oxford University Press, New York, 2004.

»Retribucija«, *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža*, 2020. Dostupno na: http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52581. Pristup: 13. veljače 2020.

Robinson, Jenefer, »Emotion: Biological Fact or Social Construction?« u R. C. Solomon (ur.), *Thinking about Feeling: Contemporary Philosophers on Emotions*, Oxford University Press, New York 2004., str. 28-43.

Robinson, Jenefer, *Deeper than Reason: Emotion and its Role in Literature, Music, and Art*, Oxford University Press, Oxford 2005.

Rosenwein Barbara H., »Problemi i metode istraživanja povijesti emocija« u *Historijski zbornik*, god. LXVIII, br. 2, Društvo za hrvatsku povjesnicu, Zagreb 2015., str. 437-458.

Saunders, Jason Lewis, »Stoicism« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/topic/Stoicism. Pristup: 15. lipnja 2020.

Saunders, Jason Lewis, »Ancient Stoicism« u *Encyclopaedia Britannica*. Dostupno na: https://www.britannica.com/topic/Stoicism/Ancient-Stoicism#ref560328. Pristup: 15. lipnja 2020.

Scarantino, Andrea i Ronald de Sousa, »Emotion« u *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2018 Edition), Edward N. Zalta (ur.). Dostupno na: https://plato.stanford.edu/entries/emotion/. Pristup: 4. travnja 2019.

Scherer, Klaus R., »Appraisal considered as a process of multilevel sequential checking« u K. R. Scherer, A. Schorr & T. Johnstone (ur.), *Appraisal processes in emotion: Theory, methods, research,* Oxford University Press, New York 2001., str. 92-120.

Sedley, David N., »Stoicism« u Audi, R. (gl. ur.), *The Cambridge Dictionary of Philosophy* (2nd ed.), Cambridge University Press, Cambridge 1999., str. 879-881.

Seligman, Martin E. P., Helplessness: *On Depression, Development, and Death*, W. H. Freeman and Company, San Francisco 1975.

Solomon, Robert C., *What is an Emotion? Classic and Contemporary Readings* (2nd ed.), Oxford University Press, Oxford 2003.

Solomon, Robert C., *The passions: Emotions and the meaning of life* (2nd ed.)., Hackett, Indianapolis 1993.

Solomon, Robert C., »The logic of emotion«, *Noûs*, 11, 1977., 41-49.

Sorabji, Richard, *Emocije i duševni mir - od stoičke uznemirenosti do kršćanskog iskušenja*, Sandorf&Mizantrop, Zagreb 2016.

Šimić, Goran i suradnici, *Uvod u neuroznanost emocija i osjećaja*, Ljevak, Zagreb rujan 2020.

Životopis autora

Marijana Kolednjak rođena je u Varaždinu. Po završetku I. osnovne škole u Varaždinu upisuje Prvu gimnaziju Varaždin (opći smjer). Diplomirala je 2007. filozofiju i religijske znanosti na Filozofskom fakultetu Družbe Isusove u Zagrebu te stekla titulu diplomirani filozof i religiolog, profesor filozofije i religijskih znanosti. Od 2009. radi kao asistent visoke škole na Veleučilištu u Varaždinu iz humanističkih predmeta (kolegiji *Socijalna filozofija, Etika, Filozofija i bioetika u zdravstvenoj njezi*). U srpnju 2013. izabrana je u zvanje predavača te je angažirana je na kolegiju *Socijalna filozofija* (odsjeci/odjeli Strojarstvo, Multimedija, oblikovanje i primjena, Tehnička i gospodarska logistika, Elektrotehnika), kolegiju *Poslovna i medijska etika* (odsjeci Poslovanje i menadžment u medijima, Novinarstvo, Poslovanje i menadžment), kolegiju *Sociologija* te *Filozofija i bioetika u zdravstvenoj njezi* (odjel Biomedicinske znanosti) kao i kolegiju *Etika* (odsjek Graditeljstvo). Od studenog 2018. predaje kao viši predavač na navedenim kolegijima na stručnim i sveučilišnim preddiplomskim studijima Sveučilišta Sjever. Od ožujka 2020. zaposlena je kao asistentica na Fakultetu filozofije i religijskih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Asistentica je na kolegijima *Opća i individualna etika, Bioetika, Povijest suvremene filozofije* na preddiplomskoj i diplomskoj sveučilišnoj razini.

Članica je Hrvatskog filozofskog društva, Centra za poslovnu etiku te European Philosophical Society for the Study of Emotions (EPSSE). Izlaže na domaćim i međunarodnim konferencijama koje se bave tematikom etike, bioetike, jezika, medijima.

Publikacije

Poglavlja u knjizi

1. Kolednjak, S.; Kolednjak, M. Paradoks vrijednosti // Vrijednosti i cijene / Koprek, Ivan; Calvert, Anita (ur.). Zagreb: Munus, 2014. str. 23-36.

2. Kolednjak, M. Kapitalizam s onu strane krize: ima li poslovna etika ekonomskog smisla? // Kako preživjeti krizu? Uloga i mjesto poslovne etike u vrijeme krize / Koprek, Ivan (ur.). Zagreb: Munus, 2013. str. 73-82.

3. Kolednjak, M. Kamo je nestao čovjek? Adam Smith i Teorija moralnih osjećaja // Zaslužuje li radnik pravednu plaću? Etička - religijska - politička promišljanja / Koprek, Ivan (ur.). Zagreb: Munus, 2012. str. 75-84.

Znanstveni i stručni radovi u časopisima

1. Grabar, I.; Kolednjak, M. Značaj i vrijednost poučavanja stranih jezika i etike u području turizma // Zbornik radova s 5. međunarodne konferencije Inovacije, tehnologije, edukacija i menadžment, svezak 1 / Breslauer, Nevenka (ur.). Čakovec: Međimursko veleučilište u Čakovcu, 2018. 61-66.

2. Kolednjak, M.; Egorychev, Aleksandr M.; Grabar, I. The point of ethics and language in the media - utopian hope or real reality? // Novosibirsk State Pedagogical University Bulletin (Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta). 7 (2017), 4; 125-135.

3. Uršulin-Trstenjak, N.; Levanić, D.; Grabar, I.; Kolednjak, M.; Bošnir, J. Physico-Chemical Profiles of Croatian Honey with an Overview of Its Consumption among Healthcare Students. // Journal of Applied Health Sciences. 3 (2017), 1; 51-59.

4. Grabar, I.; Kostina, E.; Kolednjak, M. Love and Hatred in Two Languages: Cross-Cultural Analysis. // Journal of Foreign Language Teaching and Applied Linguistics (J-FLTAL). 3 (2016), 3; 33-42.

5. Grabar, I.; Kostina, E..; Kolednjak, M. Love and Hatred in Two Languages: Cross-Cultural Analysis // Book of Abstracts - Language Assessment for Multilingualism: Promoting Lingusitic Diversity and Intercultural Communication / Akbarov, Azamat (ur.). Sarajevo: International Burch University, 2015. 94.

6. Kostina, E.; Grabar, I.; Kolednjak, M.; Khoroshilova, S. Cross-cultural analysis of a value and an anti-value through different languages // SGEM 2015 Conference Proceedings. Sofija: STEF92 Technology Ltd., 2015. 401-408.

7. Kolednjak, M.; Grabar, I. Engineering Ethics in the Process of Problem - Solving. // Tehnički glasnik. 8 (2014), 2; 192-196.

8. Tropša, V.; Pisačić, K.; Kolednjak, M. Nekoliko aspekata stručnog studija strojarstva Sveučilišta Sjever // Zbornik radova međunarodne stručne konferencije ME4CataLOgue / Kozak, Dražan; Barle, Jani; Markučič, Damir; Pavletić, Duško; Matičević, Gordana; Vranešević Marinić, Nina; Rosandić, Željka; Damjanović, Darko (ur.). Slavonski Brod: Strojarski fakultet u Slavonskom Brodu Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, 2014. 340-345.

9. Kolednjak, M.; Šantalab, M. Ljudska prava treće generacije. // Tehnički glasnik, 7 (2013.), 3; 322-328.